

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 83

Серія "Історичні науки"
№ 5

Ніжин
2016

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 10 від 26.05.2016 р.

Рішенням Атестаційної колегії від 30 червня 2015 р. та наказом МОН
України від 13 липня 2015 р., № 747 збірник перереєстрований і
включений до переліку наукових видань, публікації яких зарахо-
вуються до результатів дисертаційних робіт з історії

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко

члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф.
А. О. Буравченков; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко;
д. і. н., проф. В. О. Дятлов; д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; д. і. н., проф.
Є. М. Луняк; д. і. н., проф. С. І. Михальченко (РФ); к. і. н., доц. О. Г. Самой-
ленко; к. і. н., доц. Є. М. Стрешко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н.,
проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. – Вип. 83. Серія "Історичні
Л64 науки". – № 5 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ
ім. М. Гоголя, 2016. – 281 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2016
© НДУ ім. М. Гоголя, 2016

UDC 80:008
LBC 81+83
L64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Gogol State University at Nizhyn
(NDU named after Gogol)
Record № 10 of 26 May 2016

According to Resolution of Higher Attestation Board of 30 June 2015 and order of the Ministry of Education and Science № 747 this collection of research papers is re-registered and listed among the scientific periodicals appropriate for publishing the results of dissertation theses in history

This periodical was founded in 1990 by Prof. H. V. Samoylenko
Since 2013 the periodical has been published in two series:
"History Research", "Philology Research"

Editorial Board:
Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (Philology), Prof. H. V. Samoylenko

members of the editorial board:

Doctor of Sciences (History), Prof. M. K. Boyko; Doctor of Sciences (Political Sciences), Prof. O. D. Boyko; Doctor of Sciences (History), Prof. A. O. Buravchenkov; Doctor of Sciences (History), Prof., Corresponding Member of the National Academy of Sciences V. M. Danylenko; Doctor of Sciences (History), Prof. V. O. Dyatlov; Doctor of Sciences (History), Prof. S. A. Lepyavko; Doctor of Sciences (History), Prof. Ye. M. Lunyak; Doctor of Sciences (History), Prof. S. I. Mykhalchenko (Russian Federation); Candidate of Sciences (History), Associate Prof. O. H. Samoylenko; Candidate of Sciences (History), Associate Prof. Ye. M. Strashko; Doctor of Sciences (History), Prof. L. V. Taran; Doctor of Sciences (History), Prof. Yu. I. Shapoval.

Literature and Culture of Polissya. – Vol. 83. Series "History Research". – № 5 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. – Nizhyn : NDU named after Gogol, 2016. – 281 p.

UDC 80:008
LBC 81+83

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2016
© NDU named after Gogol, 2016

ІСТОРІЯ

УДК 930.1(47+57)"192/199"

С. О. Кириленко

"Откуда есть пошла русская земля": поліфонізм дослідницьких інтерпретацій 1970-х – початку 1990-х рр.

У статті проаналізовано найголовніші концептуальні підходи радянської історичної науки щодо дослідження питань походження Русі в 1970-х – на початку 1990-х рр. Виявлено і продемонстровано самобутній характер наукових розробок окремих учених, проаналізовано критику їх поглядів опонентами, виділено головні ідеї цих досліджень.

Ключові слова: походження Русі, історіографічний процес, концепція, радянська історична наука, медієвістика, ідеологія, норманізм, антинорманізм, етногенез, політогенез.

В работе проанализированы главные концептуальные подходы, связанные с исследованием вопросов происхождения Руси в советской исторической науке 1970-х – начала 1990-х гг. Установлен и продемонстрирован самобытный характер научных разработок отдельных ученых, освещена критика их взглядов оппонентами, указаны главные идеи этих исследований.

Ключевые слова: происхождение Руси, историографический процесс, концепция, советская историческая наука, медиевистика, идеология, норманизм, антинорманизм, этногенез, политогенез.

The paper emphasizes the main Soviet historiographical conceptual approaches toward the problem of the Rus origin in the Soviet historical sciences of the 1970th – early 1990th, reveals and demonstrates the unique character of personal research contribution of some scientists, analyzes criticism of their views by opponents, highlights the main ideas of those researches.

Key words: origin of Rus, historiographical process, concept, Soviet historical science, medieval studies, ideology, normanism, anti-normanism, ethnogenesis, politogenesis.

Марксистська концепція походження Давньоруської держави, обґрунтована радянськими істориками повоєнного періоду, фактично повністю витіснила з наукового обігу інші актуальні до того теорії.

Деякі з них, зокрема і норманська, вважалися недостовірними і шкідливими лише тому, що мали буржуазне походження.

1970–1980-ті рр. характеризуються перманентною зміною марксистсько-ленінських методологічних підходів при дослідженні історичних процесів. Хоча в історіографічних працях, як і колись, доміантною була теза про те, що пріоритетні завдання повинні бути спрямовані на осмислення історії минулого, посилення і поглиблення досліджень актуальних проблем історії СРСР, підкреслювалося, що радянська історична наука проникнута принципом партійності, служить справі комунізму [36, с. 48]. У той же час дослідження 1980–90-х рр. якісно відрізняються від робіт з історії Київської Русі попередніх десятиліть тим, що в них домінують нові підходи до вирішення проблем, які зароджувалися ще в 60–70-ті рр., але так і не були реалізовані. Окрім того, з'являється відповідна методологічна база, яка є наслідком довготривалого творчого осмислення марксистсько-ленінського вчення. Невідповідність між свідченнями писемних джерел та археологічних знахідок, довільна інтерпретація їх багатьма вченими не могло задовольнити творчу наукову думку. Вчені починають звертати все більшу увагу на міжформаційні перехідні періоди, які виділилися в самостійну стадію суспільного розвитку [41, с. 227].

Важливу роль у процесі дослідження проблеми походження Русі продовжують відігравати роботи Б. Рібакова [23; 24, с. 40–59; 25]. Так, в одній з останніх своїх розвідок "Мир истории. Начальные века Русской истории" академік остаточно підвів риску під своєю концепцією. Він писав: "Широкий матеріал різномірних джерел переконує нас у тому, що східнослов'янська державність визрівала на півдні у багатій та родючій лісостеповій зоні Середнього Подніпров'я. Тут за тисячу років до Київської Русі було відоме землеробство. Темп історичного розвитку тут, на півдні, був значно швидшим, ніж на далекій лісовій болотистій півночі з її слабкими піщаними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склалися "царства" землеробів-борисфенитів, у котрих слід вбачати праслов'ян; в "троянові віки" (II–IV століття нашої ери) тут відродилося експортне землеробство, що призвело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, Полоцька, Новгородська північ такої багатой спадщини не отримали і розвивалися набагато повільніше. Навіть у XII ст., коли північ і південь багато у тому вже зрівнялися, лісові сусіди південних все ще викликали у них іронічні характеристики "звіринського" способу життя північних місцевих племен.

Під час аналізу незрозумілих, інколи суперечливих історичних джерел історик зобов'язаний виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, котра у нашому випадку проявляється чітко і контрастно. Ми зобов'язанні поставитися із великою підозрою і недовірою до тих джерел, котрі будуть підносити нам північ як місце зародження руської державності, і повинні будемо з'ясувати причини такої явної тенденційності" [23, с. 39].

Як бачимо з вищенаведеної цитати, академік не дав жодного шансу північно-західним та північно-східним руським землям на право першородності держави. Л. Клейн охарактеризував Б. Рибаківа наступними словами: "Він був не просто патріотом, а, безсумнівно, російським націоналістом, або ж, як прийнято формулювати, ультрапатріотом – він був схильним гаряче перебільшувати справжні успіхи і переваги російського народу, у всьому ставлячи його вище усіх сусідніх. Він був готовий очищати та прикрашати його історію" [3, с. 70]. Подібні висловлювання були не поодинокими.

Найбільша цінність робіт академіка, які встигли набити оскому в передовій науковій спільноті, полягає в тому, що авторитет лідера радянської медієвістики, хиткість його теоретичних міркувань, суперечливість висновків привертала увагу критиків, що породжувало появу нових історіографічних студій з проблеми походження Русі.

У 1970–80-х роках ситуація в історичній науці зміниться докорінним чином. У ній в первісному вигляді відроджується норманізм із тьманим забарвленням офіційного антинорманізму. По-перше, до цього вела впевненість радянських вчених у норманстві варягів і жорсткий диктат ортодоксального антинорманізму Б. Рибаківа, який посягав на творчу свободу історика, що не могло викликати його принципового неприйняття і протидії. По-друге, цей антинорманізм настільки яскраво суперечив собі і свідченням джерел, що не міг не породжувати навіть у найпалкіших його прихильників сумніви в своїй істинності. Недовіра до нього різко посилилася ще в роки хрущовської відлиги, а відтак вела і до зневіри в постулатах марксизму. І по-третє, ця позиція значної частини радянських дослідників отримала обґрунтування в рамках того ж марксизму завдяки працям І. Шаскольського, який, характеризуючи норманську теорію, називаючи її реакційною і цілковито спрямованою проти радянської науки, разом з тим вказував на недоліки радянського антинорманізму.

Основним творчим доробком дослідника стало написання ґрунтовної монографії, присвяченої аналізу норманської історіографії

повоєнного періоду. Одразу ж зауважимо, що І. Шаскольський не претендував на революційні зміни у баченні проблеми виникнення Давньоруської держави загалом. До завдань автора не входило дослідження питання ролі норманів на Русі в IX–XI ст. Окремі питання щодо реальної ролі норманів на різних етапах життя Київської Русі IX–XI ст. автором розглядаються лише поверхово. Він це робить не для того, щоб протиставити окремим міркуванням норманістів "наукове та об'єктивне" вирішення цих же питань на основі праць істориків-марксистів СРСР та інших соціалістичних країн [37, с. 95–99; 38, с. 128–141; 39, с. 243–249; 40, с. 32–39].

Так, І. Шаскольський сформував думку про паралельність і синхронність процесів соціально-політичного розвитку на Русі і в скандинавських країнах, що, в свою чергу, змусило розглядати минуле в нерозривному зв'язку. В умовах тотального панування норманізму обережна і виважена в душі марксизму критика І. Шаскольським офіційного антинорманізму остаточно підірвала довіру до нього, похитнула маятник симпатії радянської науки в бік норманів, що викликало справжній скандинавський бум серед фахівців і різкий спалах кількості праць із слов'яноруських старожитностей.

Будучи доволі послідовним, І. Шаскольський у своїй монографії під виглядом критики подав норманізм як наукову теорію, яка мала давню, більш ніж двохсотлітню наукову традицію з величезним арсеналом аргументів. Він також відмічав, що наука не відкидає певної ролі зовнішніх факторів у процесі державогенезу. Ці ж самі висновки він повторював і в кінці 70-х років, підкріплюючи даними багатьох джерел з участю норманів у процесі руського політогенезу [31, с. 158–159].

У 1988 р. Д. Авдусін у статті "Сучасний антинорманізм та його доля" справедливо відмітив, що в працях І. Шаскольського 1950–60-х рр. норманізм виглядає навіть більш респектабельним за протилежні течії, а його монографія "Норманська теорія в сучасній буржуазній науці" містила основні положення критики антинорманізму [1, с. 31–32].

Новизною поглядів і дослідницьких підходів вирізняються роботи цього періоду А. Новосельцева. Працюючи над давньоруською тематикою, дослідник помітив неузгодженість перекладів багатьох іноземних джерел, особливо арабських. Тому заново переклавши і проаналізувавши солідний комплекс східних джерел, він прийшов багато в чому до інакших висновків, ніж його колеги по цеху. Принципово новим у його дослідженнях є намагання розглядати ранньо-

державні утворення східних слов'ян IX ст. не як результат розвитку класового феодального суспільства, а як військово-дружинні угруповання, орієнтовані на зовнішню експансію і торгівлю. Як прекрасний знавець арабських джерел А. Новосельцев наголошує, що говорити про феодальні держави у слов'ян у кін. IX ст. передчасно, оскільки перед нами є суспільна організація, яка знаходиться на стадії розвитку військової демократії, хоча і беззаперечним фактом є в цей час процес первісного утворення державності. Вчений-сходознавець приходить до висновку, що руси і слов'яни – це не одне й те саме. На відміну від свого постійного опонента Б. Рибаківа, дослідник наголошує, що руси – це перш за все жителі частини північних слов'яно-фіно-угорських областей. Саме на півночі існував Руський каганат, яким правив "Хакан Русів", запозичивши свій титул у хозар. А відповідно і локалізація русів, за Бертинськими аналами, є ніде інде, як на півночі Східної Європи. Що ж до слов'ян, то під цією назвою історик бачить лише жителів Південної Русі. Термін "Русь" до Південної Русі не має жодного стосунку. За А. Новосельцевим, вплив Хозарії поширюється на величезні простори, в тому числі слов'ян і русів [18, с. 406–408]. Що ж до етнічної належності Русі, то історик намагається уникнути цього питання. Певні думки вченого з цього приводу можна знайти в сюжеті аналізу трьох центрів Русі. Так, розглядаючи Куябу, А. Новосельцев пов'язує її з русами, лише починаючи з Аскольда і Діра. Етнічна належність Аскольда і Діра жодних сумнівів в історика не викликає, а отже, можемо припустити, що для А. Новосельцева руси – це соціуми, які наповнені скандинавським елементом. Куябу і Славу історик локалізує традиційно, а от Арсу він переміщає на північ Східної Європи в район Ростова і Білоозера. А. Новосельцев також підкреслює, що жоден сходознавець не був прихильником південного місцезнаходження Арси. Окрім того, в назві Куяба, Слава і Арса криються не центри Русі, а види Русі, які являли собою територіальні об'єднання на чолі з містами. Це дозволяє йому зробити висновок, що в джерелах говориться про три великі розміщення в різних частинах Європи – територіальних об'єднань, до складу яких входили різні племена під керівництвом єдиного глави – царя [18, с. 415–419]. Така постановка питання стимулює процес дослідження Арси. Не погоджується А. Новосельцев із однією з аксіом Б. Рибаківа про формування Давньоруської державності на межі VIII–IX ст. [18, с. 405]. Роботи А. Новосельцева на той час багато в чому не знаходили підтримку серед науковців. Основне їхнє значення полягало в постановці

нових питань, вирішення яких ставилося перед радянською історичною наукою [16, с. 23–31]. Не менш вагомим внеском А. Новосельцева в радянську історичну науку стала смілива критика концепцій патріарха з проблем дослідження Київської Русі Б. Рибаківа [15, с. 23–31].

Продовжують у ці роки масово виходити і праці П. Третьякова [27, с. 161–188; 29], в яких він розвиває свої дослідження, зроблені ще в 1940–50-ті рр. [26]. Оскільки роботи, які виходили до війни і в перші повоєнні десятиліття багато в чому застарілі, то вчений-археолог намагається з нових позицій показати процес етногенезу східнослов'янських племен і формування на їх базі давньоруської народності [29].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. років ґрунтовний аналіз норманської проблеми був розпочатий О. Мельниковою і В. Петрухиним. Аналізуючи структуру договору з варягами за Іпатіївським, Лаврентіївським списками ПВЛ і Новгородського першого літопису, зіставляючи дипломатичні способи приборкання вікінгів у Західній Європі і прикликання варязьких князів у Східній Європі, дослідники досить аргументовано наполягають на імовірності "ряду легенд як угоди представників місцевої влади з групою скандинавів" [12, с. 219–229].

Не обійшли увагою дослідники й еволюцію назви "Русь". Огляд основних груп джерел, які містять в тій чи іншій формі назви "Русь" і "Рось", на думку дослідників, дозволяють досить чітко вказати на походження та основні тенденції розвитку протягом VIII – пер. пол. Х ст. Так, епізодичні набіги скандинавських загонів спочатку на узбережжя східної Прибалтики, а потім і в басейні річок Балтійського моря створили стійку основу для етномовних контактів. Беручи класичну тезу назви "gorps" в значенні гребців-воїнів, дослідники обумовлюють перетворення професійної самоназви на екзонім у фінському середовищі. Запозичене слово первісно отримувало семантичну подвійність, відображаючи специфіку умов, в яких відбувалися скандинаво-західнофінські контакти середини I тис. У північно-західній області контактів всіх етнічних груп назва потрапляє в давньоруську мову. Разом з загонами, які проникають аж до Булгара на сході і Північного Причорномор'я на півдні, скандинавське ім'я "gorps" розноситься по всій Східній Європі і закарбовується у Візантійських джерелах та Бертинських аналах у формах "ros" і "Rhos", зберігаючи при цьому значення професійної самоназви. Тобто, за визначеннями дослідників, ця назва знову набуває свого первісного значення.

В еволюції назви "Русь" дослідники-скандинавознавці виділяють три етапи. Так, на першому етапі взаємодії скандинавського і східнослов'янського світів (до сер. IX ст.) відбувається запозичення назви "Русь" як етносоціального терміна з домінуючим етнічним значенням. Пов'язується це з рухом скандинавів на південь до Чорного моря. На другому етапі в другій пол. IX – пер. пол. X ст., коли формується ранньофеодальна Давньоруська держава, головною її консолідуючою силою стає великокнязівська дружина, куди входили і скандинави – варяги, які вже тоді мали самоназву "Русь". І на кінець X ст., коли в ході зміцнення Давньоруської державності формується Давньоруська ранньосередньовічна народність, назва "Русь" виявляється найбільш вживаним для нової східнослов'янської етнокультурної спільності [13, с. 35–38].

Приділяє увагу літописним реаліям походження Русі і лєнінградський дослідник І. Фроянов. На відміну від О. Мельникової і В. Петрухіна, І. Фроянов вважає, що військова допомога варягів виявилася настільки ефективною, що вони змогли захопити владу. Підставою для подібних висновків служать звістки Никонівського літопису (XVI ст.) про Вадима Хороброго, що організував опір варягам. І. Фроянов з повною довірою ставить до цього повідомлення пізнього літопису і використовує його у своїх міркуваннях, хоча імовірність найдавніших звісток даного зводу в науці під великим сумнівом. Варто зауважити, що І. Фроянов визнає достовірним тільки цей епізод Никонівського літопису. У результаті "варязького перевороту" з'явився носій влади зі сторони, що сприяло посиленню публічної влади [33, с. 3–15]. Такий підхід породжує виникнення в історіографії комплексної скандинаво-балто-слов'янської концепції походження Давньоруської держави, яка є дуже близькою до неонорманізму [13, с. 24–38].

Масштабні археологічні дослідження, проведені в 1960–70-х рр., дозволили ввести в обіг величезний корпус археологічних артефактів, що зробило революційний прорив в дослідженні варязького питання. Як правило, археологи-норманісти, подаючи інтерпретацію тільки на користь скандинавів, навмисно з галасом вводили їх у науковий обіг, що було своєрідним викликом, протестом офіційному антинорманізму, який, хоч і не заважав вести мову про варягів-норманів, але силою стримував її тональність. Тим самим вони починають формувати суспільно-історичний фон IX–X ст., при цьому не лише перебільшували можливості своєї науки, але і вирішували варязьке питання в дусі ультранорманізму першої половини XIX ст. [35, с. 3, 67].

Так, Л. Клейн, Г. Лебедев, В. Назаренко, спираючись (за їх власною оцінкою) на недостатньо широкі і повні археологічні дані, стверджували про значний відсоток скандинавів у вищому складі дружинної і торгової знаті Русі, а також про присутність на її території певної кількості скандинавських ремісників. На їхню думку, нормани в X ст. складали не менше 13 % населення окремих земель, по Києву ця цифра зростала до 18–20 %. Але більше за все вражав висновок про те, що в Ярославському Поволжі кількість скандинавів дорівнювала, якщо не перевищувала, кількості слов'ян [5, с. 226, 231–234, 246–251; 4, с. 21–35].

У 1978 р. В. Булкін, І. Дубов, Г. Лебедев висловили думку про те, що ладозький археологічний матеріал розкриває реальний стан варязької легенди. Наступного року А. Кирпичников пояснив, що у 862 р. в Ладозі з'явився один із норманських конунгів, в зв'язку з чим вона, як повідомляє літопис, стає столицею імперії Рюриковичів. У 1981 році це повідомлення стало вже ключем до розкриття найскладніших питань руської історії. А. Кирпичников, Г. Лебедев, І. Дубов, оперуючи речовими знахідками, повідомили, що в ладозьких матеріалах знайшла своє вирішення варязька проблема, суть якої вони звели до того, що в Ладозі в середині IX ст. на певний час утвердився прикликаний варязький конунг зі своїм двором і дружиною, забезпечуючи безпеку міста і охороняючи його судноплавство, в тому числі і від своїх же норманських співплемінників, які неодноразово погрожували Ладозі [31, с. 165; 22, с. 21–24].

Археолог Д. Мачинський охарактеризував норманів як носіїв соціально-активного начала, організуючу суперетнічну силу, яка відіграла роль каталізатора тих процесів, які розпочалися на слов'янських землях до початку 1030 р. На його думку, нормани відіграли "роль дріжджів, кинутих у тісто, яким настав час стати багатшаровим пирогом – державою". До всього вищесказаного він додав також фразу в дусі радянського антинорманізму: "... усі соціально-економічні передумови для виникнення держави намітилися на IX ст. в слов'янському середовищі і можна було обійтися і своєю закваскою, але з варязькими дріжджами вийшло швидше і краще" [11 с. 45; 10, с. 13, 16, 18, 20; 9, с. 16–20]. Що ж до походження назви "Русь", то вчений бачив її природу в тісному зв'язку з топонімом Roslagen [9, с. 18].

У середині 80-х рр. з'являється так звана "циркумбалтійська" теорія Г. Лебедева, запропонована ще В. Пашуто в кінці 60-х – на початку 80-х рр. Тоді історик, визнаючи історичну реальність при-

кликання скандинава Рюрика, висунув ідею слов'яно-скандинавського соціального і культурного синтезу. Він вважав, що це є спільна платформа для дискусій між вченими різних світобачень і основним завданням було визначити відповідну вагу синтезуючих елементів [20, с. 52–55; 19, с. 104]. У цілому ця теорія, де на передньому плані виявилися нормани, була прийнята багатьма тодішніми вченими [14, с. 56; 21; 22]. Так, Г. Лебедев стверджував, що запропонована ним концепція є найперспективнішою альтернативою в дискусії норманістів та антинорманістів. На його думку, історію народів Балтійського Помор'я та Східної Європи потрібно розглядати комплексно, у взаємозв'язку і взаємообумовленості [7, с. 100–101, 263–265, 268–269; 6, с. 82–83, 85–86]. Охарактеризована І. Фрояновим цимкумбалтійська теорія як "запаморочлива" [32, с. 198–311; 34, с. 69–71] виявилась доволі прогресивною у вирішенні цілої низки проблем. Її поява засвідчила намагання істориків відійти у висвітленні історії Давньоруської держави від жорстких рамок русько-скандинавських відносин. Ці межі порушувались у зв'язку з накопиченням нового археологічного матеріалу, де значний відсоток належав балтському етнічному елементу. Таким чином, історики почали відходити від тих підходів, які передбачали передання цього питання на відкуп виключно археології.

На діаметрально протилежних наукових позиціях стояли В. Вілінбахов, М. Трухачов та А. Кузьмін. Демонструючи високу ерудицію, яка, щоправда, інколи поєднувалася із значною фантазією, знанням великого кола джерел та історіографічного матеріалу, ці історики висунули досить багато оригінальних ідей.

Так, В. Вілінбахов одним із перших радянських істориків виступив проти загальноприйнятої думки про норманську етнічність варягів. Основну увагу в своїх працях він зосереджував на доведенні домінуючої участі балтійських слов'ян в етногенезі північних груп східного слов'янства. Варязька легенда розглядалася ним як пам'ять про давні події новгородської історії. У своїх працях він доводить, що балти відігравали надзвичайно велику роль в етногенезі та політогенезі етнічної Європи. На конкретних прикладах він демонстрував, що балтійські слов'яни були прекрасними моряками і брали активну участь у походах вікінгів. Головне, на його думку, полягало в тому, що саме балтські слов'яни під тиском германців та через потяг до інтенсивної торговельної діяльності на волго-балтійському торговому шляху протягом VIII–IX ст. колонізували території Північно-Західної Русі. Використовуючи лінгвістичний, топонімічний,

археологічний, нумізматичний та фольклорні матеріали, він генетично пов'язав Південну Прибалтику із Північно-Західною Руссю. Пов'язуючи виникнення Ладоги та інших міст із волго-балтійським торговим шляхом та з балтійськими слов'янами, історик відмічав, що вони здійснювали великі воєнно-торгові експедиції і в Прикаспійський регіон, про що свідчать знахідки в Гездовському комплексі. Також В. Вілінбахов неодноразово нагадував про існування південнобалтійської Русі і, очевидно, вперше в історіографії досконало висвітлив історіографію південнобалтійського походження варягів, що дало поштовх до подальших досліджень у цьому напрямку. Завдяки виходу його праць та критиці з боку опонентів проблема балтійських слов'ян і Русі отримала нове, більш потужне дихання, стала предметом вивчення і змусила переглянути, здавалось би, вічні аксіоми з проблеми походження Русі [2, с. 84].

У цьому ракурсі проводив свої дослідження і М. Тухачов. Свої погляди він також звертав на південнобалтійський регіон. На його глибоке переконання, "ПВЛ" локалізує Русь на о. Рюген, де проживало слов'янське плем'я ранів, ругів, які вимерли до кінця XIV ст., хоча і після цього їхню країну продовжували називати Руссю. Він також вважає, що цей острів і є "островом русів" арабських письменників. Що ж до ототожнення в історіографічній традиції київських і прибалтійських русів, автор бачив свідчення їх етнічної спорідненості, доказ того, що вони являли собою одну етнічну групу [30, с. 160–175].

Таким чином, визначальною ознакою дослідження проблеми походження Русі 1970-х – початку 1990-х рр. є поява серії робіт академіка Б. Рибакова, які стали своєрідним плацдармом оформлення і канонізації концепції про "суперсоюз Русь". Будучи палким прихильником теорії початкової Русі на Дніпрі, вчений більше половини свого життя присвятив обґрунтуванню та захисту своєї концепції. Оскільки він обіймав керівні посади в наукових і освітніх установах, користувався високим суспільним статусом, його ідеї активно просувалися на всіх рівнях і ставали своєрідними аксіомами, на які повинна була рівнятися вся тогочасна наукова спільнота. Все це породжувало так звану "рибаковщину" – явище, коли праці академіка ставилися поряд з класиками марксизму. Рибаківський диктат, посягання на творче мислення радянського вченого-історика природно породжували протидію. Так, у 1970–80-х рр. починають з'являтися роботи, які не вписуються в канони академіка. Завдяки роботам "запеклого" антинорманіста І. Шаскольського норманізм знову набуває статусу наукового вчення. Масово з'являються праці вче-

них-археологів, в яких на основі свіжозібраного археологічного матеріалу впроваджуються спроби повернути до життя давньоруського суспільства норманський етнічний елемент. Щоправда, інколи вчені, опускаючись до "рибаковських" методів, завищували процент скандинавських знахідок.

Поряд з появою неонорманських досліджень з'являється і група робіт істориків, котрі займають проміжну скандинаво-балто-слов'янську позицію. Доволі перспективні пошуки Русі в Південній Прибалтиці, запропоновані ще в 1940-х рр. В. Мавродінім, роблять В. Вілінбахов та М. Трухачов, закладаючи тим самим підвалини концепції багаточентровості Русі.

Література

1. Авдусин Д. А. Современный антинорманизм / Д. А. Авдусин // Вопросы истории. – 1988. – № 7. – С. 22–33.
2. Вилинбахов В. Б. Современная историография о проблеме "Балтийские славяне и Русь" / В. Б. Вилинбахов // Советское славяноведение. – 1980. – № 1. – С. 79–84.
3. Клейн Л. С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточно-славянского язычества / Л. С. Клейн. – СПб. : Евразия, 2004. – 480 с.
4. Клейн Л. С. К постановке вопроса о происхождении славян / Л. С. Клейн // Проблемы отечественной и всеобщей истории. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. – С. 21–35.
5. Клейн Л. С. Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения / Л. С. Клейн, Г. С. Лебедев, В. А. Назаренко // Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв. – Л. : Наука, 1970. – С. 226–252.
6. Лебедев Г. Русь и чужь, варяги и готы (итоги и перспективы историко-археологического изучения славяно-скандинавских отношений в I тыс. н. э.) / Г. Лебедев // Славяно-русские древности. Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Л., 1988. – Вып. 1. – С. 22–36.
7. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе : историко-археологические очерки / Г. С. Лебедев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 226 с.
8. Ловмянский Х. Русь и норманны / Х. Ловмянский. – М. : Прогресс, 1985. – 304 с.
9. Мачинский Д. А. О месте Северной Руси в процессе сложения Древнерусского государства и европейской культурной общности / Д. А. Мачинский // Археологическое исследование Новгородской земли. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – С. 16–20.
10. Мачинский Д. А. О времени и обстоятельствах первого появления славян на Северо-Западе Восточной Европы (по данным письменных источников) / Д. А. Мачинский // Северная Русь и её соседи в эпоху средневековья. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. – С. 17–34.

11. Мачинский Д. А. Миграция славян в I тыс. н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) / Д. А. Мачинский // Формирование раннефеодальных славянских народностей / ред. коллегия : В. Д. Королюк, Л. В. Зборовский (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1981. – С. 31–52.
12. Мельникова Е. А. "Ряд" легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Древнейшие государства на территории : коллект. монография. – М. : Наука, 1991. – С. 219–229.
13. Мельникова Е. А. Название "Русь" в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.) / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 24–38.
14. Мельникова Е. А. Древнерусские влияния в культуре Скандинавии раннего средневековья (к постановке проблемы) / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин, Т. А. Пушкина // История СССР. – 1984. – № 3. – С. 18–36.
15. Новосельцев А. П. "Мир истории" или миф истории / А. П. Новосельцев // Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С. 23–31.
16. Новосельцев А. П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя / А. П. Новосельцев // История СССР. – 1982. – № 4. – С. 150–159.
17. Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и его первый правитель / А. П. Новосельцев // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3. – С. 3–20.
18. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. / А. П. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев и др. – М. : Наука, 1965. – С. 355–419.
19. Пашуто В. Т. Летописная традиция о племенных княжениях и варяжский вопрос / В. Т. Пашуто // Летописи и хроники / О. А. Рыбаков, О. Л. Новикова и др. – М. : Наука, 1974. – С. 103–114.
20. Пашуто В. Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории средневековой Европы / В. Т. Пашуто. – М. : Наука, 1962. – 268 с.
21. Петрухин В. Я. Рюрик, Синеус и Трувор / В. Я. Петрухин // Славянская мифология : энциклопедический словарь / под ред. В. Я. Петрухина, Т. А. Агапкиной, Л. Н. Виноградовой и др. – М. : Эллис Лак, 1995. – С. 342.
22. Петрухин В. Я. Легенда о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии / В. Я. Петрухин // Норна у источника Судьбы : сб. ст. в честь Е. А. Мельниковой / под ред. Т. Н. Джаксон. – М. : Индрик, 2001. – 480 с.
23. Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М. : Молодая гвардия, 1987. – 349 с.
24. Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси / Б. А. Рыбаков // История СССР. – 1981. – № 2. – С. 40–59.
25. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 782 с.
26. Третьяков П. Н. Анты и Русь / П. Н. Третьяков // Советская этнография. – 1947. – № 4. – С. 71–82.

27. Третьяков П. Н. Вопросы и факты археологии восточных славян / П. Н. Третьяков // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. – М. : Наука, 1970. – С. 161–188.
28. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена / П. Н. Третьяков. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 310 с.
29. Третьяков П. Н. По следам древних славянских племён / под ред. Б. А. Рыбакова, Э. А. Сымоновича. – Л. : Наука, 1982. – 144 с.
30. Трухачев Н. С. Попытка локализации Прибалтийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X–XIII вв. / Н. С. Трухачев // Древнейшие государства на территории СССР : материалы и исследования. 1980 год. – М. : Наука, 1981. – С. 160–175.
31. Фомин В. В. Варяги и Варяжская Русь: к итогам дискуссии по варяжскому вопросу / В. В. Фомин. – М. : Русская панорама, 2005. – 488 с.
32. Фроянов И. Я. Города-государства в Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко // Становление и развитие раннеклассовых обществ ; под ред. Г. Л. Курбатова, Э. Д. Фролова, И. Я. Фроянова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – С. 198–311.
33. Фроянов И. Я. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов / И. Я. Фроянов // Вопросы истории. – 1991. – № 6. – С. 3–15.
34. Фроянов И. Я. Основные этапы социального развития древнерусского города (IX–XII вв.) / И. Я. Фроянов, И. В. Дубов // Древние города : материалы к Всесоюзной конференции "Культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего средневековья". – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – С. 69–71.
35. Хлевов А. А. Норманнская проблема в отечественной исторической науке / А. А. Хлевов. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. – 108 с.
36. Хромов С. С. Некоторые итоги и актуальные проблемы изучения отечественной истории в свете решений XXVI съезда КПСС / С. С. Хромов, В. И. Буганов, П. П. Шерстобитов // Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. – М. : Наука, 1982. – С. 3–48.
37. Шаскольский И. П. Возникновение государства на Руси и в Скандинавии (черты сходства) / И. П. Шаскольский // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. – М. : Наука, 1986. – С. 95–99.
38. Шаскольский И. П. Образование Древнерусского государства / И. П. Шаскольский // Советская историография Киевской Руси / отв. ред. В. В. Мавродин. – Л. : Наука, 1978. – С. 128–141.
39. Шаскольский И. П. Советская литература по историографии Киевской Руси / И. П. Шаскольский // Советское источниковедение Киевской Руси / ред. В. В. Мавродин, М. Б. Свердлов. – Л. : Наука, 1979. – С. 243–249.
40. Шаскольский И. П. Этническая структура Новгородского государства / И. П. Шаскольский // Восточная Европа в древности и средневековье : сб. статей. – М. : Наука, 1978. – С. 32–39.
41. Шишкин И. Г. Проблемы образования Древнерусского государства в отечественной историографии (1917–1990-е годы) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / Шишкин И. Г. – Тюмень, 1997. – 374 с.

УДК 94(477.51)"1812/1814"

О. О. Лейберов

**Соціальний портрет офіцерів
Ніжинського полку земського ополчення 1812 року
(за матеріалами архівних джерел)**

У статті розглядається питання формування у 1812 році Ніжинського піхотного полку земського ополчення. Головну увагу автор приділяє вивченню соціальних характеристик офіцерського складу полку. Проаналізовані віковий, сімейний, майновий, освітній, професійний стан офіцерів, їх участь у бойових діях Вітчизняної війни 1812 року та закордонних походах 1813–1814 років.

Ключові слова: ополчення, офіцери, дворянство, соціальні характеристики, Ніжинський повіт.

В статье рассматривается формирование в 1812 году Нежинского пехотного полка земского ополчения. Основное внимание автор уделил изучению социальных характеристик офицерского корпуса полка. Проанализированы возраст, семейное, имущественное положение, образование, профессиональная подготовка офицеров, изучены вопросы их участия в боевых действиях во время Отечественной войны 1812 года и заграничных походах 1813–1814 годов.

Ключевые слова: земское ополчение, офицеры, дворянство, социальные характеристики, Нежинский уезд.

The article deals with the formation in 1812 Nezhin Infantry Regiment Provincial militia. The main attention is paid to the study of the social characteristics of the officers of the regiment. Analyzed age, family, property, educational and professional status of the officers, their participation in hostilities War of 1812 and foreign campaigns of 1813–1814 years.

Key words: militia, officers, nobility, social characteristics, Nezhin district.

Вже більше двохсот років відділяють нас від героїчних подій наполеонівських війн 1812–1814 років. Разом з тим інтерес дослідників до вивчення цієї епохи не зменшується. Останнім часом коло об'єктів наукових досліджень істориків значно розширилось. Утвердилися нові підходи до вивчення історичного минулого нашої держави. На перший план все частіше почала виступати соціальна історія та пов'язані з нею міждисциплінарні науки. Дослідники активно почали

вивчати загальні історичні процеси та події з позиції окремої людини або невеликої соціальної групи, що жили у той час. Саме тому для вивчення історичної антропології та мікроісторії науковці широко застосовують результати такої спеціальної історичної дисципліни, як просопографія (від давньогрецького πρόσωπον – "особа", "особистість" та γράφω – "пишу"). Просопографія передбачає вивчення масових джерел особистого характеру з метою створення на їх основі статистичного аналізу динамічних "колективних біографій" окремих соціальних колективів та страт при збереженні та вивченні біографій окремих осіб, що входять до цих соціальних груп.

Напрямок просопографічних досліджень широко використовується військовими істориками. Через вивчення та аналіз індивідуальних біографій вони отримують статистичні результати узагальнені на рівні окремих соціальних груп, якими можуть виступати рекрути, рядові солдати, унтер-офіцери, генерали, полки, дивізії та навіть цілі армії.

Об'єктом нашого дослідження є офіцерський корпус Ніжинського піхотного полку земського ополчення, що був сформований у Ніжині та повіті влітку 1812 року та брав участь у військових кампаніях 1812 та 1813 років. Досліджень, що стосуються вивчення соціальних характеристик офіцерського корпусу 1812 року, дуже мало, а командний склад ополченських частин практично не вивчався зовсім, у той час як соціальні показники офіцерів, що проходили службу в ополченні, без сумніву, значно впливали на формування, організацію та боєздатність ополчення в цілому.

Історіографія питання бере свій початок у дореволюційні часи. Чернігівське ополчення 1812 року та його офіцерський корпус були об'єктом дослідження українських істориків І. Ф. Павловського та М. В. Стороженка [1–2]. У своєму ґрунтовному дослідженні В. Р. Апухтін присвятив один з розділів історії формування земського ополчення у Малоросійських губерніях [3]. За його підрахунками, у Чернігівському ополченні (6 кінних полків, Ніжинському піхотному полку та окремій артилерійській команді) проходили службу 121 офіцер. Але одразу стають помітними помилки та неточності. Так, автор помилково називає Ніжинський піхотний полк земського або внутрішнього (у документах зустрічаються обидві назви, що є тотожними) ополчення Ніжинським піхотним козачим полком. Крім того, він неточно визначив і кількісний склад офіцерського корпусу, заявивши, що у ньому на службі перебувало 33 офіцери. На основі архівних джерел вдалося встановити, що офіцерських посад у

полку було 35 і всі вони були укомплектовані. У радянський період проблемам формування та діяльності малоросійського ополчення 1812 року були присвячені роботи Г. Гербільського, В. Стрельського, Б. Абаліхіна [4–6]. Але вони відрізняються певною тенденційністю та політичною заангажованістю. Дворяни-офіцери, що служили в ополченні, розглядаються радянськими істориками лише у негативному плані, критикуються за відсутність патріотизму, небажання служити Батьківщині, погане ставлення до підлеглих. На перше місце у боротьбі з наполеонівською навалою радянська історіографія висуває народні маси. Але в усіх історичних дослідженнях того періоду народ – це сукупність представників різних соціальних класів та груп (у першу чергу селян та міщан), який практично не має індивідуальності, тобто не персоніфікований.

У сучасній російській історіографії останнім часом побачили світ низка солідних просопографічних досліджень, що вивчають офіцерський корпус не лише російської армії, а й земського ополчення [7–8]. На жаль, у вітчизняній історіографії відсутні такі дослідження, і це при тому, що Україна зробила надзвичайно значний внесок у перемогу над спільним ворогом.

Головним джерелом вивчення соціальних характеристик офіцерів Ніжинського піхотного полку є формулярні списки, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області. Але формуляри за 1812 рік виявилися не на всіх офіцерів, що служили у полку. Саме тому у дослідженні нами були використані формулярні списки, що склалися у період з 1790 до 1845 року. За результатами співставлення цих документів за такий значний відрізок часу (практично життя одного покоління) дані про соціальне походження та службу офіцерів повністю співвідносилися, а ось дані про сімейний та майновий стан різняться, але ми намагалися виявити характеристики того чи іншого офіцера саме на 1812 рік.

Початок війни з наполеонівською Францією змусив мобілізувати Російську імперію всі наявні матеріальні та людські ресурси. 6 липня 1812 року імператор Олександр I підписав маніфест про формування земського (внутрішнього) ополчення. Організація Ніжинського внутрішнього ополчення, як складової частини загальногубернського, почалася в кінці липня 1812 р. Планувалося сформувати з поміщицьких селян Ніжинського повіту "из каждах 15 ревизских душ по одному человеку" окремий піхотний полк та укомплектувати його керівний склад за рахунок місцевих дворян. 2 серпня ніжинський маршал повітового дворянства Матвій Якович Почека звітував

командиру Чернігівського ополчення генерал-лейтенанту М. В. Гудовичу: "... приступил к призыву защитников с помещичьих владений... принято в защитники 664 человека", пізніше кількість рядового складу полку була доведена до 1465 ратників [9]. Узнявши за основу комплектування структуру армійських регулярних частин, планувалося, що піхотний полк ополчення буде складатися з 4 батальйонів по 4 сотні в кожному (сотня – 150 ратників). Однак цієї норми не дотрималися. Ніжинський піхотний полк земського ополчення був двобатальйонний. Він складався з двох частин, які в документах називались "половинами". Перша складалася з 5 сотен і нараховувала у своєму складі 500 поміщицьких селян, 89 міщан та 85 казенних селян, а разом – 674 ополченці [10]. Друга половина складалася з 756 ратників, об'єднаних у 6 сотен. Офіцерський корпус полку нараховував 35 осіб – командир полку, його заступник, 11 сотенних та 22 п'ятидесятних начальників (див. додаток 1). Оскільки державного фінансового утримання ополчення не передбачалося, у Ніжині була створена спеціальна комісія для збору коштів на потреби полку, яку очолив місцевий поміщик, відставний штабс-капітан, Володимир Миколайович Моттаніса. На початок осені було зібрано 11780 крб 84 коп [11].

Вже 23 липня у Ніжині були проведені вибори кандидатів з повітового дворянства на заміщення полкових офіцерських посад. Було обрано 34 особи, а потім ще 7 чоловік [12]. Але дуже швидко з'ясувалося, що не всі обрані горять *"подданнической преданностью благородного дворянства к монарху и Отечеству своему..."* Одразу після виборів на ім'я повітового маршала почали надходити прохання звільнити обраних від служби. Причинами називалися хвороби, що супроводжуються "желудочными припадками и болями в брюхе и рвотами" та "слабостью легких с кровохарканьем" [13]. Після огляду повітовим лікарем Ніжинського богоугодного закладу А. А. Кандурою більше десятка дворян були зі списків ополчення виключені. Кілька обраних дворян були переведені на службу у 1-й та 5-й козацькі полки Чернігівського ополчення (поручики І. Лада-Богданович, П. Ушинський та П. Г. Конвісаров). Тільки на початок вересня перша половина полку була повністю укомплектована офіцерами і під командуванням старшого сотенного начальника штабс-капітана І. І. Шаули виступила до міста призначення у Городнянський повіт [14]. У кінці вересня підполковник Г. Г. Левицький, якого було призначено командиром полку, звітував князю Баратову (заступнику М. Я. Почеки) про те, що "... во второй половине внутреннего

ополчения находятся чиновные начальники дворянством в сотенные выбранные Скорина, ..., пятидесятные Милович, Стефановский, Нещерет, Мазурев, Марсов, Филь, Овжаровский, Филонович и Адасовский... не прибыли во вторую половину ополчения... поручик Иван Кистень, поручик Романович, ротмистр Федор Тарасевич, капитан Степан Валентей (на посади сотенних начальників – Л. О.)" [15]. Тільки на кінець жовтня нарешті вдалося доукомплектувати офіцерський особовий склад другої половини "из чиновников избранных дворянством – титулярный советник Скорина, подпоручики Милович, Стефановский, корнеты Нещерет, Мазурев, Марсов, Филь, Павловский, коллежские регистраторы Овжаровский, Филонович, Адасовский, Бедненко. И особо того принять из дворян объявивших желание продолжить в иное ополчение службу губернский секретарь Юрчевский, регистраторы Милевский, Дьяковский и Марсов" [16]. "... сего дня (30 жовтня 1812 року) выступила вторая половина внутреннего ополчения из Нежинского повета в Остерский повет для содержания кордонной цепи по реке Днепру..." [17]. Пізніше друга половина перейшла на зимові квартири у містечко Чечерськ Могильовської губернії, а перша – до м. Житомир, де й знаходилися до лютого 1813 року, "ощущая великую нужду во всем" [18].

Всі офіцери Ніжинського полку були дворянського походження, як, до речі, і всі офіцери інших ополченських полків та артилерійської команди, сформованих на території Чернігівської губернії. Це суттєво відрізняло її від багатьох центральних російських губерній, де також формувалися ополчення і відчувалась гостра нестача представників дворянського стану для заповнення офіцерських вакансій. Однак у списках офіцерів полку ми не зустріли жодного представника титулованого дворянства, хоча у повіті були значні, володіння, що належали графам І. А. Безбородьку та С. П. Рум'янцеву, князю І. Є. Баратову та сину останнього гетьмана П. К. Розумовському. Таким чином, весь офіцерський склад полку був представлений вихідцями зі служилого дворянства (військового та цивільного). Згідно з формулярними списками, офіцери полку походили "з дворян", "з малоросійського шляхетства", "из породы малороссийской, еще от польской короны шляхетства" і навіть "з польської шляхти". Але аналіз національного складу офіцерського корпусу показав, що жодного поляка серед них не було. Натомість малороси-українці склали переважну більшість – 30 осіб (85,5 %), тих, хто визначив себе великоросами, було всього 5 осіб (14,5 %). Але слід зауважити, що частина дворян-українців хоча й відносили

себе до малоросів за національним принципом, але намагалися змінювати свої прізвища на російський лад. Так, П. Г. Стеблина (Стеблинка) став Стеблін, брати Іван та Григорій Ващенки почали називатися Ващенкови, Я. А. Бедненко перетворився на Беднєнкова, Т. С. Хоменко – на Хоменкова, а канцелярист Ніжинського земського суду Павло Опанасович Єрко писався як Єрков. Ця тенденція русифікації була, на жаль, характерна для правлячого класу Малоросії на початку ХІХ століття. Як тут не згадати Миколу Гоголя, який у своїх "Старосветских помещиках" писав: "... по ним (Афанасий Иванович Товстогуб и жена его Пульхерия Ивановна Товстогубиха) можно было, казалось, читать всю жизнь их, ясную, спокойную жизнь, которую вели старые национальные, простосердечные и вместе богатые фамилии, всегда составляющие противоположность тем низким малороссиянам, которые выдираются из дегтярей, торгашей, наполняют, как саранча, палаты и присутственные места, дерут последнюю копейку с своих же земляков, наводняют Петербург ябедниками, наживают наконец капитал и торжественно прибавляют к фамилии своей, оканчивающейся на о, слог въ".

Основним принципом комплектування ополчення, що був визначений ще у царському маніфесті, була виборність офіцерів повітовим дворянством. Тільки В. Малієвський (Мілевський), К. Соханський, Д. Ростов та губернський реєстратор І. Лосина пішли в ополчення добровільно, а це 11,4 % від всього особового складу офіцерського корпусу полку [19]. Варто зауважити, що у Ніжинському полку служили двоє рідних братів Ващенків. Молодший Іван пішов служити разом з Григорієм, який не відзначався міцним здоров'ям [20]. Вищезгадуваний П. Єрко пішов на службу замість свого брата Івана, служили в ополченні батько та син Марсови.

Таблиця 1

Вік офіцерів Ніжинського піхотного полку земського ополчення у 1812 році

До 20 років	20–25 років	26–35 років	36–45 років	46–50 років	Старше 50 років
5 осіб (14,25 %)	6 осіб (17,1 %)	5 осіб (14,25 %)	14 осіб (39,9 %)	3 особи (8,55 %)	2 особи (5,7 %)

Вік більше ніж третини офіцерів Ніжинського полку у 1812 році складав 36–45 років. Офіцерів у вікових групах до 20 років та від 20–25 років і 26–35 років було приблизно однаково – 5, 6 та 5 осіб

відповідно. Тобто представники цих молодих вікових груп становили майже половину всієї чисельності офіцерського корпусу полку. У старших вікових групах 46–50 років та старше 50 років було всього 5 офіцерів, тобто сьома частина офіцерського складу полку. Найстаршим був відставний підпоручик Тверського карабінерного полку С. В. Жила, що народився у 1751 році, а наймолодшим – Степан Платонович Марсов, якому у 1812 році виповнилося лише 16 років.

Таблиця 2

Майновий стан офіцерів Ніжинського полку земського ополчення 1812 року

Не мали селян	До 20 душ	Більше 20 душ	Майновий стан невідомий
10 (28,5 %)	17 (48,45 %)	3 (8,55 %)	5 (14,25 %)

Майновий стан офіцерів у першу чергу визначався їх соціальним статусом поміщиків, що володіли селянами-кріпаками та нерухомим майном (землею). Визначити майновий стан офіцерського корпусу на 1812 рік достатньо важко, адже відомості про кількість кріпосних селян різняться у часі. Формулярні дворянські списки, що зберігаються у Ніжинському відділі збереження документів Державного архіву Чернігівської області та залучалися нами до дослідження, охоплюють період з 1790 до 1845 року. Основна маса офіцерів була представлена дрібнопомісним дворянством. Всього три офіцери мали більше 20 ревільських душ у своєму володінні. Одразу пригадується відомий гоголівський діалог Чичикова та Коробочки з "Мертвих душ". "Богатые люди или нет? Нет, отец, богатых слишком нет. У кого двадцать душ, у кого тридцать, а таких, чтоб по сотне, таких нет. Чичиков заметил, что он заехал в порядочную глушь" [21]. 10 офіцерів взагалі не мали селян, а майновий стан п'яти офіцерів не відображений у їх формулярних списках. Поміщики, що володіли більшою кількістю кріпаків, – М. Я. Почека (332 ревільські душі) та В. М. Мотаніса (244 ревільські душі) безпосередньо в ополченні не служили, а тільки виконували другорядні функції. Перший як маршал повітового дворянства відповідав за формування полку в цілому (всіма організаційними та кадровими питаннями займався Г. Г. Левицький), а другий очолив дворянську комісію зі збору коштів на утримання та озброєння ополчення. Тому їх майновий стан ми не враховуємо у своєму дослідженні. Ще важче з'ясувати питання

їхнього володіння нерухомим майном. Всього кілька офіцерів відобразили у формулярних списках свої земельні володіння. Так, М. І. Католой володів 120 десятинами землі у с. Мрин та хуторі Носовському, С. П. Філоновський (Філонович) мав 100 десятин, а Г. Д. Котляревський – всього 5 десятин. Командир полку Г. Г. Левицький мав у 1812 році у своєму володінні тільки 20 десятин, але після повернення із закордонного походу 1813–1814 рр. одразу придбав собі ще 100 десятин землі у повіті та кам'яний будинок у Ніжині. Дехто вказував свої грошові прибутки. Вони коливалися від 100 до 500 карбованців на рік. Але повністю довіряти цим даним не можна, адже вони подавалися повітовому маршалу для утримання з їх власників податків та зборів [22].

Що стосується інших характеристик офіцерського корпусу Ніжинського полку, наприклад, їх сімейного стану, то з'ясувати цю проблему на 1812–1814 рр. доволі проблематично. Формулярні списки, що використовувалися у нашому дослідженні, охоплюють значний часовий відрізок, але головним чином відносяться до післявоєнного часу. Та виявити основні тенденції все ж таки можливо. Холостяками були 12 офіцерів, 11 з яких відносилися до вікової групи від 16 до 25 років. 20 офіцерів були одруженими, а троє – удівцями, двоє з яких відносилися до вікової групи старше 50 років. 18 офіцерів полку в 1812 році мали дітей.

Освітній рівень командного складу Ніжинського полку за архівними джерелами визначити вкрай проблематично, оскільки дані такого характеру у формулярних списках відображалися рідко. Ймовірно, більшість офіцерів отримала домашню освіту, адже про свій освітній рівень вони повідомляли, що "российской грамоте читать и писать умеет". Тільки у двох осіб у формулярних списках є згадка про те, що "в училищах находился". Але в цілому слід наголосити, що рівень освіченості офіцерів був достатнім. Порівнюючи рівень освіченості офіцерів 1812 року, звертає на себе увагу той факт, що у попередньому поколінні кожний 10-й дворянин повіту не вмів писати й читати.

Таблиця 3

Службова кар'єра офіцерів Ніжинського полку земського ополчення у 1812 році

Військова служба	Статська служба	Не служили та чинів не мають
15 осіб (42,75 %)	13 осіб (37 %)	7 осіб (20,1 %)

Особливістю ополченських частин було те, що всі зараховані на офіцерські посади дворяни, що служили військову службу, були відставними. Згідно з маніфестом, їх зараховували тими самими чинами, що вони отримали при виході у відставку. Колишніх офіцерів у Ніжинському полку було тільки 15 осіб (42,75 %). Шість чоловік з них служило до відставки у кавалерійських полках, а дев'ять чоловік – у піхотних. Так, штабс-капітан І. Шаула служив у Казанському драгунському полку з 1794 до 1801 року, підпоручик М. І. Каталой – у Севському мушкетерському полку з 1781 до 1797 року, підпоручик С. В. Жила служив у Тверському карабінерному полку з 1783 року, потім був переведений у гвардію, а М. І. Павловський проходив службу з 1788 р. в Азовському піхотному полку, у 1792 році був переведений вахмістром у Володимирський драгунський полк. Причому 6 офіцерів змогли за свою службу вислужити тільки найнижчий військовий чин – корнета у кавалерії та прапорщика у піхоті. Серед цієї групи офіцерів тільки двоє брали безпосередню участь у бойових діях до 1812 року. Г. Г. Левицький "в последней турецкой компании" (російсько-турецька війна 1787–1791 рр.), М. І. Каталой був у походах 1783–1784 рр., у 1794 році у Польщі та при містечку Хелмно [23]. У формулярних списках решти офіцерів зазначено: "... в походах и сражениях против неприятеля не был". І. І. Шаула, П. Г. Стеблина, Д. П. Овжаровський, Т. С. Хоменков (кум Д. Овжаровського, хрестив його сина Пантелеймона у 1804 році), А. І. Нецерет мали досвід служби у земському ополченні (міліції) 1807 року, де служили за вибором повітового дворянства сотенними начальниками. Всі вони були нагороджені за службу золотою ополченською медаллю "с правом ношения милицейского мундира".

Нестача офіцерських кадрів змусила М. Я. Почеку розпочати призов в ополчення чиновників статської служби. 13 офіцерів (37 %) Ніжинського полку були обрані саме з них. Але тільки Я. П. Скорина вислужив до своєї відставки чин титулярного радника (чин 9 класу Табеля про ранги). Двоє П. А. Єрко та І. Ф. Юрчевський були губернськими секретарями (чин 12 класу Табеля про ранги), решта чиновників мали найнижчий чин 14 класу – колезького реєстратора. Ці чиновники займали, як правило, посади канцеляристів та секретарів у Ніжинському земському суді, повітовій нижній розправі, поштовому департаменті або "статской службе при Нежинском предводителе дворянства". Їх приймали в ополчення тими військовими чинами, що відповідали їхнім статським за табелем про ранги. Так, титулярний радник прирівнювався до поручика або підпоручика,

всі губернські секретарі та колезькі реєстратори отримали чин прапорщиків.

7 (20,1 %) офіцерів полку взагалі ніколи й ніде не служили та, відповідно, не мали ніякого чину.

Саме тому слід зазначити, що більше половини командного складу полку взагалі не мали військової підготовки та реального бойового досвіду. Це не могло в подальшому не позначитися на підготовці особового складу полку, його інтендантської та медичної служб і на боездатності військового підрозділу в цілому.

Під час кампанії 1813 року Ніжинський піхотний полк земського ополчення взяв участь у складі корпусу генерала С. Л. Радта в облозі фортеці Замостя у Великому герцогстві Варшавському. Однак вже при переході із зимових квартир полк зазнав відчутних втрат особового складу від хвороб та голоду. У цих втратах командир першої "половини" Іван Шаула звинувачував командира полку Григорія Левицького [24]. Сама облога коштувала життя ще 684 ополченцям. Після цього 29 червня 1813 року (ще до взяття Замостя російськими військами) полк було розформовано, а офіцерам було запропоновано залишитися у Діючій армії [25]. Офіцери І. О. Шпаковський, Д. П. Овжаровський та Т. С. Хоменко залишилися в армії на інтендантських посадах. Вони служили наглядачами у тилових шпиталях та "в походах против неприятеля в 1813 и 1814 годах находились за границей в Великом герцогстве Варшавском, Баварии, Саксонии, Бадене и Франции" [26]. Безповоротних втрат у офіцерському корпусі полку не було, і після перемоги всі офіцери повернулися додому. Не можна сказати, що їхні бойові подвиги були високо оцінені владою. Дворянські бронзові медалі за Вітчизняну війну 1812 року вони отримали лише у 1817 році.

По-різному склалися їх подальша доля та життя. Так, Я. П. Скорина невдовзі помер, адже у 1816 році вже його вдова значилася у формулярних списках повітового дворянства. Частина офіцерів залишилася в армії (І. О. Шпаковський, К. В. Попов) та вислужили обер-офіцерські чини, чиновники повернулися на свої місця на статській службі, але більшість продовжили тихе й спокійне життя провінційних поміщиків. Значну частину з цих прізвищ знаходимо у "Списку дворян на призначення допомоги дрібним власникам Ніжинського повіту" за 1833 рік [27]. У тому ж році Чернігівське дворянське депутатське зібрання після перегляду документів, поданих на підтвердження дворянства, прийняло рішення про те, що рід Діяковських "признать в дворянском достоинстве не можно" [28]. У

1834 році "по определению предводителя дворянства совместно с департаментом собраний постановлено: имение прапорщика Попова за развратную жизнь подвергнуть опеке" [29]. У списках спадкових дворян Ніжинського повіту за 1845 рік ще значилися І. О. Стефановський, І. Ф. Юрчевський, М. І. Павловський, а серед осіб, що мали особисте дворянство – І. О. Адасовський, С. П. Марсов, І. О. Шпаковський, С. П. Філонович, Я. А. Бєдненко [30].

Підводячи підсумки, потрібно наголосити на тому, що офіцерський корпус Ніжинського піхотного полку земського ополчення складався лише з дворян, що відрізняло його від ополченських частин, які формувалися у губерніях Центральної Росії. Так, наприклад, у Пензенському ополченні вихідців з не дворянського стану було більше 9 %. Всі офіцери полку належали до служилого, а не титулованого дворянства. Абсолютна більшість офіцерів полку були небагатими поміщиками, які мали незначні матеріальні статки. Більше половини офіцерів до вступу в ополчення служили у статській службі і не мали не тільки бойового досвіду, а й навіть уявлення про військову службу. Незначний відсоток офіцерів, що добровільно вступили у полк, та численні спроби дворян, обраних у ополчення, ухилитися з різних причин від служби, говорять про доволі низький рівень патріотизму серед провінційного дворянства. Не сприяло підйому бойового духу й те, що всі витрати на озброєння, харчування, забезпечення полку транспортом та амуніцією лягали на самих офіцерів полку, які іноді були змушені витратити на це власні кошти. Все це призвело до значних втрат особового складу полку та його розформування як бойової одиниці ще до завершення війни. Разом з тим основна частина офіцерів полку виявили себе справжніми патріотами Вітчизни, сміливими та чесними людьми, які пішли на значні особисті жертви заради перемоги над спільним ворогом.

Література

1. Павловский И. Ф. Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным / И. Ф. Павловский // Киевская старина. – 1906. – № 9, 10.
2. Стороженко Н. В. Малороссийское ополчение 1812 года / Н. В. Стороженко. – [Киев] : Тип. Ун-та св. Владимира, В. И. Завадского, 1891. – 10 с.
3. Апухтин В. Р. Народная военная сила: дворянские ополчения в Отечественную войну / В. Р. Апухтин. – М., 1912.
Т. 1. – 1912. – 124 с.
4. Гербільський Г. Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року / Г. Гербільський // Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка. Серія історична. – Львів, 1953.
Т. XXV. – 1953.

5. Стрельский В. Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 года / В. Стрельський // Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1952. – Т. XI.

6. Абалихин Б. С. Украинское ополчение 1812 года / Б. С. Абалихин // Исторические записки. – 1962. – Т. 72. – С. 87–118.

7. Целорунго Д. Г. Офицеры русской армии – участники Бородинского сражения / Д. Г. Целорунго. – М. : Калита, 2002. – 267 с.

8. Спиридонова Л. М. Социальный облик офицеров Пензенского ополчения 1812 г. / Л. М. Спиридонова // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы : материалы XVII Международной научной конференции (Бородино, 5–7 сентября 2011 г.). – Можайск, 2012. – С. 321–327.

9. Державний архів Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 196, арк. 20.

10. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214, арк. 56.

11. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 213, арк. 3.

12. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214, арк. 11, 13.

13. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214, арк. 19–26.

14. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214, арк. 57.

15. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214, арк. 69–69 зв.

16. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214, арк. 86.

17. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214, арк. 69–69 зв.

18. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214, арк. 91.

19. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214, арк. 15–17.

20. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 203, арк. 94.

21. Гоголь Н. В. Мертвые души / Н. В. Гоголь. – М., 1975. – С. 41.

22. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 293, арк. 19 зв., 22 зв., 24, 24 зв., 25.

23. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 188, арк. 5 зв. – 6.

24. Лейберов О. "Одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству...": ніжинські ополченські полки в наполеонівських війнах / О. Лейберов // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: історико-культурологічний збірник / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. – Вип. 3 (6). – С. 56–57.

25. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 192, арк. 2.

26. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 255, арк. 33 зв. – 34.

27. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 52, арк. 283.

28. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 410, арк. 2–3.

29. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 519, арк. 2.

30. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 570, арк. 9 зв., 10 зв., 11–11 зв., 14, 16.

СПИСОК

офіцерів Ніжинського піхотного полку
земського (внутрішнього) ополчення у 1812 році

Повітовий начальник (*командир полку*) та одночасно начальник другої "половини" полку: **підполковник Григорій Григорович Левицький**.

Заступник повітового начальника та одночасно начальник першої "половини" полку: **штабс-капітан Іван Іванович Шаула**.

Сотенні начальники: **поручики Микола Іванович Каталой, Степан Васильович Жила, титулярний радник Яків Прокопович Скорина, штабс-ротмістр Михайло Іванович Купенко (Куценко), підпоручики Андрій Федорович Шаула, Іван Олександрович Стефановський, Йосип Іванович Мілович, губернські секретарі Павло Афанасійович Єрков (Єрко, Єршов), поручик Іван Федорович Юрчевський, прапорщик Павло Григорович Стеблина (Стеблінка, Стеблін), колезький регістратор Данило Павлович Овжаровський. Полковий ад'ютант та одночасно сотенний начальник Тимофій Савич Хоменков (Хоменко).**

Пятидесятні начальники: **колезькі регістратори Григорій Данилович Котляревський, Яків Григорович Шпакович, Іван Йосипович Адасовський, Степан Петрович Філонович (Філоновський), Кіндрат Григорович Діяковський, Яків Афанасійович Бєднєнков (Бєднєнко), корнети Іван Андрійович Мазуров, Артем Іванович Нещерет, Платон Олександрович Марсов, Демид Павлович Філь, прапорщик Микола Іванович Павловський, губернські регістратори Іван Павлович Ващенко (Ващенко), Іван Федорович Юрчевський, Василь Іванович Мілевський, Іван Лосина, дворяни Іван Олексійович Шпаковський, Костянтин Костянтинович Соханський, Дмитро Самойлович Ростовський (Ростов), Корній Васильович Попов, Степан Платонович Марсов, Григорій Павлович Ващенко (Ващенко).**

УДК 378.124:93](430+477)

О. Г. Самойленко

Підготовка українських професорів-істориків у Німеччині в XIX – на початку XX ст.

У статті висвітлюються особливості організації освітніх і наукових закордонних подорожей вчених-істориків навчальних закладів України XIX – поч. XX ст. На основі аналізу законодавчих документів, архівних матеріалів, періодики розглянуто систему стажувань українських науковців у європейських країнах, передусім у Німеччині, та досліджено вплив німецької історичної науки на формування історичної освіти в Російській імперії.

Ключові слова: історик, Німеччина, університет, Російська імперія, наукова підготовка, професорський стипендіат.

В статье освещаются особенности организации учебных и научных заграничных поездок ученых-историков учебных заведений Украины в XIX – нач. XX ст. На основании заграничных документов, архивных материалов, периодики рассмотрено систему стажировок украинских ученых в европейских странах, в частности в Германии, и исследовано влияние германской исторической науки на формирование исторического образования в Российской империи
Ключевые слова: историк, Германия, университет, Российская империя, научная подготовка, профессорский стипендиат

The article highlights the features of historians' foreign travel for academic and scientific purposes in Ukraine in the 19th - early 20th centuries. It considers training system for Ukrainian scientists in European countries, Germany in particular and investigates the influence of German historical science on the formation of historical education in the Russian Empire by the analysis of legal documents, archival materials and periodical literature.

Key words: a historian, Germany, university, the Russian Empire, scientific training, Professorial Research Fellow.

В умовах глобалізації та наукової мобільності проходження стажувань в зарубіжних університетах наукові гранти та стипендії стали повсякденним явищем у науковому середовищі. Звичайне для сьогоднішнього явище, практично перерване в радянські часи, виходить своїм корінням у XIX століття, коли фактично й розпочалося формування спільноти професійних учених.

Інтерес до вивчення наукових подорожей до Європи в цілому, і до Німеччини в тому числі, в період становлення історичної освіти в

Російській імперії виник відносно нещодавно. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилася низка досліджень як загального, так і спеціального характеру, які заклали основу для більш об'єктивного та цілісного розгляду процесу підвищення кваліфікації вченими у дореволюційний період. Серед авторів, які звернулися до дослідження цього процесу, слід зазначити А. Ю. Андрєєва [1], А. Ю. Баженову [2], О. А. Іваненко [3], А. Е. Іванова [4], Н. Кривець [5], М. Г. Палієнко [6], О. Пилипенко [7], С. П. Стельмаха [8], А. Ю. Трохимовського [9], В. І. Чеснокова [10] й ін.

Разом з тим проблема закордонних відряджень як форми формування наукових кадрів в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. залишається недостатньо розробленою, тому і стане предметом нашого дослідження.

З відкриттям вищих навчальних закладів в Україні в ХІХ ст. (університетів у Харкові і Києві та ліцеїв у Одесі та Ніжині) перед їх керівництвом постала гостра проблема забезпечення навчального процесу кваліфікованими кадрами. На початковому етапі основним джерелом заповнення професорських посад стало запрошення іноземних вчених, головним чином німецьких і французьких. Випускників російських університетів серед викладачів навчальних закладів була меншість. Однак запрошення викладачів-іноземців на роботу ускладнювало організацію навчального процесу, оскільки читання дисциплін велося переважно іноземною мовою, якою вони володіли. Це викликало складнощі із засвоєння матеріалу студентами й успішним складанням іспитів.

Імператор Олександр І і Міністерство народної освіти націлювали ректорів університетів і директорів ліцеїв на підготовку власних кадрів. Для реалізації цієї мети було запроваджено інститут професорських стипендіатів, орієнтований на кращих випускників навчальних закладів, які залишалися в університетах для підготовки до професорських звань і направлялися на стажування до зарубіжних навчальних закладів.

Міністр народної освіти С. С. Уваров вказував, що ці наукові відрядження були безперервним і живим зв'язком між вітчизняною освітою та розвитком науки в Європі, а також постійно підтримували російське наукове співтовариство і російські університети на висоті знань народів, які випередили колись Росію на шляху освіти.

Міністерство, керуючись цими побажаннями, направило в усі університети та попечителям Санкт-Петербурзького, Московського, Казанського та Харківського навчальних округів розпорядження про

підбір добре підготовлених студентів, які згодом могли б гідно зайняти відповідні кафедри в університетах імперії. Відповідно до розпорядження міністерства було підготовлено в 1827 р. 20 кращих студентів, які направлялися на два роки до Берліна, Дерпта та Парижа, про що свідчить документ "Про обрання студентів з університетів Московського, С.-Петербурзького, Казанського та Харківського для приготування в професори", на який накладена власноручна резолюція імператора: "Згоден, але з тим, щоб обов'язково були всі природно росіянами" [11]. Особи, рекомендовані за кордон на навчання, повинні бути бездоганної поведінки та моралі, мати природний талант, знання відповідних наук, латини, французької та німецької мов, вміти вільно й майстерно висловлювати свої думки, бути російським підданим і мати гарне здоров'я. Кожному претенденту попечителем або радою університету без будь-якого упередження надавалася характеристика, що підтверджувала характер, схильність, здібності, успіхи у навчанні і т. п., а також можливість скласти у відповідних університетах іспити на визначення рівня їх підготовки [12].

Поїздки на навчання в зарубіжних університетах дозволялося здійснювати не тільки за державні кошти, а й за власні. Цим правом користувалися не лише студенти, але й кандидати та магістри, які хотіли присвятити себе науково-викладацькій діяльності. Це призвело до значного збільшення кількості молодих вчених, які побували в Європі в цілому та Німеччині зокрема. Лише в 30–40-х рр. XIX ст. у Берлінському університеті пройшли стажування 95 професорів університетів Російської імперії, у Віденському університеті – 28, у Празькому – 12, у Кенігсберзькому – 10 і т. д. Від Харківського університету на навчання за кордон було направлено відомого в майбутньому вченого-слависта І. І. Срезневського.

У 1842 р. міністр С. С. Уваров звернувся до імператора з проханням про необхідність "відрядити певну кількість молодих людей в чужі краї для удосконалення з різних відділів університетського викладання за рахунок коштів університетів", а вже в 1843 р. з Університету Св. Володимира було направлено М. І. Пилянкевича до університетів Німеччини, Франції, Англії і К. І. Вернадського в навчальні заклади Німеччини, Франції, Бельгії, Голландії та Англії.

У зв'язку з політичною ситуацією, що склалася в Європі, у 1848 р. поїздки за кордон були припинені, і лише у 1858 р. подорожі з науковою метою відновилися. У дворічних відрядженнях у різний час побували з Харківського університету: П. К. Безсонов, М. К. Грунський,

М. С. Дрінов, О. І. Кірпічніков, М. О. і П. О. Лавровські, Л. Ю. Лазаревич-Шепелевич, Д. М. Овсяніко-Куликовський, О. О. Потебня, Є. К. Редін, І. П. Сокальський, С. В. Соловійов, Р. І. Шерцль та ін.

У 1860-ті рр. спільними зусиллями уряду й університетської професури була вироблена ціла система заходів, що отримала умовну назву системи "професорських стипендіатів". Основні її елементи були сформульовані в 1862 р. Вона розглядалася як головна форма підготовки наукового поповнення та наукової зміни для університетів. В університетах пов'язували це нововведення і з процесом заповнення штатних викладацьких посад на кафедрах.

Інститут професорських стипендіатів розвивався у двох напрямках: кандидати, які вирушають для подальшої підготовки за кордон, і молоді вчені, які залишалися зі стипендіальним утриманням при університетах, якщо дисертації могли бути виконані на основі матеріалу місцевих архівів і бібліотек.

Більш ефективним і престижним шляхом підготовки професорів вважалися закордонні відрядження. Університетські ради схилилися до думки, що з низки наук готувати в Росії фахівців вищої кваліфікації взагалі неможливо. До таких наукових галузей була віднесена загальна історія, в зв'язку з відсутністю в Російській імперії достатньої кількості необхідних джерел і відомих фахівців.

Як основні центри навчання розглядалися німецькі університети та їх історичні школи, де з кожного періоду працювали видатні вчені свого часу і діяли спеціальні семінарії: в Берлінському університеті Ф. Т. Куглера, К. Р. Лепсіуса, Л. фон Ранке, І. Г. Дройзена, в Боннському – Я. Буркхарда, Г. фон Зібеля та К. Мауренбрехера, в Гейдельберзькому – М. Вебера і Л. Гейссера, Тюбінгенському – Б. Куглера та М. Дункера.

10 березня 1862 р. надійшов найвищий дозвіл на масове відрядження університетських випускників для підготовки їх до заняття професорських посад. Стипендіальне забезпечення (1600–2400 крб на рік) уряд брав на себе [13].

Однак далеко не всі вітали направлення молодих людей за кордон. "Московские ведомости" різко засудили це, вважаючи, що спілкування молодих вчених із Західною Європою піде на шкоду університетам Російської імперії. Але міністерство спиралося в своїх діях на думку університетської професури. Право відбору кандидатів для закордонних відряджень було надано факультетам і радам університетів, хоча міністерство могло вносити в списки свої корективи.

Серед перших відряджених у 1862 р. вісім чоловік були направлені за кордон з установкою на заняття історією. Із загальної історії – В. Г. Васильєвський, В. І. Герье, І. І. Шиховський, А. Ф. Копилов; з російської історії – А. Л. Миротворцев, В. Ю. Хорошевський, М. Л. Стефанович; з історії мистецтв – Н. Є. Михайлов.

Зі зміцненням і розширенням власних "професорських центрів" в Росії у середині 1860-х рр. відпала нагальна потреба у відрядженні "професорських стипендіатів" за кордон. Як свідчить А. Є. Іванов, з цим видом підготовки успішно почали справлятися російські університети й інші навчальні заклади імперії. Якщо в 1862–1865 рр. у навчальних закладах Російській імперії налічувалося 5 "професорських стипендіатів", то в 1870 р. – 67 (в тому числі 16 за кордоном), в 1899 р. – 203 (за кордоном – 19), в 1913 р. – 465 (за кордоном – 33) [14].

Дещо уточнені дані знаходимо в інших джерелах, які свідчать, що в 1870 р. у Росії проходили навчання 51 чол., а 16 за кордоном, відповідно в 1876 р. – 79 чол. у Росії, 12 за кордоном, 1899 р. – 184 і 19, 1905 р. – 245 і 14, 1911 р. – 353 і 40, 1913 р. – 465 і 33, 1915 р. – 484 і 6 відповідно. За потреби казна збільшувала асигнування на навчання, і міністерство могло продовжити термін стажування. Так, готуючись до відкриття Новоросійського університету на базі Рішельєвського ліцею, протягом 1862–1866 років були відправлені за кордон 100 "професорських стипендіатів", для чого було виділено 800 тис. крб, а для керівництва їх підготовкою був призначений видатний вчений і педагог професор Микола Іванович Пирогов.

У березні 1867 р. вийшло розпорядження, згідно з яким за кордон відправляли тільки тих, хто склав магістерські іспити, але не завершив написання дисертації. Крім того, для підвищення кваліфікації могли бути відрядженими за кордон доценти, які викладали в університеті протягом 2 років, а також інші викладачі для написання наукових праць.

Щоб отримати право на поїздку за кордон, потрібно було мати атестат зрілості при відмінних оцінках з двох стародавніх мов, а також вимагалось знання німецької та французької мов, щоб слухати лекції у відповідних університетах. При цьому необхідно було мати відмінні оцінки, схильність правильно і вільно висловлювати свої думки, бути моральним в усіх відношеннях. Результативність стажування залежала від умов, в які потрапляли стипендіати, їх старанності і вибору професури.

Стипендіати кожні три місяці звітували за навчання, а потім подавали розгорнуті звіти для публікації в журналах, що давало можливість дізнатися про сам хід підготовки та характер наукових знань і достоїнств самого стажиста. У цих звітах проглядаються погляди, які свідчать про те, що можна було запозичити у зарубіжних університетах і використовувати в своїй практиці, а від чого слід відмовитися. Цікавила стипендіатів і методика читання лекцій та проведення семінарів провідними європейськими вченими. Стипендіати особливо приділяли увагу лекціям в німецьких університетах, присвяченим теорії та історії педагогіки, яким у російських навчальних закладах приділяли значно менше уваги. Слухання лекцій, участь у семінарських заняттях, робота в бібліотеках та архівах давала можливість стипендіатам розширювати свої наукові знання, набиратися досвіду, а також збирати відповідний матеріал для написання власних дисертацій.

Закордонні стажування професорських кандидатів і вчені відрядження професорів відіграли важливу роль у справі вирішення кадрового питання в університетах України. Вже в 1-й пол. XIX століття почала формуватися адміністративна система організації стажувань для приготування до професорського звання і вчених відряджень професорів. Хоча і було вжито заходів для надання відрядженим особливих пільгових умов, вимоги держави залишалися досить жорсткими. Після повернення стипендіати мали відпрацювати 12 років в установах Міністерства народної освіти. Контроль і звітність за результатами стажувань також були суворими. Міністр особисто затверджував план занять за кордоном, безпосередньо на місці навчання стипендіат перебував під опікою російського чиновника та європейського професора, готував звіти, а після повернення був зобов'язаний прочитати кілька пробних лекцій, а іноді навіть складати спеціальні іспити за особливою програмою. Однак, у міру розвитку інституту професорських кандидатів і відновлення закордонних поїздок, ступінь державного контролю слабшав. Згодом звіти готувалися формально, пробні лекції перестали читатися, а термін вислуги скоротився з 12 до 4 років.

У 1860–1870-ті рр. навчальні стажування та вчені відрядження стали частиною університетської системи – як у галузі підготовки нових кадрів, так і в підвищенні кваліфікації вже наявних фахівців.

У 1870–1880-х рр. поза чергою за кордон направлялися особи, які вже здобули ступінь магістра та працювали в університетах, готуючи докторські дисертації. Дехто з майбутніх професорів пройшов систему професорських стипендіатів за кордоном двічі – і як

магістрант, і як докторант. Серед них й історики-всесвітники з України: І. В. Лучицький, Ф. І. Успенський, М. П. Кондаков.

Наприкінці XIX ст. кафедри всіх українських вищих навчальних закладів очолювали професори, які пройшли закордонну підготовку, серед них: В. Б. Антонович, Д. І. Багалеї, В. О. Більбасов, М. Ф. Владимирський-Буданов, В. С. Іконніков, І. В. Лучицький, Ф. Я. Фортинський в Університеті св. Володимира; М. Я. Арістов, В. П. Бузескул, П. М. Буцинський в Харківському університеті; Г. Є. Афанасьєв, М. П. Кондаков, Ф. І. Успенський в Новоросійському університеті в Одесі.

Детальне ознайомлення з європейською, перед усім німецькою, наукою, з науково-допоміжними установами, знайомство з видатними вченими дали позитивні результати для розвитку науки й освіти в усій Російській імперії. Сприйняття всього нового, передового, розширення світогляду в кращих університетах Німеччини значно підвищувало академічний рівень кадрового корпусу професорів. Важливим результатом всіх поїздок став той науковий вплив, який чинився з боку німецьких професорів на молодих фахівців з університетів Російської імперії. Запозичувалися не лише передові ідеї, методи, останні досягнення, а й філософія, підходи, світогляд. Найбільш привабливою в науковому плані країною виявилася Німеччина, яка в очах стипендіатів була оплотом глибокого і фундаментального знання. Німецька наука і вчені зробили величезний внесок у становлення та розвиток науки і вищої освіти в Російській імперії.

Література

1. Андреев А. Ю. "Гумбольдт в России": Министерство народного просвещения и немецкие университеты в первой половине XIX века / А. Ю. Андреев // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 38–46.

2. Баженова Г. Взаємозв'язки російських і європейських істориків на прикладі наукової біографії Павла Ардашева / Ганна Баженова // Шевченківська весна : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917–1920 рр. – К., 2007. – Вип. V. – Ч. 2 : Історія / за заг. ред. В. Ф. Колесника. – С. 125–127 ; її ж. Зміни у системі викладання історичних дисциплін в університетах Російської імперії другої половини XIX ст. / Ганна Баженова // Каразінські читання (історичні науки) : матеріали Міжнародної наукової конференції 25 квітня 2008 р. – Харків, 2008. – С. 30–32 ; її ж. Форми міжнародної співпраці істориків Росії другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі Університету Св. Володимира) / Ганна Баженова // Шевченківська весна. Історія : матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених / Київський національний університет імені Шевченка. – К., 2008. – С. 10–12.

нальний університет ім. Т. Шевченка. – 2008. – Вип. VI / редкол.: В. Ф. Колесник (голова) та ін. – Ч. 1 : Праці вчених. – С. 168–171.

3. Іваненко О. А. Міжнародна співпраця вчених Університету св. Володимира (1900–1914 рр.) / О. А. Іваненко // Український історичний журнал. – К. : НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, 2012. – № 4. – С. 74–92; Іваненко О. А. Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. А. Іваненко // Український історичний журнал. – К. : НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, 2013. – № 4. – С. 112–135.

4. Иванов А. Е. Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М., 1991. – 392 с. ; його ж. Учёные степени в Российской империи XVIII в. – 1917 г. / А. Е. Иванов. – М., 1994. – 195 с.

5. Учені Київського університету Св. Володимира в наукових центрах Німеччини у XIX ст. / Н. В. Кривець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвідомчий зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Віднянський. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 19. – С. 191–204.

6. Палієнко М. Г. З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (XIX – початок XX ст.) / Марина Геннадіївна Палієнко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – 1999. – Вип. 3. – С. 21–31 ; її ж. Міжнародні зв'язки вчених Університету Св. Володимира у XIX – на поч. XX ст. / М. Г. Палієнко // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. – К., 1999. – С. 45–47 ; Студенти і професори з України в університетах Європи // Українська діаспора. – К., Чикаго, 1996. – Ч. 1. – С. 115–120.

7. Пилипенко О. Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у XIX – на початку XX ст. / О. Пилипенко // Київська старовина. – 2006. – № 6. – С. 21–26.

8. Стельмах С. Інтернаціональна наука і національна культура: європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) / Сергій Стельмах // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 65–73 ; його ж. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. / Сергій Стельмах. – К., 2005. – 378 с. ; його ж. Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині XIX століття / Сергій Стельмах // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. Історія. – 1998. – Вип. 38. – С. 3–9.

9. Трохимовский А. Ю. Проблемы восприятия европейской науки в письмах и отчетах русских ученых середины XIX в. / А. Ю. Трохимовский // Труды научной конференции студентов и аспирантов "Ломоносов–2004". История. – М., 2004. – С. 36–39 ; його ж. Политика Министерства Народного Просвещения по подготовке молодых ученых за границей. 1856–1881 гг. / А. Ю. Трохимовский // Вестник Московского университета. Серия 8 "История". – 2007. – № 1. – С. 61–76.

10. Чесноков В. И. Правительственная политика и историческая наука в России 60–70-х годов XIX века / В. И. Чесноков. – Воронеж, 1989. – 210 с. ;

його ж. Правительство и развитие структуры исторических кафедр и наук в университетах России (по университетским уставам 1804–1869 годов) / В. И. Чесноков // Российские университеты в XIX – начале XX века : сб. статей. – Воронеж, 1993. – Вып. 1. – С. 18–38 ; його ж. К вопросу о подготовке профессоров истории в университетах России XIX – начале XX вв. / В. И. Чесноков, И. В. Чесноков // Історія і теорія історичної науки та освіти : Харківський історіографічний збірник / Харківський держ. ун-т. – 1995. – Вип. 1. – С. 73–85 ; його ж. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России / В. И. Чесноков // Российские университеты в XIX – начале XX века : сб. статей. – Воронеж, 1996. – Вып. 2. – С. 3–29.

11. Об избрании студентов из Университетов Московского, С.-Петербургского, Казанского и Харьковского для приготовления в профессора // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1875. – Т. 2 : 1825–1855. – Ч. 1. – Стб. 109.

12. Там само. – Стб. 107–111.

13. Чесноков В. И. К вопросу о подготовке профессоров истории. . . – С. 79.

14. Иванов А. Е. Учёные степени в Российской империи... – С. 81.

УДК 94(476)"1917/1918"

В. В. Мартиненко

**Виникнення державності в Білорусі 1917–1918 рр.:
історичний огляд**

Стаття присвячена історичному аналізу проблеми виникнення білоруської державності 1917–1918 рр. Подано основні етапи в розвитку історіографії питання, виокремлено важливість кожного з напрямків, акцентовано увагу на різних течіях та напрямках як білоруської, так і зарубіжної історичної науки.

Ключові слова: історіографія, Білоруська Народна Республіка, Народний Секретаріат, Статутні грамоти, територія, кордони.

Статья посвящена историческому анализу проблемы возникновения белорусской государственности 1917–1918 гг. Представлены основные этапы в развитии историографии вопроса, выделены важность каждого из направлений, акцентировано внимание на различных течениях и направлениях как белорусской, так и зарубежной исторической науки.

Ключевые слова: историография, Белорусская Народная Республика, Народный Секретариат, Уставные грамоты, территория, границы.

The article is dedicated to the historical analysis of a problem of emergence of the Belarusian statehood of 1917–1918. Here are presented the main stages in development of historiography of the question; the importance of each of the directions is allocated; the attention is focused on various currents and the directions both Belarusian and foreign historical science.

Key words: historiography, Belarusian National Republic, National Secretariat, Charters, territory, borders.

Питання становлення національних рухів на теренах постімперської Росії, що призвели до утворення нових держав, дослідження змісту цих процесів, їх логіки та наслідків становлять значний науковий інтерес. У цьому плані цінним є вивчення історії білоруських земель в 1917–1918 рр. – періоду, на який припадає початок відцентрових тенденцій, спричинених поваленням самодержавства в Росії.

Національна проблема завжди посідала важливе місце в системі суспільних відносин, перетворившись на наріжний камінь соціальної і політичної мобілізації мас. Глибоке розуміння її сутності, вибір найбільш доцільної моделі вирішення національних аспектів

залежно від конкретних умов багато в чому визначають ступінь зрілості суспільства, служать своєрідним показником ефективності руху на шляху національного самовизначення.

Тема виникнення білоруської державності 1917–1918 рр. тривалий час розглядалася з позицій марксистсько-ленінської методології, і її оцінка зводилася до затвердження реакційної й антинародної ролі державницьких сил та національних партій у суспільному процесі. В зв'язку з цим сьогодні дуже важливо відновити історичну правду, розібратися в складних переплетіннях діяльності національно-політичних сил Білорусі. Нагальним є дослідження таких проблем, як організація самостійної національної держави, визначення її соціальних і економічних основ, перспектив взаємовідносин з сусідніми країнами. Вивчення діяльності білоруського національно-політичного руху дозволяє виявити його спрямованість, врахувати уроки для подальшого розвитку білоруської нації. З'ясування основних тенденцій суспільно-політичного розвитку Білорусі в роки Першої світової війни необхідне для виявлення передумов, які привели до проголошення незалежності Білоруської Народної Республіки в 1918 році.

Недостатня розробка порушеної теми в сучасній історіографії, відсутність комплексного та об'єктивного дослідження не дали змоги створити цілісної картини розвитку білоруських земель в роки Першої світової війни загалом і виникнення державності в 1917–1918 рр. зокрема; стали на заваді формуванню концепції, яка б всебічно пояснювала тогочасні події та явища, природу та механізм суспільних змін. Перераховані фактори визначають важливість та актуальність як у теоретичному, так і у практичному плані комплексного аналізу державотворчих процесів у Білорусі окресленого періоду.

Тема розвідки становить значний дослідницький інтерес як у науковому, так і політичному плані, особливо в світлі розуміння питань білоруської державності, початок якій був покладений відомими подіями 1917 року. Її метою є аналіз основних історіографічних оцінок та концепцій білоруської та зарубіжної історичної науки. Завданнями – виокремлення етапів, шкідливих та напрямів вищевказаної проблеми.

На сьогодні в білоруській історичній науці накопичилася значна кількість праць, які розкривають сутність державотворчих процесів у Білорусі. У зв'язку з цим роботи, що складають історіографію питання, можна умовно поділити на декілька груп.

Перша з них представлена узагальнюючими працями з історії Першої світової війни, Лютневої революції 1917 р. в Росії та історії

Білорусі, де опосередковано висвітлюються проблеми державного будівництва, викликані активізацією національних рухів на території колишньої Російської імперії [1].

Другу групу складають дослідження білоруських радянських вчених. Історію наукової розробки даної проблематики тут можна поділити на два хронологічні періоди.

Перший охоплює 20–40-ві роки ХХ ст. У міру зміцнення в СРСР тоталітарної системи, з властивим їй тяжінням до політично-ідеологічної одноманітності, в білоруській радянській історіографії утвердилась марксистсько-ленінська методологія, яка обмежувала наукову діяльність рамками класового підходу. Найбільш виразне втілення вона отримала в наукових студіях В. Щербаківа, О. Зюзьківа, О. Зімйонка та Є. Гірчака [2].

Другий період репрезентують праці 50-х – кінця 80-х років ХХ ст. Зміна політичної ситуації в країні і період "відлиги" сприяли поживленню інтересу до питання білоруської державності 1917–1918 рр. З'являються роботи С. Маргунського, С. Почаніна, І. Ігнатенка, Г. Мерцуля [3].

Окремо варто виділити науковий доробок В. Круталевича [4]. Його дослідницький інтерес зосереджений на комплексі проблем становлення й функціонування правової системи Білоруської держави (1917–1922 рр.). Автор стверджує, що БНР була державним утворенням у стадії формування і тому не мала всіх необхідних атрибутів національного суверенітету.

Неабияку цінність мають роботи І. Ковкеля та М. Сташкевича [5]. В них на основі широкої джерельної бази простежується процес диференціації в білоруському національному русі. М. Сташкевич доповнив це питанням ставлення до національних партій, що, власне, знаменувало початок нового етапу у вивченні історії політичних партій Білорусі.

Заслуговує на позитивні відгуки історична розвідка за редакцією І. Мінца [6], де висвітлюється період окупації білоруських земель німецькими військами.

До третьої групи відносяться роботи білоруських науковців, які розглядають весь спектр причин і проблем, що призвели до проголошення незалежності Білоруської Народної Республіки 1918 р., визначають її роль та місце в геополітичних процесах.

У першу чергу, відзначимо численні публікації одного з найвідоміших сучасних дослідників проблематики міжвоєнного періоду – Р. Платонова [7]. У своїх працях він розглядає процес становлення

білоруської державності, виявляє основні тенденції політичного розвитку Республіки.

Цій же темі присвячені роботи В. Ладисьова й П. Бригадіна [8]. На основі матеріалів архівів Мінська та Праги, комплексу наративних джерел автори досліджують низку питань, пов'язаних з національно-державним будівництвом Білорусі.

Ідеї національного самовизначення знайшли своє відображення в колективній монографії за редакцією В. Коршука [9], у якій радянська епоха характеризується як режим деспотичного авторитаризму.

У напрямку всебічного вивчення національно-політичних процесів Білорусі плідно працюють О. Тихомиров, Я. Юхо, М. Біч, С. Третьяк, О. Резник, В. Гигін, О. Богданович, В. Мельник, О. Кукса, Г. Далідович, О. Сидаревич, В. Козляков, В. Міхнюк та інші [10].

На німецькому факторі, як одному з визначальних в історії Білорусі 1918 р., наголошують Г. Космач, І. Кулевич, Д. Мигун, В. Мазец [11].

Білоруські дослідники Т. Павлова, В. Трофимчик, Н. Глушакова, В. Лебедева [12] досить ґрунтовно розкрили питання становлення кордонів БНР і тактики діяльності білоруських національно-демократичних організацій.

Переосмислення поглядів на розвиток національно-визвольного руху в Білорусі періоду Першої світової війни знайшло віддзеркалення в працях С. Рудовича, М. Кобрини, М. Сяменчика, О. Філатова, В. Філякова [13], в яких всебічно й цілісно аналізуються ключові проблеми самовизначення Білорусі, зосереджується увага на білоруському національному русі, особливостях розвитку національних рухів Білорусі й України в 1917 р.

Певний інтерес становить дослідження Т. Тохиян [14], що підсумовує процеси білоруського державотворення в 1917–1920 рр. Авторка прийшла до висновку, що БНР була початком створення білоруської державності, а БСРР – це найважливіший етап реалізації ідеї національного суверенітету.

Четверту групу репрезентують праці білоруських істориків-емігрантів. Найбільш глибокі напрацювання були здійснені в історичних розвідках М. Валаціча, М. Недасека, Я. Станкевича, Г. Паланевича, А. Змагара, Я. Менського, Ю. Веселовського [15], які критикують більшовицьке керівництво за жорстокість методів у проведенні національної політики, репресії і доводять, що в той період у білоруської

нації практично не було шансів відстояти і зберегти свою незалежність.

Доволі значний досвід у вивченні витоків білоруської державності, місця Білорусі в європейських процесах нагромадила польська історіографія. Це праці В. Калиновського, Я. Юркевича, З. Зубієки, Ю. Туронака, А. Деруги [16].

Ґрунтовністю та виваженістю в підходах вирізняється монографія О. Латишонка [17] про білоруські військові формування 1917–1923 рр.

Вітчизняна історична наука представлена незначною кількістю робіт, які фрагментарно зачіпають питання виникнення білоруської державності 1917–1918 рр. Зокрема, це праці В. Матвієнка, О. Бойко [18], в яких розглядаються життєво важливі проблеми взаємовідносин України із суміжними та географічно близькими країнами й державними утвореннями, що свого часу входили до спільного імперського політико-правового простору Росії. Заслуговує на увагу й дисертаційне дослідження О. Панька [19], присвячене територіальному аспекту становлення білоруської державності 1914–1923 рр.

У підсумку можна констатувати, що аналіз літератури з теми дослідження підтверджує її наукову актуальність, значущість та необхідність подальшого вивчення питань, пов'язаних з білоруським національно-політичним рухом періоду Першої світової війни й проголошенням незалежності Білоруської Народної Республіки в 1918 р.

Література

1. Национальный вопрос и Советская Россия. – М. : Государственное издательство, 1921. – 90 с. ; Пименов Р. И. Россия без центральной власти (1917–1921) / Р. И. Пименов. – СПб.–Сыктывкар, 1998. – 328 с. ; Байбаков С. А. У истоков советской государственности (октябрь 1917–1924 гг.) / С. А. Байбаков, Т. А. Сивохина. – М. : МГУ, 1993. – 37 с. ; Леонов С. Рождение советской империи: государство и идеология 1917 – 1922 гг. / С. Леонов. – Москва: Диалог МГУ, 1997. – 356 с. ; Медведев Р. А. Трудная весна 1918 г. / Р. А. Медведев – Воронеж : Центрально-Черноземное книжное издательство, 1990. – 127 с. ; Скляр С. А. Польско-украинский территориальный спор и великие державы в 1918–1919 гг. / С. А. Скляр // Исследования по истории Украины и Белоруссии Сб. : – М. : Центр украинистики и белорусистики МГУ им. М. В. Ломоносова, 1995. – Вып. 1 – С. 144–149 ; Кудринский Ф. Белоруссы: Общий очерк / Ф. Кудринский. – Мн., 1905. – 128 с. ; Коронкевич П. Бѣлоруссы / П. Коронкевич. – Гомель : Типография Захарина и Марголина, 1917. – 12 с. ; Што трэба ведаць кожно-

му беларусу : зборнік артыкулаў розных аўтараў. М. Міцкевіча, П. Лёсіна, В. Ластоўскаго, М. Богдановіча, Пётры з Арленят і інш. – Мн. : Друкарня А. Я. Грынблята, 1918. – 66 с.

2. Шчарбакоў В. К. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі і беларуская окупацыя / В. К. Шчарбакоў. – Мн. : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1930. – 128 с. ; Зюзькоў А. Большэвікі – арганізатары кастрычніка ў Беларусі / А. Зюзькоў. – Мн. : Партыйнае выдавецтва, 1934. – 89 с. ; Зюзькоў А. Крывавы шлях беларускай нацдэмакратыі / А. Зюзькоў. – Менск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1931. – 87 с. ; Зимионко А. Оккупация и интервенция в Белоруссии / А. Зимионко. – М. : Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1932. – 47 с. ; Гірчак Ё. Ф. Білоруські нацыяналізм / Ё. Ф. Гірчак. – Харків : Пролетар, 1931. – 99 с.

3. Маргунский С. П. Создание и упрочнение белорусской государственности: 1917–1922 / С. П. Маргунский. – Мн. : Издательство АН БССР, 1958. – 258 с. ; Почанин С. В грозном восемнадцатом / С. Почанин. – Мн. : Беларусь, 1969. – 352 с. ; Игнатенко И. М. Февральская буржуазно-демократическая революция в Белоруссии / И. М. Игнатенко. – Минск : Наука і тэхніка, 1986. – 344 с. ; Мерцуль Г. Великий Октябрь и решение национального вопроса в СССР / Г. Мерцуль. – Минск : Знание, 1987. – 22 с.

4. Круталевич В. Станаўленне дзяржаўнасці : Да 70 годдзя абвяшчэння БССР / В. Круталевич. – Минск : Редакцыя газеты "Голас Радзімы", 1989. – 126 с.

5. Ковкель И. Почему не состоялась БНР? Из истории политического банкротства националистической контрреволюции в Белоруссии 1918–1925 гг. / И. Ковкель, Н. Сташкевич // Бібліятэчка газеты "Голас Радзімы". – Мн., 1980. – 124 с. ; Сташкевич Н. С. Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925) / Н. С. Сташкевич. – Мн. : из-во Университетское, 1985. – 304 с. ; Сташкевич М. С. Перадумовы і працэс створэння палітычных партый на Беларусі (канец XIX ст. – люты 1917 г.) / Н. С. Сташкевич // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 3. – С. 18–23.

6. Иностранная военная интервенция в Белоруссии 1917–1920 / под ред. И. И. Минца. – Мн. : Наука і тэхніка, 1990. – 194 с.

7. Платонаў Р. П. Беларусь у міжваенны перыяд: старонкі палітычнай гісторыі ў святле архіўных крыніц / Р. П. Платонаў. – Мн. : Бел. НДІДАС, 2001. – 282 с. ; Платонаў Р. П. Падпятой германскага кайзера / Р. П. Платонаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2001. – № 2. – С. 51–56 ; Р. П. Платонаў Старонкі гісторыі Беларусі: архівы сведчаць: з навук спадчыны / Р. П. Платонаў ; уклад.: У. В. Федосаў ; навук. рэд. М. Ф. Шумейка. – Мн. : Бея НДІДАС, 2002. – 352 с.

8. Ладысеў У. Ф. На переломе эпох: станаўлення беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Минск : БДУ, 1999. – 120 с. ; Ладысеў У. Ф. Поміж Усходам і Заходам: станаўлення

дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай уэляснасці Беларусі (1917–1939 г.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Мінск : БДУ, 2003. – 307 с.

9. Государственность Беларуси. Проблемы формирования в программах политических партий / В. К. Коршук, Р. П. Платонов, И. Ф. Гомановский, Е. Г. Богданович. – Мн. : БГУ, 1999. – 188 с.

10. Тихомиров А. Брестский мир 1918 г. и Беларусь / А. Тихомиров // Беларуский журнал международного права и международных отношений. – 1999. – № 2. – С. 44–57 ; Юхо Я. Вялікая дэмакратычная агульная-ўрапейская рэвалюцыя XX стагоддзя і Беларусь / Я. Юхо // Беларускі гістарычны часопіс. – 2002. – № 6. – С. 3–8 ; Біч М. Дзяржаўнасць Беларусі: стагнаўлення, страта, барацьба за аднаўлення (IX ст. – 1918 год) / М. Біч // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – № 5–6. – С. 6–21 ; Траццяк С. А. Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі ў кантэксце Брэст-Літоўскай міжнароднай сістэмы / С. А. Траццяк // Весці нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – № 2. – С. 56–61 ; Резник А. Н. Первый Всебелорусский съезд (декабрь 1917 года) / А. Н. Резник. – Минск : Энциклопедикс, 2007. – 84 с. ; Гигин В. Ф. "Бумажная республика". Из истории БНР 1918 года / В. Ф. Гигин // Нёман. – 2005. – № 2. – С. 141–154 ; Кукса А. Н. Первый Всебелорусский съезд (5–17 декабря 1917 года) в истории белорусско-украинских отношений / А. Н. Кукса / Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. История // Научно-теоретический журнал. – 2008. – № 1. – С. 23–27 ; Далідовіч Г. БНР і БССР. Роздум абпакутным шляху беларускай дзяржаўнасці у XX стгоддзі / Г. Далідовіч. – Мінск : Пейто, 2002. – 64 с. ; Сідарэвіч А. Самовызначэння Беларусі сацыял-дэмакратыі. Антон Луцкевіч / А. Сідарэвіч. – Мінск : Фонд сацыяльных ініцыятыў і даследавання ў імя братам Луцкевічаў, 1999. – 30 с. ; Козляков В. Е. К вопросу о созыве и итогах работы съезда народов России в Киеве (сентябрь 1917 г.) / В. Е. Козляков // Беларусь – Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін. : міжнародная навуковая канферэнцыя. (Мінск, 18–19 санавіка 2003 г.) / рэд. кол. У. І. Навіцкі (гал. рэд.), М. П. Кащук (нам. гал. рэд.) і інш. – Мінск : Інститут гісторыі НАН Беларусі, 2004. – С. 194–199 ; Міхнюк У. Констанцін Езавітаў : матэрыялы да біяграфіі / У. Міхнюк // Маладосць. – 1995. – № 1. – С. 219–240.

11. Космач Г. А. Германський фактор в політике БНР в 1918 году. Германський и славянський міры: взаімовпліяння, канфлікты, дыялог культур (історыя, урокі, вопыт, савременнасць) / Г. А. Космач // Матэрыялы міжнароднай навучна-теоретічнай канферэнцыі 6–8 декабря 2001 г. – Вітэбск : Вітэбскі госуніверсітэт ім. П. М. Машэрава, 2001. – С. 74–84 ; Кулевіч І. Р. Дачынення Германіі да абвяшчэння БНР: гістарыяграфія праблемы. – Германський и славянський міры: взаімовпліяння, канфлікты, дыялог культур (історыя, урокі, вопыт, савременнасць) / І. Р. Кулевіч // Матэрыялы міжнароднай навучна-теоретічнай канферэнцыі (6–8 декабря 2001 г.). – Вітэбск : Вітэбскі госуніверсітэт ім. П. М. Машэрава. – 2001. –

С. 87–90; Мигун Д. А. Германия и Беларусь: уроки истории (1914–1922 годы) / Д. А. Мигун. – Мн. : РИВШ БГУ, 2001. – 63 с. ; Мазец В. Межы БНР / В. Мазец // Спадчына. – 1993. – № 2. – С. 106–111 ; Мазец В. Г. Беларускі нацыянальны рух ад снежня 1917 да лютага 1918 г. / В. Мазец // Гуманітарныя і сацыяльныя навукі на зыкоддзе ХХ стагоддзя. – Мінск, 1988. – С. 344–348.

12. Павлова Т. Я. Беларусь и Брестский мир / Т. Я. Павлова // Беларусь і свет: альманах : в 2 т. – Мн., 2000. – С. 77–86; Трафімчык А. Беларуска-ўкраінскае размежаванне па Берасцейска-Пінскаму Палессю / А. Трафімчык // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 4. – С. 17–23 ; Глушакова Н. А. Аграрнае і нацыянальнае пытанне ў праграмных документах беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (1918–1921) / Н. А. Глушакова // Гуманітарна-эканамічны веснік. – 1997. – № 3. – С. 26–32 ; Лебедзева В. М. Праблема дзержўнасці Беларусі у праграмных падыходах і тактыцы беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў / В. М. Лебедзева // Беларусь: гітарычны лес народа і культуры : матэрыялы навуковай эсіі 16–17 лістапада 1994 г. – Мн. : Ратапрынт ЦНБ АКБ, 1995. – С. 168–171.

13. Рудовіч С. Утварэнне каардынацыйнага центра беларускага нацыянальнага руху ў Менску (сакавік 1917 г.) / С. Рудовіч // Спадчына. – 1996. – № 3. – С. 16–33 ; Рудовіч С. С. Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі у 1917 годзе / С. Рудовіч. – Мінск : Тэхналогія, 2001. – 201 с. ; Кобрын М. Беларускі нацыянальны рух: 1917–1920 гг. / М. Кобрын – Мн. : Хата, 2004. – 95 с. ; Сяменчык М. Я. Лютаўская (1917 г.) рэвалюцыя на Беларусі / М. Я. Сяменчык // Гуманітарна-эканамічны веснік. – 1997. – № 3. – С. 15–19 ; Філатова А. Падзеі першай сусветнай вайны на Беларусі / А. Філатова, Ё. Філякоў // Матэрыялы па історыі Беларусі Нацыянальны інстытут адукацыі. – Мн., 1997. – С. 134–138.

14. Тохиян Т. М. Идея национального самоопределения и проблема образования БНР в современной белорусской историографии. Этносоциальные процессы в современном обществе / Т. М. Тохиян // Материалы международно-научной конференции 16–18 ноября 1999 года Гродненский государственный университет имени Яны Купалы. – Гродно, 2000. – С. 346–350.

15. Валаціч М. Сутнасць ленінскай нацыянальнай палітыкі на прыкладзе тварэння СССР / М. Валаціч Інстытут для вывучэння СССР // Беларускі зборнік. – Мюнхен, 1957. – Кн. 8. – С. 69–97; Недасек Н. 1918 – 1948. Да трыццаціх угодкаў найвызначнейшых падзеяў ў нашага нацыянальнага руху / Н. Недасек // Спадчына. – 1998. – № 1. – С. 51–73 ; Недасек Н. Большевизм в революционном движении Белоруссии: введение в историю большевизма в Белоруссии / Н. Недасек. – Мюнхен, 1956. – 151 с. ; Станкевіч Я. Савецкае хвальшаваньня гісторыі Беларусі / Я. Станкевіч // Досьледы й матэрыялы. – Мюнхен : Інстытут для вывучэння СССР, 1956. – Сер. 2. – Вып. 51. – 185 с. ; Паланевіч Г. Нацыянальная тэорыя й практыка бальшавізму ў Беларусі / Інстытут для вывучэння СССР / Г. Паланевіч //

Беларускі зборнік. – Мюнхен, 1960. – Кн. 12. – С. 9–81 ; Змагар А. Вызвольны яшляхі / А. Змагар. – Кліўлянд : Выдавецтва Беларускага вызвольнага руху, 1965. – 63 с. ; Менскі Я. Чамуды як была ўтвореная Беларуская ССР / Я. Менскі Інстытут для вывучэння гісторыі й культуры СССР // Беларускі зборнік. – Мюнхен, 1955. – Кн. 1. – С. 7–33 ; Весялкоўскі Ю. Беларусь у Першай сусветнай вайне / Ю. Весялкоўскі // Історычныя нарыс. – Беласток–Лендан, 1996. – С. 115–143.

16. Kalinowski W. Kwestja Wschodnia a Białoruś / W. Kalinowski. – Warszawa : Drukarnia literacka, 1920. – 14 s. ; Kalinowski W. Kwestja Wschodnia a Białoruś / W. Kalinowski. – Warszawa : Drukarnia literacka, 1920. – 14 s. ; Szybieka Z. Historia Białorusi. 1795–2000 przetożyt Huberttas zkiewicz / Z. Szybieka. – Lublin : Instytut Europy Środkowowschodniej, 2002. – 571 s. ; Туронак Ю. Беларусь пад нямецкой акупацыяй / Ю. Туронак. – Мінск : Беларусь, 1993. – 236 с. ; Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919) / A. Deruga. – Warsaw, 1969. – 230 s.

17. Łatyszonek O. Białoruskie ormacje wojskowe 1917–1923. Białoruskie Towarzystwo Historyczne / O. Łatyszonek. – Białystok, 1995. – 273 s.

18. Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії / В. М. Матвієнко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський Університет", 2002. – 397 с. ; Бойко О. Д. Формування території Української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921рр.) / О. Д. Бойко. – К., 2007. – 62 с.

19. Панько О. Д. Становлення білоруської державності, 1914–1923 рр. : територіальний аспект : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Панько Олександр Данилович. – Л., 2004. – 346 с.

УДК 392.12+394.26](477)"192/198"

О. О. Боряк

**На шляху до радянської ідентичності:
спроби запровадження нової моделі
святкування народження дитини (1920-ті рр.)**

У статті розглядається запровадження революційного обряду "октябрин", що розпочалося в Україні у другій половині 1920-х рр. Так більшовистська влада намагалась витіснити релігійний обряд хрещення. Найперші відомості про проведення нового обряду відносяться до Сходу України, де була найбільша кількість робітничої молоді. Проте між церковним обрядом хрещення і новими "червоними хрестинами" було багато спільного. Священника замінив партійний (комсомольський, профспілковий) керівник, купіль і хрест – зірка й прапор, крижмо – червона тканина, церковний спів – революційні пісні. Спроба запровадити новий цивільний обряд виявилася невдалою – наприкінці 1920-х рр. він зник.
Ключові слова: "октябрини", радянська ідентичність, соціалістична обрядовість, хрестини, атеїстична боротьба.

В статье рассматривается кампания внедрения революционного обряда "октябрин", развернувшаяся во второй половине 1920-х гг. Так большевистская власть пыталась вытеснить религиозный обряд крещения. Первые попытки его проведения были зафиксированы на Востоке Украины, где было наибольшее количество рабочей молодежи. Между церковным обрядом крещения и "октябринами" было много общего. Священника заменил партийный (комсомольский, профсоюзный) функционер, купель и крест – звезда и флаг, крижмо – красная ткань, церковное пение – революционные песни. Новый обряд "октябрин" просуществовал всего несколько лет.
Ключевые слова: "октябрины", советская идентичность, социалистическая обрядность, крестини, атеистическая борьба.

The introduction of the revolutionary rite Oktiabryny in Ukraine in the second half of the 1920s is considered. In this way Bolshevik government tried to replace the religious rite of baptism. The earliest evidence of a new rite are associated with the East of Ukraine with a largest number of young workers. However the religious rites of baptism and the new "red baptism" had much in common. Priest was replaced by party (Komsomol, trade union) leader, bath and cross – by star and flag, baptismal cloth – by red cloth, church singing – by revolutionary songs. An attempt to

introduce new civilian ceremony was unsuccessful: in the late 1920s it was gone.

Key words: *Oktiabryny, Soviet identity, socialist rites, baptism ceremony, atheist struggle.*

Культурні практики радянського суспільства – це суттєва складова більшовистського проекту формування нової *радянської ідентичності*. Запровадження "соціалістичних" свят та обрядів на практиці означало привнесення до життєвих подій окремого індивіда спільних колективістських практик, і як наслідок – суттєву реорганізацію внутрішнього життя громадян і як наслідок – витворення типу нової людини *Homo Sovieticus, людини радянської*. Її ідеальний образ, окрім іншого, був несумісним із будь-якими проявами релігійності. Як вчили класики марксизму-ленінізму, на зміну релігійному культу мало прийти щось інше. Поставала нагальна потреба у запровадженні нових підходів до традиційної обрядовості.

Поява цікавості до розробки нових свят і обрядів простежується від перших місяців встановлення влади більшовиків в Україні до початку 1930-х рр. Вже в січні 1919 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом України було прийнято декрет "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви", подібний до Декрету РНК РСФСР "Про свободу совісті, церковних і релігійних об'єднань або про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" (січень 1918 р.). 20 лютого 1919 р. Раднарком УСРР прийняв Декрет "Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів громадянського стану" [3]. Відтак були створені і почали функціонувати спеціальні органи – відділи запису актів громадянського стану.

Чи не першими під пильне державне око потрапила така подія людського життя, як народження дитини, а саме – церковний обряд хрещення (і наступна за тим гостина – хрестини), на зміну якому мав прийти цивільний, безрелігійний революційний обряд. Майже відразу він став відомим під назвами "октябрини" або "червоні хрестини" (також "жовтини", "звіздини", "пролетарські хрестини"). В Україні одні з перших згадок про організацію такого роду заходу відносяться до січня 1924 р. Це були "октябрини", організовані для робітників Знаменського цукрового заводу, та "червоні хрестини" – для працівників київської друкарні. Спираючись на свідчення, які були розміщені, зокрема, у місцевих газетах, можна стверджувати, що на той час сценарій проведення нового обряду в основних рисах уже окреслився: "... 29 січня 1924 р. робітничий клуб Знаменського

цукрового заводу був набитий робітниками. Незвична на заводі подія – октябрини. Дитина переходить на руки секретарю комсомола, який заявляє, що з 14 років маленький товариш зараховується членом комсомолу, де отримає виховання для вступу в ряди Компартії. Далі предзавкому цукровиків обіцяє вчити дівчинку, коли вона підросте, [тому] як будеється пролетарська держава, як вона управляється, і тут же пропонує вважати її членом союзу цукровиків. Як новому члену профспілки, завком тут же видає новонародженій членську карточку з 14-річною відпусткою" [7].

Тоді ж сценарій проведення "червоних хрестин" було апробовано і в Києві. Тут при вході до клубу міської друкарні висіла велика афіша, що запрошувала на урочисту подію. У президії сиділи представники партійної, комсомольської, профспілкової організації, передовики виробництва. До залу під музику і загальні оплески зайшли молоді батьки з немовлям, пройшли на сцену. Далі були виступи товаришів по роботі, а також друзів, батьків. У всьому дійстві панував дух революційної романтики: секретар комсомольської організації оголосив рішення про прийняття малюка на громадське виховання до комсомольської організації на 15 років. В урочистій тиші було виголошено ім'я дитини – Володимир. Батьки пообіцяли виховати достойного сина й під звуки святкового маршу отримали подарунки [6, с. 237].

Переважна більшість свідчень указує на те, що початковий етап упровадження нової обрядовості припадає на кінець 1923–24 рр. При тому апробація нових форм реєстрації новонародженого спершу відбулась у містах на Сході України. Це виглядає закономірним, виходячи з того, що цей регіон розглядався владою як ключовий щодо виконання планів індустріалізації. Відповідно, вже тоді в округах із промисловими підприємствами (Донецчина й Харківщина), в робітничих містах і селищах спостерігались активні процеси як внутрішньої міграції, так і природнього приросту населення. Це був найсприятливіший ґрунт для запровадження соціалістичних нововведень. Так, студент-практикант Пирятинського педагогічного технікуму ім. Г. Сковороди, який 1928 р. збирав матеріал з "історичного краєзнавства" у робітничому селищі Мар'їнка поблизу Донецька, писав: "... втискання нового побуту майже не помічається, але октябрини деяка частина населення справляла до 1924 р." Він зафіксував деякі деталі проведення "октябрин": несуть дитину в сільраду, запишуть, а потім кум, кума та деякі партійці у клубі зроблять маленьке засідання, а тоді, привітавши, дають подарунки дитині, а

інколи навіть зараз же записують у жовтенята. Тоді всі розходяться, а лише кума несе дитину і готуються до вечірки. Увечері кличуть всіх молодих жінок, чоловіків, навіть хлопців та дівчат (це коли роблять комуністи). Тоді як приходять, всі накривають стіл і гуляють" [1, арк. 125 зв.].

Проте держава, яка бачила своє завдання у повсякчасному регулюванні приватної сфери громадян, намагалась впливати не тільки на представників робітничого класу, але й інших верств населення, і творча інтелігенція не була винятком. Про це свідчить згадка про проведення "червоних хрестин" у ті ж роки в Харкові, де були задіяні два подружжя із "працівників мистецтва". Тоді для проведення дійства було обрано оперний театр. За свідченнями, зал, прикрашений червоними прапорами і квітами, був переповнений (!). Зрозуміло, не могло обійтися без президії із усе тими ж представниками громадськості. В урочистій обстановці оголошувалось і колективно стверджувались імена дітей, а також обирались громадські "шефи" дитини – оперний театр і Всеукраїнське фотокіноуправління, представники яких дарували дітям "повне червоне крижмо". Комсомольці брали зобов'язання допомогти батькам у вихованні дітей до прийняття їх у лави комсомолу і видавали батькам спеціально виготовлені з цієї нагоди кандидатські карточки. Наприкінці всі присутні співали "Інтернаціонал" і комсомольський гімн [6, с. 238].

Так само із Харківщини маємо свідчення про святкування в 1926 р. "октябрин" у бупрі № 1 (будинок примусових робіт), де в ув'язненої селянки з Курської губернії, народилася дівчинка. Жінка була засуджена разом із чоловіком на 10 років за вбивство. Після зняття суворої ізоляції подружжя разом працювало на вільних роботах у сільськогосподарській колонії. На момент народження дитини обидва відсиділи лише по 4 роки та перебували у різних бупрах. Урочистість цього заходу, гучне ім'я Нінель (на честь В. І. Леніна) для новонародженої, подарунки та аплодисменти – так була "відсвяткована" ця подія. Після проведення врочистостей жінку із дитиною розлучили [5].

Безумовно, пріоритетним для більшовистської влади залишалася робота з підриву релігійних уявлень селянства, адже саме воно складало основну соціальну базу православ'я. Проте в другій половині 1920-х рр., коли мешканці сіл усе ще відчували себе господарями на своїй землі, а отже дотримувалися давніх звичаїв і обрядів, досягти успіху було неможливо. Відмова від церковного

хрещення викликала у селян, за словами самих пропагандистів, "шалений опір". Проте він був приписаний несвідомому, відсталому, затурканому селянину, а передусім – "класовим ворогам" – куркульству і церковникам. Серед винних називали й жінок, які перебували під впливом релігійного "дурману" та пережитків патріархального побуту. Тому основні відомості із проведення "октябрин" у сільській місцевості відносяться переважно на кінець 1920-х рр. Сьогодні важко відокремити революційний романтизм організаторів і натхненників запровадження нової "соціалістичної" обрядовості, покликаної закласти цеглину у формування нової людини, від замовної кампанії жорсткої ідеологічної спрямованості. Проте не викликає сумнівів намагання організаторів надати новому обряду неповторної яскравості, що мала закарбуватися на все життя й повернути селян до сприйняття нових форм обрядовості. Про це свідчить святкування "октябрин" у с. Кобеляки на Полтавщині, коли в село завітали легендарний полководець Григорій Іванович Котовський із дружиною Ольгою Петрівною. Очевидно, ця подія відбулася до серпня 1925 р. – часу загибелі "червоного" отамана. На сільській площі в цей день спеціально встановили трибуну, оздоблену кумачем, гірляндами квітів і зелені. Перед нею вишикувались святково вбрані батьки, яких зібрали, припускаємо, у всіх навколишніх селах, із немовлятами на руках. Котовський стояв за трибуною, високо піднімав над головою кожну дитину й урочисто проголошував її ім'я. Далі він передавав дитину батькам, вітав їх із цією радісною подією і висловлював переконання, що з нащадка виросте достойний громадянин "Країни Рад" [6, с. 238].

І все ж, попри активні заходи щодо викорінення церковного хрещення й запровадження нової форми соціалістичної обрядовості, легкої перемоги годі було очікувати. Вже в серпні 1925 р. записувач наводив слова-розмірковування респондента (щоправда, старшого, 76-річного віку), який без особливого ентузіазму свідчив про святкування "червоних хрестин" у с. Прихидьки (нині – Пирятинський район Полтавської області): "... тепер справляються так: мати і батько приносять дитину в сільбудинок, а кумів нема, сідають коло столу, пограє музика їм, а далі старші по черзі щось розказують, і гуртом дадуть ім'я в честь якого-небудь проводиря комуніста, або в честь якого комуністичного празника, крім того дають тут і подарки, а інколи надають багато, але баба каже, що це не хрестини, а біг зна що, та ту дитину ходить колихати чортяка, так воно і умре. Хай бог боронить лучше нас від такого" [2, арк. 59 зв].

Останні поодинокі свідчення про відправлення "червоних хрестин" припадають на кінець 1920-х рр. До того часу відноситься запис: "... В сучасний мент лише записують дитину у сільраді тай більш нічого, а деяка частина по-старинному хрестять у церкві". І там же: "Але октябрини вже тепер не дозволяють справляти, бо кажуть: "Звідкі ми знаємо, що ми октябрини пройдем, всі три коління, і буде гарний комуніст, а може він буде бандит?" [1, арк. 125 зв]. Згортання будь-якої романтики у цій справі прискорила реорганізація органів ЗАГСУ, яка відбулась у липні 1934 р. Усі вони були включені до структур Народного комісаріату внутрішніх справ, їх співробітники набули міліційних чинів, а начальники відділів стали лейтенантами [4].

Як бачимо, "октябрини" як складова нових революційних свят та обрядів, що були покликані замінити релігійний обряд хрещення дитини, у своїй початковій формі набули ознак формування нової радянської релігії. Це була лише видозмінена форма вираження православної традиції. На зміну церковному таїнству прийшов суспільний ритуал із тим самим набором дій і атрибутів: постать *священника замінив партійний (комсомольський, профспілковий) керівник*, захід проводився у вигляді зборів трудового колективу в окремому приміщенні, прикрашеному прапорами, зірками, портретами вождів, замість *церковного співу лунали революційні пісні*; замість *крижма* використовувався *шмат тканини червоного кольору*. Подарунки, кандидатські карточки, а також зарахування немовляти до когорти комуністів / комсомольців / піонерів / жовтенят) із навіюванням / нав'язуванням загальної ідеї майбутнього месіанства, самовідречення, жертвності – все це було покликано вплинути на психічні процеси відчуття та сприймання людини, утворення в її свідомості іншої реальності.

Це був знаковий крок більшовистської влади на шляху регулювання державою людини й скорочення її приватного простору. Чи не найпершим насаджування нової революційної безрелігійної обрядовості відбулося саме на східних теренах України. Саме там, де запроваджувався комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості і, як наслідок, спостерігалися масові міграції (у тому числі – селян у міста) та значний природній приріст населення. Великою мірою ці заходи були розраховані передусім на молодь робітничих міст і селищ. Тут мала місце концентрація пролетарських соціальних груп і класів, уже відірваних від власних коренів, а відтак – традиційної культури та її носіїв. З точки зору більшовистських вождів, це мав бути ефективний крок в напрямку розгортання антирелігійної

боротьби й отримання результату в найближчій перспективі. Одночасно ставилося завдання підірвати авторитет традиційних громадських інститутів. Саме громада, громадські звичаї були основою для збереження селянського світосприйняття. На них у разі дестабілізації міг розраховувати селянин. Показово, що попри всі зусилля, кумівство із всім колом обрядодій та атрибутів, яким закріплювалося прийняття новонародженого до громади, в обряді "октябрин" знівелювати не вдалося. Воно бодай напівлегально, але все ще залишалося суттєвим фактором збереження традиційних цінностей.

Старання пропагандистів і партійних ідеологів нового обряду, із усім його революційним романтизмом, якраз націлювалися на середовище молодих людей – на тих, із кого потрібно було формувати "нову" людину і "новий" клас. Це перше покоління радянської молоді, передусім – робітничої, було найпростіше адаптувати до нових реалій, тут було найменше ризиків "культурного" конфлікту між "пережитками" минулого і революційним піднесенням. Невдвозі саме ця молодь, яка сприйняла й стала носієм нових ідей і стереотипів, демонструвала антирелігійний "беспредел". Проте у міжвоєнний період (власне, так само, як і під час адміністративного запровадження соціалістичної обрядовості, що розгорнулось у 1960–1980-х рр.) зламу окремих форм традиційної обрядовості (таких як хрестини, але також весілля і похорон) не відбулося. Як під час активізації боротьби "за комуністичний побут" (і, відповідно, проти релігійних "пережитків"), так і в нетривалі затишшя городяни та селяни, нехай нелегально або за посередництвом третіх осіб, не всі, а в якійсь своїй частині, але знову і знову, попри заборони і загрози покарання, звертались до церкви і хрестили дитину за християнським обрядом. Натомість радянським "октябринам" і "червоним хрестинам" не судилось увійти навіть у перелік елементів "радянської" системи. При всіх намаганнях влади вони зникали раніше, ніж могли у неї потрапити.

Література

1. Архів наукових фондів рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 1, од. зб. 661, 135 арк. Етнографічна комісія. Сталінський педтехнікум. Весілля, народження, смерть, замовляння, анекдоти, прислів'я, пісні, частушки, казки, народний календар та інше; голосіння. Записали студенти. 1927–1929 рр. (і без дат). Рукопис.
2. АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–6, од. зб. 621, 167 арк. Етнографічна комісія. Пирятинський педтехнікум ім. Гр. Сковороди. Пісні, родинно-побутова

обрядовість, весілля, господарча діяльність, побут та інше, дитячі ігри та забави. Записали студенти. 1925–1928 рр. Рукопис.

3. Владиченко Л. До історії державного органу у справах релігії в Україні [Електронний ресурс] / Л. Владиченко // Релігія в Україні. – Режим доступу:

<http://www.religion.in.ua/main/analitica/11954-do-istoriyi-derzhavnogo-organi-u-spravax-religij-v-ukrayini-chastina-ii-1920-1991-roki.html>. – Назва з екрана.

4. До 90-річчя відділів РАЦС [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://sumyjust.gov.ua/p/news/print:page,1,1286-post172.html>. – Назва з екрана.

5. Міхеєва О. К. "Голос в'язня": тюремна тематика в публічному дискурсі України часів непу [Електронний ресурс] / О. Міхеєва // Історичні та політологічні дослідження (Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2011. – № 1–2 (47–48). – С. 242–255. – Режим доступу:

http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/98/miheieva_holos%20vjaznia.pdf?sequence=1. – Назва з екрана.

6. Свята та обряди Радянської України / О. Ф. Кувеньова, О. М. Кравець, Т. Д. Гірник та ін. – К. : Наук. думка, 1971. – 270 с.

7. Секрети історії: молоденцев в СРСР "звездили" и сразу принимали в комсомол [Електронний ресурс] // Сегодня. – 2012. – 23 березня. – Режим доступу:

<http://www.segodnya.ua/regions/dnepr/sekrety-istorii-mladentsev-v-cccr-zvezdili-i-crazu-prinimali-v-komcomol.html>. – Назва з екрана.

УДК 94(477.7):791.65.079"1944"

О. О. Коник

Перший сільський кінофестиваль у Херсонській області (грудень 1944 р.)

У статті на основі документів Державного архіву Херсонської області показано зусилля обласної влади з організації першого сільського кінофестивалю в Херсонській області та відбору відповідного репертуару в контексті поточної партійної політики того часу. Методи обласної влади полягали в тому, що вона виконувала політичні директиви республіканської влади й давала адаптовані до обласних умов загальні вказівки, а районна забезпечувала їх безпосереднє виконання. Репертуарна політика організаторів кінофестивалю демонструвала прагнення до відновлення авторитету радянської влади та комуністичної ідеології на місцях, серед сільського населення Херсонської області, недавно звільненої від нацистської окупації. Цілеспрямований відбір кінострічок відповідного спрямування мав сприяти досягненню цієї мети. Однак така політика не завжди відповідала запитам населення, що призводило до поступового розмивання та нівелювання впливу радянської пропаганди.

***Ключові слова:** Херсонська область, обласна влада, перший сільський кінофестиваль, репертуарний план, радянська пропаганда.*

В статье на основе документов Государственного архива Херсонской области показаны усилия областной власти по организации первого сельского кинофестиваля в Херсонской области и отбору соответствующего репертуара в контексте текущей партийной политики того времени. Методы областной власти заключались в том, что она выполняла политические директивы республиканской власти и давала адаптированные к областным условиям общие указания, а районная обеспечивала их непосредственное выполнение. Репертуарная политика организаторов кинофестиваля демонстрировала стремление к возобновлению авторитета советской власти и коммунистической идеологии на местах, среди сельского населения Херсонской области, недавно освобожденной от нацистской оккупации. Целеустремленный отбор кинолента соответствующего содержания должен был способствовать достижению этой цели. Однако такая политика не всегда отвечала запросам населения, что приводило к постепенному размыванию и нивелировке влияния советской пропаганды.

Ключевые слова: Херсонская область, областная власть, первый сельский кинофестиваль, репертуарный план, советская пропаганда.

The article deals with the first regional rural film festival in the Kherson region. It took place in two stages, from the 1st to the 10th of December, 1944 in the left bank districts and from the 21st to 30th of December – mainly in the right bank area. The study is based on unpublished documents of agitation and propaganda department of the Kherson Regional Committee of the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks) that are kept in the State Archives of Kherson region. The task of publishing is to show the efforts of the executive and party authorities formed in Kherson region in March, 1944 to organize the festival and define appropriate repertoire in the context of the current party policy at the time. The main message is to show methods of work of regional authorities that followed Republican political directives and resolutions and gave instructions adapted to regional conditions and then the district authorities provided their immediate implementation. An important role in the film organization of the festival belonged to the regional department of cinemaspreading and the regional office of film distribution, that were the direct organizers of the process in the provinces. Repertoire policy of festival organizers demonstrated aspiration to restore the credibility of the Soviet power and the communist ideology in the country among the rural population of the Kherson region recently liberated from the Nazi occupation. Purposeful selection of films answering the purpose had to help in reaching that goal. However, this policy did not always meet the needs of the population that led to a gradual washing out and leveling the influence of the Soviet propaganda. Other aspects of the theme (the technical side, arrangements of district authorities and local difficulties, lecturer and cultural support of the festival, more detailed analysis of a figurative number and ideological content of the films of the festival program, the problems of regional film distribution those times in general) are promising for further study.

Key words: Kherson region, regional authorities, the first rural film festival, repertoire plan, the Soviet propaganda.

В житті радянського суспільства кіно завжди займало важливе місце. Влада, починаючи від Леніна, розуміла можливості кіномистецтва для пропаганди комуністичних ідей та популяризації правлячої партії. Кіноіндустрія в СРСР мала вельми солідні масштаби, а кінопрокат, що охоплював великі маси населення, приносив чималі прибутки [1].

Радянське кіно та його історія були добре опрацьованою темою, насамперед у середовищі кінознавців, культурологів та істориків

[2; 3]. Протягом радянського часу побачили світ також спеціалізовані видання енциклопедичного характеру, в яких містилися відомості з різних сфер кіновиробництва, кінопрокату, фільмографії і т. ін. [4; 5]. Звичайно, вони мали чітке ідеологічне забарвлення, однак фактична сторона справи прописана там вельми ґрунтовно.

В пострадянський період тема історії кіно зберігає свою актуальність. Історики користуються новими можливостями для більш повного і незаангажованого висвітлення кінематографічної справи у контексті історії становлення та занепаду радянської держави – СРСР [6].

Українські історики останнім часом розробляють нові сюжети, вивчаючи, зокрема, розвиток кіномережі на місцевому рівні [7; 8].

У нашому повідомленні йдеться про дослідження маловідомої сторінки історії – організації у новоутвореній Херсонській області першого у повоєнний час сільського кінофестивалю в грудні 1944 р.

Джерельною базою для цієї розвідки стали вельми інформативні документи відділу пропаганди й агітації Херсонського обкому КП(б) України, що зберігаються тепер у Державному архіві Херсонської області [9; 10]. Однак своїм завданням у даному випадку бачимо використати ту їх частину, що показує зусилля обласної влади з організації такого фестивалю та відбору відповідного репертуару в контексті поточної партійної політики того часу. Інші аспекти теми наразі залишаємо для подальшого вивчення.

Отже, 17 листопада 1944 р. виконком Херсонської обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У прийняли постанову "Про проведення першого сільського кінофестивалю". Йшлося про покращення кінороботи на селі і "доведення до широких мас колгоспів кращих патріотичних фільмів, випущених у дні Вітчизняної війни (тоді ще без "Великої" – О. К.). Тим самим херсонська обласна партійна й радянська влада виконували відповідні постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У, прийняті у жовтні 1944 р. Було визначено терміни проведення першого сільського кінофестивалю в Херсонській області та передбачено виконання необхідних організаційних заходів. Для керівництва організацією та проведенням кінофестивалю створено обласну комісію з п'яти осіб: це були представники обкомів партії і комсомолу, облвиконкому, обласного управління кінофікації та обласної контори Головкинопрокату. Райвиконкомом та райкомом КП(б)У районів, де мав проводитися кінофестиваль, пропонувалося утворити районні комісії, на які покладалася відповідальність за підготовку та

проведення кінофестивалю [9, арк. 9]. Вони мали забезпечити приведення приміщень для кінопоказу "у культурний вигляд". Дуже важливою (чи на найголовнішою в тодішніх умовах) була вимога забезпечення безперебійного постачання електроенергією під час кінофестивалю. Районна влада мала також виділити транспортні засоби для "підвозу кращих стахановців сільського господарства в районний центр" для участі в кінофестивалі, а також забезпечити своєчасну доставку та відправку кінокартин згідно з розпису, щоб не допустити зриву кінофестивалю. Репертуарний календарний план фестивалю був складений обласним управлінням кінофікації й затверджений згаданю постановою від 17 листопада. Приміщення, енергія, транспорт – це були проблеми господарського плану, очевидно, найважчі для виконавців.

Простішими для реалізації (за умови формального виконання завдання) були вимоги обласної влади стосовно виділення кращих лекторів та доповідачів для проведення культмасової роботи серед учасників кінофестивалю, вжиття заходів щодо якості показу та культмасової роботи під час фестивалю з побажаннями закріпити ці плановані здобутки й надалі. Простішими вони виглядають ще й тому, що не було чітко визначено, хто саме має їх виконувати – тільки районна влада чи й обласна теж, бо "лектори й доповідачі" могли бути різного підпорядкування територіального, відомчого чи організаційного – радянські, партійні чи комсомольські. Обласна та районна преса мали висвітлювати хід та проведення кінофестивалю [9, арк. 9 зв.].

Залишалося питання про кошти, хто мав усе це оплачувати. Тут крилася певна колізія радянського часу. З одного боку, кіно було зведене в ранг чи не найголовнішого мистецтва для народу. З іншого, ніхто не говорив, що це мистецтво має бути безплатним. Відтак господарюючі органи розглядали кіно як джерело прибутку, і то надзвичайно важливого, особливо для формування місцевого бюджету. Обласні посадовці (документ про організацію кінофестивалю підписаний головою виконкому Херсонської обласної ради депутатів трудящих Пилипом Пасенченком та секретарем обкому КП(б)У Олексієм Федоровим) визначили організаційні заходи фестивалю; матеріальні ж питання мали вирішувати безпосередні виконавці.

Вони й вирішували. У листі циркулярного характеру, адресованому начальникам райвідділів кінофікації, цей бік питання прописувався чітко: "Кінофестиваль проводиться платний за існуючими

цінами на квитки". Була, утім, ремарка, що непогано було б, якби колгоспи, радгоспи й МТС закуповували кіноквитки своїм стахановцям своїм коштом [9, арк. 2 зв.].

Деталізувалися й інші визначені облвиконкомом і обкомом партії приписи. Організатори мали чітко розрахувати час, скласти й забезпечити дотримання графіку відвідування, потурбуватися про зразковий порядок, турботливе й культурне обслуговування кіноглядачів. Торговельні організації мали організувати буфети [9, арк. 2]. Тут маємо пам'ятати, що в той час діяла жорстка карткова система, тож буфети могли, принаймні гіпотетично, посилити увагу до заходу.

У кожному окремо взятому районному центрі планувалося урочисте відкриття фестивалю – перед початком демонстрування першого фестивального фільму за участю партійних, радянських і громадських організацій [9, арк. 2 зв.].

Усе це дещо пізніше буде названо "першим колгоспним кінофестивалем з повним розворотом культурно-масової роботи серед глядачів" [9, арк. 11]. Ця реляція тодішнього начальника обласного управління кінофікації Власова, як потім виявиться, була передчасною й видавала бажане за дійсне [10, арк. 1].

Однак поки що обласною владою все було продумано й прописано, аж до термінів інформування з районів: на період підготовки фестивалю, починаючи з 20 листопада 1944 р. – щоп'ять днів, а з 1 грудня – щоденно, телеграфом чи телефоном. Підсумки фестивалю в кожному районі мала підвести згадувана в постанові обласної влади районна комісія, що організовувала його роботу (з представників райкомів партії і комсомолу, райвиконкому, райвідділу народної освіти та начальника райвідділу кінофікації). Звітні матеріали по закінченні першого туру потрібно було направити нарочним в Херсон не пізніше 12 грудня 1944 р. [9, арк. 2–2 зв.].

Обласне управління кінофікації й обласна контора Головкинопрокату відібрали кінострічки для демонстрації в дні фестивалю та склали спеціальний графік ротації кінострічок між ближніми районами за схемою "кільцювання". Очевидно, ці установи не могли буквально виконати спільну постанову облвиконкому й обкому партії про демонстрацію *"кращих патріотичних фільмів, випущених у дні Вітчизняної війни"* й дещо розширили хронологічні рамки, включивши до репертуару фестивалю й деякі довоєнні фільми (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Фільми, що увійшли до репертуарного плану I туру
першого Херсонського сільського кінофестивалю
(1–10 грудня 1944 р.)¹**

№ з/п	Назва	Режисер	Кіностудія	Рік випуску
1.	"Бесприданниця" – драма	Яків Протазанов	Рот Фронт	1936
2.	"Боевой киносборник № 1" – воєнний фільм	Сергій Герасимов та ін.	Ленфільм Союздитфільм Мосфільм	1941
3.	"Большая земля" – кіноповість	Сергій Герасимов	Мосфільм	1944
4.	"Давид-Бек" – історична драма	Амо Бек-Назарян	Єреванська	1943
5.	"Два бойца" – драма	Леонід Луков	Ташкентська	1943
6.	"Дочь моряка" – мелодрама	Георгій Тасін	Одеська	1941
7.	"Жди меня" – мелодрама	Борис Іванов	ЦОКС ² (Алма-Ата)	1943
8.	"Зоя" – драма	Лео Арнштам	Союздитфільм	1944
9.	"Как закалялась сталь" – драма	Марк Донської	Київська Ашхабадська	1942
10.	"Кутузов" – історичний	Володимир Петров	Мосфільм	1943
11.	"Мечта" – соціально- психологічний	Михайло Ромм	Мосфільм	1941
12.	"Морской ястреб" – воєнний, пригодницький, драма	Володимир Браун	Одеська Ташкентська	1941
13.	"Она защищает Родину" – воєнний, драма	Фрідріх Ермлер	ЦОКС	1943
14.	"Парень из нашего города" – воєнний	Олександр Стоппер	ЦОКС	1942
15.	"Подводная лодка" ³ – воєнний	Олександр Іванов	Бакинська	1943
16.	"Последняя ночь", історико- революційний	Юлій Райзман	Мосфільм	1937
17.	"Радуга" – воєнний, драма	Марк Донської	Київська Ашхабадська	1944
18.	"Свадьба" – комедія	Ісидор Анненський	Тбіліська	1944
19.	"Секретар райкому" – воєнний, драма	Іван Пир'єв	ЦОКС	1942
20.	"Учитель" – кіноповість	Сергій Герасимов	Ленфільм	1939
21.	"Цит Джургая" – фільм- концерт	Семен (Сіко) Долідзе	Тбіліська	1944
22.	"Я черноморець" – воєнний, пригодницький, драма	Володимир Браун	Ташкентська Тбіліська	1944

¹ Джерело: назви фільмів [9, арк. 14–15]; вихідні дані з видань [2–6].

² Рос.: Центральная Объединенная киностудия художественных фильмов во время Великой Отечественной войны.

³ Так у документі. Повна назва "Подводная лодка Т-9".

У кожному районі протягом десяти фестивальних днів мало демонструватися шість фільмів. Чотири з них обмінювалися між районами, два надавалися з області додатково в кожний район окремо, що в ідеалі мало забезпечити вчасну доставку коробок з фільмами для демонстрації. Наприклад, у Великій Лепетисі на 1–4 грудня планувався показ фільмів "Мечта" і "Зоя", 5–7 грудня – "Два бойця" і "Бесприданниця", 8–10 грудня – "Морской ястреб" і "Учитель". Перші два фільми мали надійти у цей райцентр з Херсонської контори кінопрокату заздалегідь, 27 листопада. Після демонстрації, 5 грудня їх треба було відправити в райцентр Нижні Сірогози, де тим часом демонструвалися стрічки "Два бойця" і "Бесприданниця". Вони, своєю чергою, скеровувалися у Лепетиху для демонстрації там 5–7 грудня і т. д. "Додатковими" у даному разі були "Морской ястреб" і "Учитель". Вони також піддавалися ротації між районами, за дещо іншою схемою (для Лепетихи це були картини "Секретарь райкома" і "Кутузов") і т. п. Отже, ключову роль у цих "каруселях" відіграв, природно, Херсон, який заповнював "розриви" в кільцях, користуючись наявним резервом фільмокопій.

Таким чином, глядачі шести районів новоутвореної області (Великолепетиського, Великоолександрівського, Іванівського, Нижньосірогозького, Нововороцовського та Сиваського) у ході першого туру фестивалю могли подивитися більше двох десятків художніх кінокартин.

Другий тур кінофестивалю проводився протягом 21–30 грудня 1944 р. за вже апробованою схемою. Він охоплював іще сім районів області: Бериславський, Генічеський, Голопристанський, Горностаївський, Каховський, Скадовський і Цюрупинський. При цьому Генічеський район мав забезпечуватися фільмами Запорізьким облкінопрокатом, тобто певна кількість кінострічок у херсонських планах не враховувалась [9, арк. 16–17]. Для демонстрації планувалося 26 фільмів, трохи більше, ніж у першому турі. Одинадцять з них вже демонструвалися 1–10 листопада; назви п'ятнадцяти кінофільмів, які не були показані в ході першого туру, див. у табл. 2.

Репертуарна політика організаторів кінофестивалю визначалася, звичайно, наявністю самих копій фільмів, однак принцип відбору кінострічок демонстрував прагнення обласного керівництва до відновлення авторитету радянської влади та комуністичної ідеології на місцях, серед сільського населення Херсонської області, нещодавно звільненої від нацистської окупації. Цілеспрямований відбір кінострічок відповідного спрямування мав сприяти досягненню цієї

мети. У цих фільмах оспівувалась романтика революції, патріотизм і героїзм радянського народу в роки війни (протиставлений підлості й боягузству ворогів), проводилися прозорі історичні паралелі з вивольною боротьбою народів Кавказу проти іноземних загарбників, що підтримувалася "братнім" російським народом, тощо. Документальні стрічки, які було включено до другого туру фестивалю, мали викликати почуття гордості за столицю СРСР – Москву, за "союзну зброярню – Урал" і т. ін.

Таблиця 2
Фільми II туру кінофестивалю (21–30 грудня 1944 р.),
які не демонструвалися під час проведення першого туру¹

№ з/п	Назва	Режисер	Кіностудія	Рік випуску
1.	"Антон Иванович сердится" – мюзикл-комедія	Олександр Івановський	Ленфільм	1941
2.	"Битва за Севастополь" – кінохроніка	В. Беляєв	ЦСДФ ²	1944
3.	"Во имя Родины" (інша назва – "Русские люди" – кіноповість, драма	Всеволод Пудовкін, Дмитро Васильєв	ЦОКС	1943
4.	"Возвращение Максима" – історико-революційний	Григорій Козинцев, Леонід Трауберг	Ленфільм	1937
5.	"Выборгская сторона" – історико-революційний	Григорій Козинцев, Леонід Трауберг	Ленфільм	1938
6.	"Георгий Саакадзе" – історична драма	Михайло Чаурелі	Тбіліська	1942
7.	"День нового мира" – кінохроніка	Роман Кармен	ЦСДФ	1940
8.	"Март-Апрель" – воєнний, драма	Василь Пронін	Союздитфільм	1943
9.	"Машенька" – мелодрама	Юлій Райзман	Мосфільм	1942
10.	"Небо Москвы" – воєнний, драма	Юлій Райзман	Мосфільм	1944
11.	"Суд идет" – хроніка	Ілля Копалін	ЦСДФ	1943
12.	"Урал кует победу" – документальний	Володимир Бойков	ЦСДФ	1943
13.	"Щорс" – воєнно-історичний	Олександр Довженко	Київська	1939
14.	"Юбилей" – драма, комедія	Володимир Петров	Мосфільм	1944
15.	"Яков Свердлов" – історичний, біографічний	Сергій Юткевич	Союздитфільм	1940

¹ Джерело: назви фільмів [9, арк. 16–17]; вихідні дані з видань [2–6].

² Центральна студія документальних фільмів у Москві.

Далеко не все вдалося організаторам фестивалю. У Нижніх Сірогозах фестиваль було взагалі зірвано через "людський фактор": не вистачило розуму секретареві райкому партії, за вказівкою якого кіномеханік, що випив горілки після важкого самостійного ремонту кіноапаратури, був арештований органами НКВС, а нового не знайшли [8; 10, арк. 1]. У Великій Лепетисі не вистачило пального для електростанцій; подібна ситуація була також у Каховці, Бериславі й Генічеську. Практично скрізь зривалося транспортування коробок з фільмами через відсутність транспорту.

Нарікало керівництво обласного управління кінофікації й на "кліматичний фактор", несприятливу погоду. Під час першого туру йшли дощі, розмиті дороги не сприяли доставці кінокартин у райони та підвозу колгоспників на кіносеанси. "Несподівані" морози у кінці грудня (другий тур) зупинили навігацію по Дніпру, що відрізало деякі райони від Херсона, і т. п. [10, арк. 1].

Репертуарні плани фестивалю, переобтяжені історико-революційними та воєнно-патріотичними кінострічками, також не завжди відповідали запитам населення, що втомилася від війни й прямолінійного радянського агітпропу.

Усе це призводило до зменшення очікуваного ефекту від кінофестивалю, а в подальшому й до поступового розмивання та нівелювання впливу радянської пропаганди.

Цей процес вартий окремого вивчення, як і інші аспекти теми (технічна бік, організаційні заходи районної влади та місцеві труднощі, лекторський і культурний супровід фестивалю, образний ряд та ідейний зміст кінострічок фестивальної програми, проблеми тогочасного обласного кінопрокату взагалі тощо), що залишаються перспективними для подальшого вивчення.

Література

1. Зезина М. Кинопрокат и массовый зритель в годы "оттепели" / М. Зезина // История страны / История кино / под ред. д-ра ист. наук С. С. Секиринского. – М. : Знак, 2004. – С. 389–412.
2. История советского кино. 1917–1967 : в 4 т. – М. : Искусство, 1973. Т. 2. 1931–1941. – 1973. – 512 с.
3. История советского кино. 1917–1967 : в 4 т. – М. : Искусство, 1973. Т. 3. 1941–1952. – 1973. – 319 с.
4. Кинословарь : в 2 т. / глав. ред. С. И. Юткевич. – М. : Советская Энциклопедия, 1966. – 1966. (Энциклопедии, Словари, Справочники) Т. 1. А-Л. – 1966. – 976 столб. с илл.

5. Кинословарь : в 2 томах. / глав. ред. С. И. Юткевич. – М. : Советская энциклопедия, 1970. (Энциклопедии, словари, справочники).
Т. 2. М-Я. Дополнения, указатель. – 1970. – 1424 столб. с илл.
6. История страны / История кино / под ред. д-ра ист. наук С. С. Секиринского. – М. : Знак, 2004. – 496 с.
7. Генега Р. Я. Радянський кінематограф у Львові в перше повоєнне десятиліття / Р. Я. Генега // Укр. іст. журн. – 2011. – № 2. – С. 106–122.
8. Коник Ю. Херсонський кіноекран... З історії повоєнного кінопрокату в області (1944–1952) / Ю. Коник // Наддніпрянська правда. Громадсько-політична газета Херсонської області. – 2016. – 13 січня.
9. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. П-46, оп. 1, спр. 107.
10. ДАХО, ф. П-46, оп. 1, спр. 377.

УДК 94(477.87)"1944–1950":323.2

В. В. Міщанин

"Визволення", "возз'єднання" і "радянізація" Закарпаття в 1944–1950 рр.

У статті з нових методологічних позицій зроблено підхід до висвітлення складних процесів у історії Закарпаття 1944–1950 рр. Вказуючи на позитивні моменти, пов'язані із вигнанням німецько-угорських окупантів із краю, автор констатує, що на зміну йому прийшов радянський режим, який вже в перші дні здійснив депортації німецького та угорського населення та інші превентивні заходи із радянізації Закарпаття. Із створенням Закарпатської області як складової адміністративної одиниці УРСР та поширенням радянського законодавства населення краю вже в 1946–1950 рр. відчуло на собі всі переваги радянського способу життя, пов'язані із проведенням колективізації, ліквідації греко-католицької церкви, посиленням тиску на інтелігенцію та репресії проти всіх недоволених владою.

Ключові слова: визволення, возз'єднання, радянізація, влада, Закарпаття, репресії, Комуністична партія.

В статье автор с новых методологических позиций подходит к трактовке сложных процессов в истории Закарпатья 1944–1950 гг. Указывая на позитивные моменты, связанные с изгнанием немецко-венгерских оккупантов из края, автор констатирует, что на смену ему пришел советский режим, который уже в первые дни совершил депортации немецкого и венгерского населения и другие превентивные мероприятия по советизации Закарпатья. После создания Закарпатской области как составной административной единицы УССР и введения советского законодательства, население края уже в 1946–1950 гг. ощутило на себе все "прелести" советского способа жизни связанные с проведением коллективизации, ликвидации греко-католической церкви, усилением давления на интеллигенцию и репрессии против всех недовольных властью.

Ключевые слова: освобождение, воссоединение, советизация, власть, Закарпатье, репрессии, Коммунистическая партия.

In the article there was made an approach out of the new methodological positions to cover complex processes in the history of the Transcarpathia in 1944–1950 years. Pointing to the positive developments related to the expulsion of German-Hungarian occupation of the land the author states

that it was replaced by the Soviet regime, which in the first days made the deportation of German and Hungarian population and other preventive measures for the Sovietization of the Transcarpathia. With the creation of the Transcarpathian region as part of the administrative unit of the USSR, and the spread of Soviet legislation as early as 1946–1950 years the population of the region felt all the advantages of the Soviet way of life associated with the collectivization and liquidation of the Greek Catholic Church, increasing pressure on intellectuals and reprisals against all the discontented power.

Key words: liberation, reunification Sovietization, power, the Transcarpathia, repression, the Communist Party.

В історії Закарпаття є чимало подій, які заслуговують на шанобливе всенародне визнання. Одна з них – возз'єднання краю з Україною, що було юридично оформлене укладенням 29 червня 1945 р. в Москві договору між тодішніми Радянським Союзом і Чехословащиною. В останні роки як з боку деяких науковців, так і представників громадськості спостерігається неоднозначна оцінка цієї події. Цим самим применшується значення возз'єднання як закономірного і завершального акту у багатовіковій боротьбі закарпатців за вирішення питання про державну належність свого краю [12, с. 5]. Фактично входженням Закарпаття до Української РСР завершилося формування українських територій в одній державі. Іноді разом із терміном "возз'єднання" використовуються терміни "включення", "приєднання", "прилучення" тощо, абсолютизуються всі ті негативні моменти, які також мали місце в той складний час.

На нашу думку, слід розділити поняття "возз'єднання" як процес волевиявлення населення краю у його багатовікових устремліннях до об'єднання з братами-українцями і "возз'єднання" як радянський термін, спрямований на пришвидшення радянізації краю. За словами В. Худанича "... насправді вже під час Другої світової війни на Закарпатті відбувся процес боротьби за возз'єднання. Тут паралельно діяли два рухи: національно-визвольний і комуністичний. Обидва вони мали за мету возз'єднання Закарпаття з Україною. Відмінність була тільки в тому, що перший рух намагався створити соборну незалежну Українську державу, хоча б таку, яка є сьогодні, а другий – бажав здійснити возз'єднання з Радянською Україною. Присутність Червоної армії на Закарпатті сприяла другому рухові, хоча і представники першого українського національного руху були учасниками боротьби за возз'єднання з Україною, про що свідчать і списки делегатів Першого з'їзду Народних Комітетів" [40, с. 17–18].

Ретроспективний огляд історичного шляху, яким закарпатці прийшли до возз'єднання з Україною, зробили як радянські [2; 15; 37], так і сучасні українські історики [3; 11]. На думку одного з них "... Цей огляд, насамперед, переконує в тому, що возз'єднання визрівало на власному ґрунті, воно не принесене ззовні, має тривалу тяглість у часі і його витoki сягають глибокої давнини, вбирають у себе багатовікову пам'ять основного етносу краю – слов'ян" [10, с. 8].

Проте лише у ХХ ст. Закарпаття отримало реальну можливість вирішити свою національну належність. Нею і скористалася патріотично налаштована інтелігенція, яка вирішила розв'язати історичне завдання – ввійти до складу України. Це й було юридично оформлено на Всеукраїнському з'їзді у Хусті 21 січня 1919 р., делегати якого одногласно прийняли резолюцію: возз'єднати Закарпаття з Соборною Україною [4]. Та політичні обставини склалися так, що Закарпаття за Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. було включене до складу новоутвореної Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь на правах автономії, яка так і не була надана. Потрібно було ще 20 років впертої боротьби за її здобуття, а згодом і проголошення незалежної Карпатської України 15 березня 1939 р. [5]. І хоча ця, друга, спроба закарпатців, на жаль, закінчилася трагічно, вона зміцнила в них віру в неминучість торжества історичної справедливості. Цю віру не змогла вбити навіть угорсько-фашистська окупація краю в 1939–1944 рр. [13].

Третя можливість успішно завершити процес возз'єднання краю з Україною настала після його визволення Червоною армією з-під угорсько-німецької окупації наприкінці жовтня 1944 року. Територія Закарпаття була визволена в ході Східнокарпатської стратегічної наступальної операції, яка стала останньою з такого виду операцій з визволення українських земель від нацистських загарбників.

Із наближенням Червоної армії до Карпатських перевалів Ставка верховного головнокомандування на основі наказу від 30 липня 1944 р. вирішила відновити 4-й Український фронт (діяв з 16 жовтня 1943 р. до 31 травня 1944 р.). 5 серпня 1944 р. до нього ввійшли 1-ша гвардійська армія, 18-та армія, 8-ма повітряна армія і 17-й гвардійський корпус [39, с. 222].

Три інші Українські фронти на цей час вже просунулися далеко на Захід. Виникла небезпека прориву лінії оборони й удару противника по флангах. Перед 4-м Українським фронтом були поставлені непрості завдання – посунути і розбити велике вороже угруповання, подолати численні гірські перевали, добре укріплені так званою "лінією Арпада".

Не вдаючись у перипетії безпосередніх бойових дій у Східних Карпатах (це справа військових істориків), зазначимо, що їх визволення складалось з двох операцій. Перша – Карпатсько-Дуклянська (8.09.–28.10.1944) – проводилася, щоб допомогти Словацькому повстанню, яке розпочалось 29 серпня 1944 р. Друга – Карпатсько-Ужгородська (9.09.–28.10.1944) – для прориву на Угорську рівнину і оточення німецьких військ у Трансільванії. У Карпатсько-Дуклянської фронтовій наступальній операції взяли участь війська 1-го Українського фронту (38-ма армія, 1-й Чехословацький армійський корпус, 1-й гв. кавалерійський, 4-й гв. танковий, 25-й і 31-й танкові корпуси та частина сил 2-ї повітряної армії), а в Карпатсько-Ужгородській фронтовій наступальній операції були задіяні всі війська 4-го Українського фронту [9]. У сукупності ж всі ці дії в Карпатах склали своєрідну операцію двох фронтів.

8 жовтня 1944 р. окупанти залишили останній населений пункт на території Української РСР – станцію Лавочне Дрогобицької області, а через два дні передові підрозділи 18-ї армії вийшли на державний радянсько-чехословацький кордон, де рядовий 351-ї стрілецької дивізії М. Кушніренко встановив червоний прапор [39, с. 224].

Вже 16 жовтня 1944 р. було визволено Рахів, 24 – Хуст та Сваляву, 26 – Мукачево, а 27 – Ужгород. У визволені столиці Закарпаття взяв особисту участь командувач фронту генерал І. Петров. До речі, наступного дня йому присвоєно військове звання генерала армії. За взяття Ужгорода 10 військових частин отримали почесне звання Ужгородських, 11 з'єднань і частин нагороджено орденами. 30 військовиків стали Героями Радянського Союзу, понад 10 тисяч солдатів і офіцерів нагороджено орденами і медалями. 28 жовтня 1944 р. територію України (в сучасних її кордонах) повністю визволили від німецьких окупантів. Цього дня й було завершено Східнокарпатську стратегічну наступальну операцію [8].

Військовий історик І. Репін схиляється до думки, що "політичне рішення на оволодіння частиною території Словаччини і Карпатської України шляхом здійснення наступальній операції в складних умовах гірсько-лісистої місцевості та її підготовка в зжаті терміни, з точки зору воєнного мистецтва, було недоцільним і неоправданим" [31, с. 20]. Виконання політичних та оперативно-стратегічних завдань операції було досягнуто ціною великої кількості людських жертв. У вересні-жовтні 1944 г. війська 1-го та 4-го Українських фронтів, які залучалися до здійснення операції, втратили 126211 чоловік, а Чехословацький армійський корпус – 6500 чоловік. Німецько-угорські

війська втратили 66240 чоловік убитими і пораненими, а 28000 чоловік потрапило у полон [8, с. 13, 20].

Дорогою ціною далось визволення краю. Професор Р. Офіцинський з цього приводу висловився наступним чином: "Не про "День визволення" Закарпаття мова, а про точку тоталітарного відліку крайової історії. Тоталітаризм приніс усій Україні декілька демографічних катастроф і нав'язав цивілізаційне відставання, котре досі дається взнаки. Святкувати щось із тоталітаризмом пов'язане є некоректним щодо пам'яті мільйонів його безневинних жертв" [24]. Отож концепт "визволення", нав'язаний українцям та іншим народам СРСР, у процесі конструювання глобального міфу "Великої вітчизняної війни" передбачав легітимізацію радянського режиму у суспільстві (вдаючись до протиставлення "наші – німці") для остаточного зміцнення штучної спільноти під назвою "радянський народ" [43].

Після вступу військ Червоної армії на Закарпаття ідея об'єднання з братами по той бік Карпат, яка виношувалась в минулому, тепер набрала нової сили. З її реалізацією було пов'язане все громадсько-політичне життя. Це відобразилося навіть у зміні політичної термінології: якщо в середині жовтня 1944 р., коли були визволені східні округи краю, у зведеннях Радянського Інформбюро та інших документах про Закарпаття говорилося як про "територію Чехословаччини", то наприкінці жовтня з вигнанням окупантів з Мукачева та Ужгорода вже йшлося про "Закарпатську Україну на території Чехословаччини" [19, с. 576].

Вже із відзначенням 27-ї річниці Жовтневої революції в СРСР у краї, за ініціативою комуністів, які виступили на чисельних зборах і мітингах, вперше пролунали заклики до здійснення "споконвічних мрій карпато-українців про возз'єднання з Україною". Досить швидко відбулася заміна понять. Рішення Всеукраїнського з'їзду в Хусті про возз'єднання з Українською Народною Республікою комуністами тепер тлумачилося на користь Радянської України. "Розпочинається пропагандистська кампанія. Вона проводилась у національному і патріотичному дусі, експлуатуючи минулі устремління Закарпатської України до возз'єднання з рештою України" [22, с. 42], – пише В. Маркус. Все частіше висловлювалась думка про необхідність покласти край іноземному пануванню і приєднатися до "великої України". На середину листопада 1944 р. ця вимога поширилась по багатьох населених пунктах Закарпаття і відобразилась в постановках та резолюціях, петиціях, листах і проханнях на ім'я керівників

Радянської України та СРСР [34; 35], у газетних публікаціях, в усних виступах тощо.

Вирішення питання возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною покладалося на загальний представницький орган Закарпатської України – з'їзд Народних комітетів. Ще 8 листопада 1944 р. Ужгородський міський народний комітет (на той час ще міська управа Ужгорода) звернувся з листом до Мукачівського та Хустського окружних народних комітетів з ініціативою створити оргкомітет з підготовки і скликання I з'їзду. Оргкомітет було створено 19 листопада 1944 р. в м. Мукачеві, де на той час проходила конференція комуністів. Тут же визначилися з місцем і датою проведення з'їзду – м. Мукачево, 26 листопада 1944 р. Чітко визначеного представництва делегатів від міст і сіл на з'їзд Народних комітетів не було. Вони направляли своїх представників по 1–2 чоловік від малих сіл, до 3–4 і більше від великих.

Розгорнулася активна підготовка до з'їзду. Не слід забувати, що підготовка з'їзду проходила в умовах, коли територія краю була ще зоною воєнних дій і безпосередньо зацікавленою стороною в цьому процесі виступало командування 4-го Українського фронту, а "курирував" цей процес член Ради фронту Л. Мехліс та начальник політвідділу 18-ї армії полковник Л. Брежнев [17, с. 29].

На міських і сільських мітингах країни обирали своїх представників на цей представницький форум. На з'їзд прибули 663 делегати. Вважають, що 1 делегат мав представляти 1000 жителів Закарпатської України. За соціальним складом 258 були вихідцями із селян, 178 робітників, 172 представники інтелігенції, 55 ремісників і торговців. Із загальної кількості делегатів 243 або 36,6% були членами Комуністичної партії [15, с. 245]. Серед делегатів з'їзду були представники різних національностей: українці, угорці, росіяни, румуни, словаки, німці, євреї. На з'їзді були присутні 15 жінок.

Широким виявився і склад "запрошених" – це понад 126 чоловік. Серед них 7 командирів і учасників партизанських з'єднань, окремі представники різних прошарків місцевого населення. Також в роботі з'їзду брали участь представники командування Червоної армії на чолі з начальником 7-го Відділу Політичного управління 4-го Українського фронту полковником С. І. Тюльпановим та начальником політвідділу 18-ї армії полковником Л. І. Брежневим. До речі, 2 листопада 1944 р. Л. І. Брежневу було присвоєне військове звання генерал-майор. Крім того, в залі засідання було десятки представників НКВС, які долучилися до організації з'їзду.

26 листопада 1944 р. розпочав свою роботу Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. Доручили відкриття з'їзду голові Мукачівського народного комітету М. І. Драгулі. "В цей щасливий і радісний день сльози радості будуть у кожного з нас на очах, бо ми сьогодні вирішуємо нашу долю, про що наші предки тисячоліттями могли лише мріяти. Наші прадіди, батьки й матері привчали нас з великою повагою звертати свій зір на Схід. Цим вони нам як би говорили, що наше поневолення не буде вічним і зі Сходу прийде нам допомога і визволення..." [15, с. 246; 37, с. 55].

На з'їзді також прозвучали доповіді П. П. Сиви "Визволення Закарпатської України від німецько-мадярських окупантів", І. І. Туряниці "Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною" та "Про наділення селян, робітників і службовців землею та лісом". Було обрано також Народну Раду Закарпатської України (далі – НРЗУ). Ідея возз'єднання звучала у всіх доповідачів на з'їзді.

У прийнятому на з'їзді рішенні НРЗУ йшлося: "Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановах робітників, селян, інтелігенції і духівництва всіх міст і сіл Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною Перший з'їзд Народних комітетів всієї Закарпатської України постановляє: 1. Возз'єднати Закарпатську Україну з своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини. 2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. 3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючу з волі народу на території Закарпатської України. 4. Уповноважити і зобов'язали Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною" [20, арк. 1]. Делегати одноголосно схвалили це рішення.

В державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) зберігається проект Маніфесту про возз'єднання. Судячи зі стилістичних правок, зроблених у ньому, можемо припустити, що писався він, ймовірно, російськомовною особою. Про це свідчить вживання термінів "Австро-Венгрії" (виправлено на "Австро-Угорщини"), "венгерського рабства" (виправлено на "мадярського рабства"), "венгерським фашистам" (виправлено "мадярським фашистам"), "німецько-венгерським імперіалістам" (виправлено на "німецько-мадярським імперіалістам"), "Тур'я Пасеки" (виправлено на "Тур'я Пасіці") [28, арк. 2–3].

Та й у "чистовому" варіанті Маніфесту подеколи проскакують русизми: "ісконних українських землях", "Розвал поскутної Австро-Угорської монархії", "Спроби народу добитись своєї національної незалежності нещадно подавлялись" [20, арк. 4]. Як вважають дослідники, це може свідчити про те, що писався Маніфест безпосередньо в Москві, десь у кабінетах ЦК ВКП(б), і був надісланий до Києва для перекладу на українську мову. Цієї думки притримується і професор І. Поп, який в архівах Москви виявив примірник Маніфесту російською мовою [26, с. 70]. На жаль, оригіналу Маніфесту в архівах не виявлено, а в архівах України [21, арк. 1–5] та Праги [44, арк. 50–53] зберігаються тільки різні за своїм змістом і редакцією копії цього документа.

Маніфест про возз'єднання є, безперечно, найважливішим документом, прийнятим на з'їзді та й в усій повоєнній радянській історії краю. І хоча "написаний він у душі марксистсько-ленінської теорії класів, класової й національно-визвольної боротьби" [7, с. 597], його значення було доленосним в історії краю. На думку професора І. Гранчака "... автори документу – переконані українофіли, які добре знали історію України й Росії, проросійську і проукраїнську орієнтацію слов'янського населення Закарпаття" [7, с. 597–598]. Аналізуючи зміст документа, він припускає, що "авторство Маніфесту належить не уродженцю Закарпаття, а вченому чи ідеологічному працівникові київсько-московських кіл. Переконаний, що з текстом знайомилися і його редагували і Л. Брежнєв, який очолював політвідділ 18-ї армії, і Л. Мехліс, котрий командував органами НКВД в Закарпатті, і М. Хрущов, який стояв на чолі ЦК КП(б)У" [7, с. 598].

Можемо погодитися з твердженням, що "... тодішнє – народне прагнення співпало з імперськими зовнішньо-політичними устремліннями московських правителів. Цим великодержавницьким устремлінням в наступні роки, на жаль, були підпорядковані святі і щиросердечні прагнення та життєві інтереси комуністів, всього населення Закарпаття" [16, с. 586].

І все ж місцеві комуністи в день проведення з'їду ще сподівалися, що, возз'єднавшись з Радянською Україною, Закарпатській Україні вдасться отримати хоча б якусь автономію. Про це може свідчити підготовлений для прийняття на з'їзді "Тимчасовий конституційний закон Закарпатської України" [36, арк. 1–2], який так і залишився не затвердженим.

Не були сприйняті і пропозиції декількох окружних делегацій, які схвально ставилися до возз'єднання краю з Радянською Україною,

але пропонували провести плебісцит з цього приводу. За таке вільнодумство їм загрозувала в'язниця [22, с. 46]. На законність проведення опитування серед усього дорослого населення вказують і деякі дослідники: по-перше, референдум – це значно ширше і демократичніше поняття, ніж з'їзд представників; по-друге, важливе питання вирішувалось би в більш спокійній атмосфері й у довші терміни; по-третє, ця пропозиція враховувала би думку чехословацького президента Е. Бенеша, а це, з точки зору міжнародних відносин, був би виграш [7, с. 599]. Проте комуністи бажали здійснити возз'єднання в найкоротші терміни і без якихось можливих ризиків.

"Радянська дипломатія загалом дієво спрацювала у ході вирішення закарпатського питання. Все було зроблено максимально швидко, потенційних противників возз'єднання було нейтралізовано, шантажовано, підкуплено. Країна-переможниця максимально використала свій позитивний імідж, поки він ще не вивітрився" [38], – пише професор С. Федака.

Чехословацько-радянський договір про Закарпатську Україну був підписаний у Москві 29 червня 1945 р. Від СРСР його підписав В. Молотов, від Чехословацької Республіки – З. Фірлінґер і В. Клементіс. Про важливість цього документа для СРСР може свідчити присутність Й. Сталіна на церемонії підписання договору. Проте обидва уряди продемонстрували зневагу і до УРСР, і до самої Закарпатської України, не запросивши їхніх представників ні на переговори, ні на церемонію підписання договору.

У першій же статті Договору, зазначалось: "Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін з своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки" [41, с. 200]. В договорі обумовлювалися кордони між СРСР і ЧСР. Вони "із внесеними змінами" пролягли по лінії кордону між Словаччиною і Закарпатською Україною на 29 вересня 1938 р. У протоколі до Договору вказувалося, що уточнення кордонів на місцевості мало здійснюватися Демаркаційною Комісією, а до 1 січня 1946 р. мало бути вирішене питання оптації населення [42, с. 201].

Договором не тільки змінювалася назва краю – Підкарпатська Русь на Закарпатська Україна – але й ліквідовувався її статус автономної державної одиниці в складі Чехословацької федерації та зводився до звичайної адміністративної одиниці УРСР і, що найважливіше, – встановлювався зовсім новий маловідомий більшості населення суспільно-політичний (соціалістичний радянського типу) лад [18, с. 615].

Усвідомлення тих змін і перетворень на Закарпатті, які відбулися у 1944–1950 рр., дозволять нам швидше відійти від комунізації і радянзації. Що ж являла собою радянзація? Звернемось до словників. Для ліпшого розуміння і уникнення неточного перекладу формулювання подамо мовою оригіналу. Отже, "Советизация -и; ж. Внедрение чего-л. советского (образа жизни, идеологии, системы управления и т. п.). *С. сознания. С. экономики*" [32]. Інше трактування терміна "радянзація": "Советизация – процесс установления Советской власти в том или ином регионе и введение советских порядков там. Исторически включала создание органов советской власти, проведение выборов в которые делалось под контролем большевиков с отстранением оппозиционных им кандидатов, национализация земли и собственности, репрессии против представителей враждебных классов. В наши дни под советизацией понимается копирование образцов советской жизни (культ личности вождя, коллективистская идеология, обязательность участия в пропагандистских мероприятиях и т. п.)" [33]. Радянзація здійснювалася ще з часів Громадянської війни на територіях, захоплених Червоною армією. Пізніше радянзувалися території, насильно приєднувані більшовиками до РСФСР та СРСР. По закінченні Другої світової війни радянзація здійснювалася в країнах соціалістичного табору.

За інформацією словника-довідника "Історія України", "радянзація – соціалістичні перетворення, що включали створення органів радянської влади, націоналізацію промисловості, землі і її надр, індустріалізацію, колективізацію, що були проведені в РСФРР, СРСР і ряді інших країн (у тому числі й в УСРР) після перемоги соціалістичних революцій. Радянзація була проведена і на територіях, приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. (Західна Україна, Північна Буковина, Бессарабія), і в Закарпатті (після 1945 р.)" [32].

Ми також можемо говорити й про "першу" і "другу" радянзацію західноукраїнських земель. Адже перша радянзація була перервана нападом Німеччини на СРСР, і процеси зі становлення радянського способу життя тут затяглися до початку 1950-х рр. Стосовно

другої радянізації західних регіонів УРСР [1, с. 128] та СРСР [14] сучасні дослідники вживають термін "рерадянізація".

Пишучи про радянізацію західноукраїнських земель, дослідники вказують на запровадження тут нових радянських порядків: "На перших порах вона відбувалася за співчуття і навіть за підтримки місцевого українського населення, яке зазнало чимало лиха від польської та румунської окупації. Заходи радянізації включали в себе конфіскацію поміщицьких земель та частковий розподіл їх між безземельними та малоземельними селянами, націоналізацію промисловості, торгівлі і банків, введення 8-годинного робочого дня, розвиток медичного обслуговування, обмеження безробіття, розподіл серед міської бідноти житла, націоналізованого після втечі польських чиновників та підприємців тощо. До соціально-економічних змін додалися культурно-освітні: повсюдне запровадження української мови, збільшення кількості українських шкіл та вузів, преси, завезення зі східних областей великої кількості книг українською мовою тощо" [30]. Це ж можемо сказати і про радянізацію Закарпаття, хіба що націоналізовано було майно "угорсько-німецьких" окупантів. Угорське і німецьке населення краю і стало тими, хто одним із перших постраждав від радянської влади, піддавшись масовим репресіям у вигляді депортацій вже у 1944–1945 рр. [6].

Впродовж 1944–1950 рр. Закарпаття пережило два радикальні перевороти. Спочатку – превентивну радянізацію 1944–1945 рр., яка здійснювалася НРЗУ з участю радянських спеціалістів та за допомогою Червоної армії [25]. Згодом, у 1946–1950-х рр., відбулася тотальна радянізація краю вже як адміністративно політичної одиниці Закарпатська область у складі УРСР. Превентивна радянізація здійснювалася в квазідержавному утворенні Закарпатська Україна за індивідуальним сценарієм зміни суспільних відносин. В умовах Закарпатської області самостійні кроки органів влади повністю виключалися [23].

Коли ейфорія від "радісних зустрічей визволителів" минула – настали суворі будні з будівництва "світлого майбутнього". Надії більшовики покладали на "перевірені кадри" зі Східної України або Росії. Вони в першу чергу "взялася за нещадну руйнацію культурно-освітніх, громадсько-політичних, економічних осередків та місцевих традицій, які формувалися протягом тривалого часу і з якими мусили рахуватися навіть попередні окупаційні режими. В результаті припинили своє існування не лише політичні партії (звичайно, за винятком більшовицької), а й усі інші інституції неполітичного

характеру..." [30]. Було заборонено вихід вільної преси, без дозволу політичної цензури неможливим був вихід газет, журналів, книжок. А ще – суцільна колективізація, поступова русифікація, ліквідація греко-католицької церкви.

Ефективність тих чи інших реформ, залежить також від урахування історичної, соціальної, географічної та іншої специфіки регіонів. На превеликий жаль, комуністи, радянізуючи край, цього явно не врахували, та й не хотіли. І хоча результат радянізації досить швидко, і на відміну західноукраїнських земель, не так радикально, з точки зору діяльності більшовицької влади, проявився у відносно невеликій області, зокрема, в одній з найменших в Україні – Закарпатській. З іншого боку, вони певною мірою врахували ті "перегиби", що їх здійснили на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. Та все ж можемо стверджувати, що комуністам не вдалося цілком змінити звичаї і традиції місцевого населення краю.

Справедливу оцінку багатьом здобуткам комуністів у їхній діяльності "на благо" українського народу, нарешті, вже дано в наш час. Мова про прийнятий у 2015 р. Закон України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" [27].

Отже, шлях до возз'єднання Закарпаття з Україною був тривалий і складний. Відірвані від природного східнослов'янського кореня, витримуючи тяготи соціально-економічного, політичного і національного гніту у складі різних іноземних держав, закарпатці ніколи не втрачали надії повернутися в єдину сім'ю співплемінників. І коли настали сприятливі умови, вони сповна реалізували своє право і бажання жити в єдиній сім'ї – сьогодні в незалежній Українській державі. Це право реалізувалося після визволення Закарпаття в ході Східнокарпатської стратегічної наступальної операції в жовтні-листопаді 1944 р., коли територія Закарпаття була остаточно визволена від німецько-угорських військ.

Тут починають створюватися органи народної влади, проте невдовзі більшість у них одержують комуністи. Всі наступні дії керівництва НРЗУ пов'язувалось з прилученням Закарпаття до Радянської України, що автоматично визначало класову суть політичної влади, яка тут утверджувалася, прийняття радянської форми суспільного і державного ладу з усіма наслідками, що випливали з цього невідворотного факту. Особливо це стало відчутно після підписання договору про возз'єднання Закарпатської України з УРСР (29 червня 1945 р.). Після цього діяльність НРЗУ зводилася до поступової

підготовки законодавчої бази, здійснення реформ у народному господарстві, направлених на якнайшвидше входження краю до УРСР. Цей період прийнято вважати превентивною радянізацією.

Можемо констатувати, що протягом 1946–1950 рр. в умовах Закарпатської області як адміністративної складової частини УРСР "радянські порядки" цілком і повністю були поширені в краї. Введено радянське законодавство, сформовано адміністративно-компартійний апарат управління, "успішно" проведено вибори до Рад усіх рівнів, здійснено колективізацію, ліквідовано греко-католицьку церкву тощо.

Література

1. Бек К. Відновлення сталінської системи в повосенній УРСР / Катрін Бек // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 127–139.
2. Білоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі / С. Білоусов. – К., 1951. – 166 с.
3. Болдижар М. Про деякі аспекти возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною / М. Болдижар // Возз'єднання Закарпаття з Україною : матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. – Ужгород, 2006. – С. 98–105.
4. Болдижар М. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки / М. Болдижар, С. Болдижар. – Ужгород, 2004. – С. 49–54.
5. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів–Хуст, 2004. – 413 с.
6. Віднянський С. В. Доля угорців та німців Закарпаття під час "радянізації" краю у 1944–1945 рр. [Електронний ресурс] / С. Віднянський. – Режим доступу:
<http://www.forumn.kiev.ua/6-37-2005/37-9.htm>. – Назва з екрана.
7. Гранчак І. Підготовка і проведення з'їзду Народних комітетів. Маніфест про возз'єднання як історичний документ / І. М. Гранчак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Закарпаття, 1995. Т. 2. (1918–1945). – 1995. – С. 592–599.
8. Грицюк В. Завершальний етап визволення України. Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція [Електронний ресурс] / Валерій Грицюк, Олександр Лисенко. – Режим доступу:
<http://www.viche.info/journal/4378/>. – Назва з екрана.
9. Гуркин В. В. Стратегические и фронтовые операции Красной Армии / В. В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 12–25.
10. Данилюк Д. Возз'єднання Закарпатської України з українською республікою – закономірний історичний акт / Дмитро Данилюк // Возз'єднання Закарпаття з Україною : матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 29 червня 2005 р.). – Ужгород, 2006. – С. 8–17.

11. Данилюк Д. Історичні передумови возз'єднання Закарпатської України з УРСР / Д. Данилюк // Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку : матеріали Всеукраїнської наук. конф., присв. 65-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. – Ужгород, 2010. – С. 11–17.
12. Довганич О. Передмова / О. Довганич, А. Шекета // Возз'єднання: Збірник архівних документів та матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) / упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича, А. М. Шекети, М. В. Делегана; ред. колегія В. І. Балога, І. В. Іванчо, М. В. Делеган та ін. – Друге видання. – Ужгород : Закарпаття, 2000. – С. 5–24.
13. Довганич О. Д. Закарпаття в роки війни / О. Д. Довганич, З. А. Пашкуй, М. В. Троян. – Ужгород, 1990. – 171 с.
14. Кантор Ю. З. Ресоветизация Прибалтики: национальные кадры и национальный вопрос (1944–1953 гг.) / Ю. Кантор // Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы : материалы VI международной научной конференции (Киев, 10–12 октября 2013 г.) – С. 373–385.
15. Курило В. М. В авангарді боротьби за возз'єднання / В. М. Курило, М. І. Панчук, М. В. Троян. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1985. – 295 с.
16. Макара М. П. Активізація діяльності комуністичних організацій. Утворення КПЗУ / М. П. Макара // Нариси історії Закарпаття (1918–1945 рр.). – Ужгород, 1995.
Т. II. – 1995. – С. 583–592.
17. Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / М. Макара. – Ужгород : Патент, 1995. – 108 с.
18. Макара М. П. Радянсько-чехословацький договір про Закарпаття / М. Макара // Нариси історії Закарпаття... – Ужгород, 1995. – С. 614–619.
19. Макара М. П. Утворення Народних комітетів. Наростання руху за возз'єднання з Україною / М. П. Макара, О. Д. Довганич // Нариси історії Закарпаття... – С. 576–583.
20. Маніфест I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (плакат) (26.11.1944) // Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. Р-14, оп. 1, спр. 11, 4 арк.
21. Маніфест Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 1, оп. 1, спр. 1423, арк. 1–5.
22. Маркус В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Василь Маркус ; пер. з франц. – К. : Інтел, 1993. – 111 с.
23. Міщанин В. Радянська Закарпаття у другій половині 1940-х рр. // Русин. Международный исторический журнал. – Кишинев. – 2010. – № 1 (19). – С. 32–43.

24. Офіцинський Р. Визволення Закарпаття. Коли ми маємо святкувати цю дату? [Електронний ресурс] / Роман Офіцинський. – Режим доступу: <http://karpatnews.in.ua/news/76049-vyzvolennia-zakarpattia-koly-my-maiemo-sviatkuvaty-tsiu-datu.htm#sthash.y5IHLrsZ.dpuf>. – Назва з екрана.

25. Офіцинський Р. Превентивна радянська Закарпатської України (осінь 1944 р. – весна 1945 р.) / Р. Офіцинський // Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку... – С. 107–115.

26. Поп І. І. Режисери і статисти. "Возз'єднання" Закарпаття з Радянською Україною в дзеркалі московських документів 1944–1948 рр. / І. І. Поп // Карпатський край. – 1995. – № 1–4. – С. 68–72.

27. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки [Електронний ресурс] (Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2015. – № 26. – ст. 219). – Режим доступу:

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-19>. – Назва з екрана.

28. Проект Маніфесту І з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (26.11.1944) ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 10, 8 арк.

29. Радянська [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.history.vn.ua/book/slovník/254.html>. – Назва з екрана.

30. "Радянська" Західної України, Масові репресії, Історія України [Електронний ресурс] // Лазарович М. В. Бібліотека українських підручників. – Режим доступу:

<http://libfree.com/102040508istoriyaradyanizatsiyazahidnuyukrayini.html>. – Назва з екрана.

31. Репін І. В. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.) / Репін Ігор Володимирович : автореф. ... дис. канд. іст. наук. – Львів, 2007. – С. 20.

32. Советизація [Електронний ресурс] // Энциклопедический словарь. – Режим доступу:

<http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/144707/%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>. – Назва з екрана.

33. Советизация [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>. – Назва з екрана.

34. Телеграммы и письма на имя товарища Сталина, тов. Хрущева, обращение граждан Западной Украины по вопросу воссоединения с Советской Украиной (15.11.1944–30.12.1944) // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 786, 191 арк.

35. Письма трудящихся Закарпатской Украины, товарищу Сталину о воссоединении Закарпатской Украины с Советской Украиной (23.10.1944–27.12.1944) // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 787, 288 арк.

36. Тимчасовий конституційний закон Закарпатської України, складений членами НРЗУ (не завірений) // (26.11.1944) // ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 12, 2 арк.

37. Троян М. В. Того дня зійшло сонце возз'єднання / М. В. Троян. – Ужгород, 1979. – 135 с.

38. Федака С. Радянсько-чехословацький договір 1945 р. про Закарпатську Україну [Електронний ресурс] / Сергій Федака. – Режим доступу: <http://hovezakarpattya.com/uk/post/8752/>. – Назва з екрана.

39. Федака С. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної Війни на території України / С. Федака. – Ужгород : Поліграфцентр "Ліра", 2010. – 240 с.

40. Худанич В. Возз'єднання Закарпаття з Україною і сучасність / В. Худанич // Возз'єднання : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною / Уклад. В. І. Худанич. – Ужгород : Мистецька лінія, 2001. – С. 16–26.

41. 1945 р., червня 29. – Договір між Союзом радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну // Возз'єднання : збірник архівних документів та матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.)... – С. 200–201.

42. 1945 р., червня 29. – Протокол до Договору між Союзом радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну // Возз'єднання : збірник архівних документів та матеріалів... – С. 201–203.

43. 28.10.1944 – завершилося звільнення території України від військ Німеччини та її союзників [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=430>.

– Назва з екрана.

44. Manifest Prvního Sjezdu Národních Výborů Zakarpatské Ukrajiny pro spojení ze Sovětskou Ukrajinou // Národní archiv České Republiky, – Fond č. 1419, Archiv Huberta Ripky, ka. 194, sign. 1–5–3–1ar2, Osobní složky.

УДК 338.439.053.3:339.378(477–22)"45"

О. С. Сидорович

Проблема товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі в УРСР у післявоєнний період

Стаття розкриває проблему товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі УРСР у післявоєнний період. Здійснено спробу висвітлити торгівельну діяльність споживчої кооперації на селі та виділити причини перманентного товарного дефіциту в сільській місцевості УРСР у останній період існування радянської імперії.

Ключові слова: товарний дефіцит, споживча кооперація, післявоєнний період, село.

Статья раскрывает проблему товарного дефицита в сельской торговой сети УССР в послевоенный период. Осуществлена попытка осветить торговую деятельность потребительской кооперации на селе и выделить причины перманентного товарного дефицита в сельской местности УССР в последний период существования советской империи.

Ключевые слова: товарный дефицит, потребительская кооперация, послевоенный период, село.

The article reveals a trade deficit in the USSR rural commercial network in the postwar period. An attempt to illuminate the trading activities of consumer cooperatives in rural areas and identify the causes of permanent trade deficit in the USSR rural areas in the last period of the Soviet empire.

Key words: the trade deficit, consumer cooperatives, the postwar period, the village.

Проблема дефіциту як соціально-побутового явища, що характеризувала будні так званої "радянської людини", на сьогодні практично втратила свою актуальність. Однак відсутність ефективного транспортного забезпечення, депопуляція і, як наслідок, закриття більшості стаціонарних торгівельних установ у сільських населених пунктах спричинили нестачу товарів першої необхідності. В даному контексті доречним видається ретроспективний погляд у недалеке минуле із метою визначити основні проблеми товарного забезпечення сільської місцевості в останній період існування радянської імперії. Характерною ознакою торгівельної мережі післявоєнного українського села була її юридична підпорядкованість системі споживчої кооперації. Тому розглядати поставлену проблему слід,

перш за все, крізь призму функціонування Укоопспілки, яка виступала безпосереднім організатором роздрібно-товаропровідної мережі на селі в цей період. Діяльність споживчої кооперації УРСР у післявоєнну добу в новітній історіографії знайшла своє відображення у комплексних працях, що презентують історичний розвиток споживчої кооперації на українських землях від зародження і до сьогодення [1; 9]. Соціальні аспекти розвитку українського післявоєнного села висвітлювались у працях Л. В. Ковпак, С. М. Тимченка, Г. Г. Кривчика та І. В. Рибак [3; 10; 2; 6]. Структура споживання харчів та непродовольчих товарів українським селянином у 1950–60 рр. проаналізована в монографії В. Ф. Лисак [4]. В своїх останніх публікаціях ми розглянули формування системи роздрібно-торгівлі в сільській місцевості та диспаритет у товарному забезпеченні міста і села у повоєнний період [8; 9]. Однак предметно проблема товарного дефіциту в сільській торговельній мережі в контексті діяльності споживчої кооперації УРСР у післявоєнний період на сьогодні ще не висвітлена.

У серпні 1946 р. сесія Верховної Ради УРСР прийняла затверджений Верховною Радою СРСР п'ятирічний план відбудови народного господарства республіки. Першочергова увага звичайно приділялась відбудові та розвитку важкої промисловості, залізничного транспорту. Однак проблеми села, як і раніше, залишались на маргінесі державної економічної політики. Цю тенденцію яскраво демонструє рівень грошового забезпечення сільського населення в перші післявоєнні роки, який залишався на низькому рівні. Трудодні в четвертій п'ятирічці забезпечували селянам не більше 5 % грошових доходів (95 % вони виручали через продаж сільськогосподарської продукції, що вирощували на власних присадибних ділянках) [5, с. 608]. Однак і на ті мінімальні кошти селяни не завжди мали можливість придбати необхідні товари.

Варто зазначити, що проблема товарного дефіциту у перші повоєнні роки була поширеним явищем і не стосувалась лише села. Однак сільське населення порівняно із міським відчувало ці труднощі гостріше. Примітно, що на картковому забезпеченні перебували в основному міські жителі, а також незначна частина мешканців села (переважно господарсько-партійний актив). Згідно з внутрішніми інструкціями, торговельна мережа споживчої кооперації повинна була, в першу чергу, "отоварювати" працівників радянського і партійного активу на селі [20, арк. 1].

Великим попитом у сільського населення у перші повоєнні роки користувались переважно товари першої необхідності: мило, сіль, гас. Однак і їх катастрофічно не вистачало.

Не поліпшилась ситуація і після відміни карткової системи у 1947 р. Згідно із свідченнями архівних джерел, за продовольчими товарами, особливо цукром, кондитерськими виробами, олією, спостерігався масовий наплив селян у міста. Так, у звіті заступника секретаря Дрогобицького обкому зазначалось, що після відміни карткової системи у місті продаж хліба відбувався майже без перебоїв, на селі ж не було забезпечено навіть мінімальних потреб. Із метою нормалізації торгівлі хлібом у сільській місцевості облторгвідділ Дрогобицької області клопотався перед Міністерством торгівлі про передачу 20 тонн невикористаного по місту хліба для потреб села, на що згода не була отримана [21, арк. 2].

Недотримання асортиментного мінімуму було встановлено в сільській торгівлі за результатами перевірки держторгінспекцією України в 1951 та в 1955 рр. Із перевірених фінорганамі 2000 магазинів і лавок у сільській місцевості в 834 не було у продажу гасу, в 728 – тютюнових виробів, у 158 – солі, в 100 – сірників [25, арк. 43]. Внаслідок обмеженої кількості товарів у селі їх продаж відбувався за списками у межах встановлених норм [21, арк. 2].

Перевірка торгівельного обслуговування колгоспників, що була здійснена держторгінспекцією у період весняно-польових робіт 1955 р. у південних областях України, показала в цілому незадовільний стан забезпечення селян товарами першої необхідності. Так, в 223 кооперативних установах торгівлі та громадського харчування Ворошиловградської облспоживспілки були відсутні у продажу товари першої необхідності (сіль – 31 магазин, махорка – 133, господарське мило – 120, керосин – 25). Майже скрізь були відсутні товари господарського призначення. Так, у 7 крамницях Олександрівської райспоживспілки були відсутні: котли, віжки, колісна мазь, лопати, вила, держакі, топорища і каністри [26, арк. 39]. А ситуація із наявністю засобів гігієни на селі в 1950-х рр. загострилась настільки, що голова правління Укоопспілки М. П. Сай у 1955 р. напряму письмово звертався із цим питанням до керівника відділу торгово-фінансових і планових органів ЦК КПУ В. В. Лінника із скаргою на критичну відсутність господарського мила на селі, звинувачуючи при цьому керівника української контори Головогалантереї. Станом на 15 січня селу було поставлено лише 10 % від потреб цього товару, а таким областям, як Хмельницька, Київська, Кримська, Чернігівська, Волинська і Станіславська, воно взагалі ще не відвантажувалось [24, арк. 18].

Відновлення і розбудова інфраструктури села як громадських споруд, так і помешкань селян були неможливими без стабільного постачання будівельних матеріалів, які також на селі в перші повоєнні десятиріччя залишались дефіцитним товаром. Так, згідно із доповідною запискою, адресованою до ЦК КПУ, заступника керівника Укоопбудторглісу, ринкові фонди будматеріалів, що виділялись Центроспілкою, лише частково задовольняли потреби сільського населення в індивідуальному будівництві, а колгоспів – у будівництві корівників, силосних споруд тощо.

В цілому потреби у будівельних матеріалах задовольнялись у цей період на 25–62 % [23, арк. 5]. Голова правління Гайсинської райспоживспілки Вінницької області ще в одному листі до Центрального Комітету партії скаржився, що через відсутність будівельних матеріалів район зриває плани з розвитку тваринництва. Для задоволення мінімальних потреб керівництво кооперації району змушене було направляти машини в Гомель за склом, в Київ за шифером і в Житомир за толлю [23, арк. 68]. Не покращилось забезпечення села будівельними матеріалами і в подальшому, про що свідчать дані наступної таблиці.

Таблиця 1

**Стан забезпечення будівельними матеріалами
кооперативних організацій в 1975 р.** [18, арк. 25]

Назви товарів	Одиниця виміру	Заявка	Виділено	% виконання
Цегла будівельна	Млн штук	698	222,6	31,9
Цегла вогнетривка	Тис тонн	52	10,6	20,4
Камінь бутовий	Тис м ³	71,3	56,4	79,2
Крейда	Тис тонн	19,7	11,0	56,0
Алебастр	-/-	6,1	3,4	56,0
Черепиця цементна	Млн шт.	7,0	5,0	72,0
Щебінь	Тис м ³	34,7	9,6	27,7

Протягом 1960-х рр. завдяки зміні в аграрній політиці, ініційованій М. Хрущовим, рівень доходів селян УРСР постійно зростав. Так, темпи росту грошових доходів населення у відсотках до попереднього року склали у 1961 р. – 7,82 %, 1962 – 8,28 %, 1963 – 8,28 %, 1964 – 5,47 %, 1965 – 13,02 %. Однак темпи товарообігу в цей період пропорційно до збільшення доходів не зростали. За вказані 4 роки грошові доходи зросли на 38,1 %, тоді як обсяг товарообігу тільки на 33 %. В першу чергу, це відставання стосувалось

товарів тривалого користування (автомобілі, меблі, холодильники, будівельні матеріали тощо). Село, незважаючи на заявки Укоопспілки, хронічно недоотримувало промислових товарів.

Таблиця 2

Перелік відсутніх товарів у кооперативній торгівлі у 1974 р.
[16, с. 98–100]

Назва товару	Одиниця виміру	Заявка на 1974 р.	Виділено на 1974 р.	Відсоток виконання заявки	Не вистачає
Бавовняні тканини	Млн крб	1212,8	907,2	75	305,6
Вовняні тканини	Млн крб	351,1	175,1	50	176,0
Костюми чоловічі із вовняних тканин	Млн крб	47,7	14,3	30	33,4
Сукні, сарафани, халати із бавовни	Млн крб	142,0	109,0	77	33,0
Модельне взуття	Млн пар	30,0	22,0	73	8,0

Розрив між доходами селян і можливостями торгівельної мережі для задоволення споживчих потреб призвів до надмірного накопичення готівки у населення і вкладів в ощадкасах. У 1990 р. у відділеннях Ощадбанку УРСР було накопичено близько 80 млрд крб, ще близько 10 млрд були на руках у населення [19, арк. 1]. Для того, щоб покрити зростаючі обсяги готівки, держава встановлювала для торгівельних організацій щороку все нові збільшені плани товарообігу, проте товарних ресурсів для виконання цих планів не вистачало.

Зокрема, в 1967 р. для УРСР було встановлено план товарообігу в розмірі 21080 млн крб із збільшенням проти минулого року на 8,1 %. Для виконання цього плану була визначена потреба в товарах на 21512 млн крб, а товарних ресурсів для їх покриття було на 145 млн крб менше від зазначеної суми. Проте, згідно із розрахунками Держплану УРСР, реальний розрив був ще більшим. В покриття товарообігу союзними організаціями було зараховано збільшені потреби цукру, вино-горілчаних виробів тощо на суму 407 млн крб, а непродовольчих товарів виділено із зростанням проти минулого року лише на 5 % при збільшенні в цілому по СРСР на 6,3 %. Ці показники центральними плановими органами пояснювались тим, що в державній і кооперативній торгівлі України реалізовувалось на душу населення продовольчих товарів менше, ніж в інших союзних республіках. Однак Держплан СРСР не враховував

при цьому порівняно високий рівень споживання продуктів харчування в республіці за рахунок колгоспних ринків і присадибних індивідуальних господарств, а також потреби республіки в таких важливих товарах, як швейні, трикотажні вироби, шерстяні і шовкові тканини, холодильники, телевізори, взуття, яких виділялось значно менше від заявлених потреб. Для покриття товарного голоду в республіках ЦК КПРС видав постанову від 30.12.1966 р. "Про максимальне використання резервів і місцевих можливостей для збільшення виробництва товарів народного споживання". Емоційне звучання назви цієї постанови (вживання прикметника "максимальне") свідчило про фактично надзвичайну ситуацію, що склалась у країні із забезпеченням населення товарами масового споживання. У ході виконання цієї постанови в Україні були розроблені заходи для збільшення виробництва товарів за рахунок внутрішніх резервів на суму 163,2 млн крб у роздрібних цінах [22, арк. 40–41].

Разом із тим промислові підприємства міністерств і відомств УРСР мали можливість ще наростити виробництво ряду товарів, що користувались підвищеним попитом населення, на 225 млн крб, але для цього республіці були необхідні додаткові матеріальні ресурси і обладнання, якими вона не володіла. Таким чином, для покриття встановленого товарообігу не вистачало у 1967 р. в основному непродовольчих товарів на суму в 950 млн крб. Тому, виходячи із цього, Рада Міністрів УРСР просила зобов'язати Держплан і Держкомітет Ради Міністрів СРСР з матеріально-технічного постачання віднайти можливості та виділити республіці для забезпечення додаткового випуску товарів необхідну сировину, матеріали, обладнання, а також збільшити для республіки ринкові фонди непродовольчих товарів [22, арк. 19–20].

Із аналогічним проханням про додаткове забезпечення сільської торговельної мережі товарами народного споживання керівництво Укоопспілки фактично кожного року зверталось до уряду і галузевих міністерств [13, арк. 153]. Досить часто у цих зверненнях чиновники від споживчої кооперації обґрунтовано вказували керівництву республіки, що товарне забезпечення села щороку пропорційно залишається на нижчому рівні, ніж забезпечення мешканців міст [12, арк. 19; 14, арк. 13; 11, арк. 72].

Отже, планові органи встановлювали для споживчої кооперації щороку підвищені плани товарообігу, виконувати які вдавалось із величезними труднощами, спричиненими низьким рівнем забезпечення села товарами для продажу та сировиною для їх виготовлення.

Ситуація почала ускладнюватись із середини 1970-х рр., коли почали знижуватись темпи росту грошових доходів мешканців села. В цих умовах керівництво споживчої кооперації змушене було просити Держплан УРСР зменшувати плани роздрібного товарообігу [15, арк. 74]. Так, в 1975 р. для УРСР в цілому (в тому числі і споживчій кооперації) було встановлено надзвичайно напружений план товарообігу, який не покривався реальними товарними ресурсами майже на 800 млн крб. Цю нестачу республіка повинна була ліквідувати за рахунок понадпланового виробництва та децентралізованих закупівель за межами УРСР [17, арк. 89].

Таким чином, причини перманентного товарного дефіциту в сільській торгівлі були ті ж, що й у містах та промислових центрах. Спрямованість радянської планової економіки на виробництво товарів групи А та ігнорування потреб і запитів населення, котрі як торгівля, так і виробництво, направлені на виконання планових показників, не спроможні були задовольнити. В той же час при розподілі наявних товарних ресурсів планові органи більшу частину виробленої продукції спрямовували у торговельну мережу міст, свідомо обмежуючи мешканців села в задоволенні споживчих потреб. Фактично підґрунтям такої товарної дискримінації була наявність двох різних, жорстко контрольованих і вертикально побудованих торговельних систем (споживчої кооперації та держторгівлі). А в централізованій, плановій, командно-адміністративній економіці завжди могла виникнути спокуса, орієнтуючись на певну доцільність, яка розумілась по-різному (це могли бути політичні чи економічні мотиви), перерозподіляти ресурси між цими системами не на паритетній основі.

І диспаритет у даній ситуації полягав у тому, що радянська влада фактично в усі роки існування імперії була орієнтована на першочерговий розвиток міст. У другій же половині ХХ ст., у повоєнний період обмежений товарний ресурс спрямовувався переважно в міста та промислові центри не в останню чергу через те, що саме мешканці міст (робітники, службовці, інтелігенція) були потенційно антирадянським елементом, які мали протестний потенціал (події в Новочеркаську, Кривому Розі у 1960-х рр. це засвідчили), а село, сплундроване колективізацією, виморене голодомором і війнами, уже не викликало із точки зору лояльності значного занепокоєння.

Література

1. Історія споживчої кооперації України : підручник для студентів кооперативних вузів / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін. – Львів : Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.

2. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Людмила Всеволодівна Ковпак. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.

3. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.) / Геннадій Георгійович Кривчик. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 192 с.

4. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.) : монографія / Вікторія Феофанівна Лисак. – Донецьк : ТОВ "Східний видавничий дім", 2013. – 341 с.

5. Литвин В. М. Історія України / Володимир Михайлович Литвин : підручник. – К. : Наукова думка, 2009. – 821 с.

6. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села / Іван Васильович Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.

7. Сидорович О. С. Місто і село: диспаритет у товарному забезпеченні: на прикладі діяльності Укоопспілки у другій половині 1940–1980-их рр. / О. С. Сидорович // Гілея : науковий вісник. – 2015. – Вип. 92 (№ 1). – С. 67–69.

8. Сидорович О. С. Роздрібна торгівля в сільській місцевості УРСР у післявоєнний період (1945–1991 рр.) / О. С. Сидорович // Сіверянський літопис : Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. – № 1. – С. 182–188.

9. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення : монографія / М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелея. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.

10. Тимченко С. М. Етносоціальні процеси в українському селі (60–80-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.2 / Тимченко Сергій Михайлович. – Запоріжжя, 1995. – 529 с.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 296, оп. 8, спр. 2825.

12. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 3971.

13. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 3976.

14. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 4118.

15. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 418.

16. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 4277.

17. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 4420.

18. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 4522.

19. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 5102.

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 23, спр. 3585.

21. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 545.

22. ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 6168.

23. ЦДАГО, ф. 1, оп. 31, спр. 37.

24. ЦДАГО, ф. 1, оп. 31, спр. 98.

25. ЦДАГО, ф. 1, оп. 31, спр. 108.

26. ЦДАГО, ф. 1, оп. 81, спр. 97.

УДК 32:070:13/.14(=161.2)

Н. М. Кіндрачук

**Радянські засоби масової інформації як ідеологічне
знаряддя руйнації національної ідентичності українців:
кінець 50-х – 70-ті рр. ХХ ст.**

У статті здійснюється показ засобів масової інформації як ідеологічного знаряддя радянської влади на шляху втілення в життя політики русифікації та денационалізації українців кінця 50-х – протягом 70-х рр. ХХ ст., акцентується увага на забороні висвітлення національно-патриотичних питань в українському друкованому слові, радіоэфірах, телепередачах, підкреслюється антиукраїнська спрямованість ЗМІ, досліджується вплив державної цензури на конструювання масової свідомості та становлення інформаційного простору УРСР, аналізується вилучення "політично небезпечної" інформації як важливої складової інформаційної політики, висвітлюється деструктивна роль мас-медіа в звуженні національного світогляду українців, руйнації їх соціально-психологічної стійкості в окреслений період.

Ключові слова: мас-медіа, інформаційний простір, цензурні утиски, ідеологічний вакуум, радянська влада, русифікація, денационалізація, українці, національна ідентичність, національна ідея.

В данной статье осуществляется показ средств массовой информации как идеологического орудия советской власти на пути воплощения в жизнь политики русификации и денационализации украинцев конца 50-х – в течение 70-х гг. ХХ в., акцентируется внимание на запрете освещения национально-патриотических вопросов в украинском печатном слове, радиозферах, телепередачах, подчеркивается антиукраинская направленность СМИ, исследуется влияние государственной цензуры на конструирование массового сознания и становления информационного пространства УССР, анализируется изъятие "политически опасной" информации как важной составляющей информационной политики, освещается деструктивная роль масс-медиа в сужении национального мировоззрения украинцев, разрушении их социально-психологической устойчивости в означенный период.

Ключевые слова: масс-медиа, информационное пространство, цензурные притеснения, идеологический вакуум, советская власть, русификация, денационализация, украинцы, национальная идентичность, национальная идея.

This article shows the mass media as an ideological tool of the Soviet authorities towards the implementation of the policy of russification and denationalization of the Ukrainians in the late 50's – during the 70's of the

XXth century. The author focuses on banning coverage of national and patriotic issues in the Ukrainian printed word, radio, television, highlights anti-Ukrainian orientation of the media, investigates the influence of state censorship on the design of public consciousness and the development of information space of the USSR, analyzes withdrawal of "politically dangerous" information as an important component in modeling information policy, highlights the destructive role of the media in narrowing national outlook of the Ukrainians, in destruction of social and psychological stability in the outlined period.

Key words: the media, information space, censorship oppression, ideological vacuum, the Soviet authorities, Russification, denationalization, the Ukrainians, national identity, national idea.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства успішне вирішення політичних, економічних і культурно-освітніх завдань все більше залежить від соціальної активності особистості, важливу роль у формуванні якої відіграють засоби масової інформації. Охоплюючи широкі аудиторії, ЗМІ здійснюють винятково великий вплив на стан громадської свідомості, формування національного світогляду як важливого чинника державотворчих процесів в Україні. Однак ЗМІ можуть відігравати й деструктивну роль, зокрема руйнувати багатовікові національні цінності народу. Така тенденція чітко спостерігалася в радянську добу – тривалий період української бездержавності, коли інформаційне поле було політично заангажованим, чітко прогнозованим й відповідало лише інтересам ідеології КПРС – КПУ.

Зі здобуттям незалежності України, демократизацією суспільно-політичного життя суспільства, відкриттям доступу до багатьох архівних джерел були створені сприятливі умови для вільного, неупередженого, методологічно виваженого вивчення радянського минулого українського народу та розширення поля національної пам'яті й історичної свідомості громадян за рахунок раніш замовчуваної інформації про минуле. Переосмисленню підлягають явища й події, що кардинально позначилися на історичному поступі та відродженні української нації. Активізувалися проблеми переоцінки низки питань вітчизняної історії, пов'язаних із прагненнями українського народу до державної незалежності. Тому питання всебічного дослідження засобів масової інформації як ідеологічного знаряддя радянської влади на шляху втілення в життя політики денационалізації українців кінця 50-х – протягом 70-х рр. XX ст. є надзвичайно актуальним і вимагає особливого підходу у вивченні.

Питання ролі ЗМІ в житті українського народу в радянський період частково висвітлено в працях таких авторів, як: В. Вовк [2],

Ю. Калганов [9], В. Карлова [10], Ю. Колісник [11], І. Крупський [12], О. Федотова [13], М. Хаджі [14] та ін. В поле зору науковців потрапляли тільки окремі аспекти зазначеної теми, зокрема засилля політичної цензури в інформаційному просторі УРСР, регіональна тематика ЗМІ, визначення ролі і функцій радянської преси у здійсненні народногосподарських і соціально-культурних планів розвитку країни у боротьбі за побудову комунізму, діяльність Головліту УРСР у сфері політико-ідеологічного контролю над друкованою продукцією та ін. Однак в науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги даної статті – дослідження засобів масової інформації як ідеологічного знаряддя радянської влади на шляху руйнації національної ідентичності українців кінця 50-х – протягом 70-х рр., висвітлення впливу ЗМІ на створення в суспільстві відповідної системи світоглядно-ціннісних орієнтацій радянської тоталітарної держави, показ політичної заангажованості інформаційного простору УРСР, вивчення функціонування мас-медіа як важливого механізму реалізації політики русифікації та боротьби з проявами самостійницьких прагнень українців.

Засобам масової інформації традиційно належало лідерство в сфері ідеологічного впливу на суспільство і особистість. Усвідомлюючи даний факт, радянська влада активно використовувала саме цю функцію ЗМІ для пропаганди своїх політичних інтересів та маніпулювання масовою суспільною свідомістю українців. ЗМІ кінця 50-х – протягом 70-х рр. ХХ ст. стали віддзеркаленням, носієм тогочасного соціально-політичного ладу, створювали, регулювали та направляли певний потік інформації у потрібному КПРС – КПУ напрямку. В такій ситуації втрачалася національна ідентичність та історична пам'ять народу, нівелювалося вміння і потреба критично мислити, що призводило до виховання людей, не здатних до самостійної позиції та формулювання власної думки.

Починаючи з 1959 р. випуск українського друкованого слова зменшується, тоді як кількість російськомовного продовжує зростати. Складаючи 17 % населення СРСР, українці могли розраховувати лише на 4,3 % україномовної продукції [2, с. 129]. Найцікавіші і найважливіші публікації виходили в російськомовних виданнях, в той час як українські нерідко мусили переказувати докучливі і нецікаві теми, присвячені побудові соціалізму. Така ситуація призводила до втрати читача й, відповідно, скорочення тиражів українського друкованого

слова, а це, в свою чергу, ставало зручним приводом до закриття українських видань. Україномовна продукція користувалася попитом в західних регіонах республіки та в сільській місцевості [20, арк. 11].

З приходом до влади В. Щербицького українське друковане слово зазнало ще більш нищівного удару, ніж в попередні роки. Цілеспрямовано знищувалося все те, що містило в собі українське, різко зросла ідеологізація, денаціоналізація та русифікація, яка значно звузила сферу застосування української мови і сформувала статус її меншовартості. Так, в період 70-х рр. ХХ ст. частка україномовних журналів в УРСР зменшилася з 46 до 19 % [5, с. 241]. Питання дискримінації національної мови висвітлювали на своїх сторінках україномовні газети і журнали Польщі та Чехословаччини, де проживала велика кількість української діаспори. До прикладу, журнал "Наша культура", що виходив в м. Варшаві, повідомляючи своїх читачів про Перший всеслов'янський археологічний конгрес (вересень 1965 р., м. Варшава) констатував: "На Конгресі приємно було почути виголошені доповіді мовами не тільки великих слов'янських народів, але й менших, як болгари, хорвати, словаки... Серед усіх репрезентованих на Конгресі народів тільки українці виголошували всі доповіді не рідною, а російською мовою" [18, арк. 20]. Іншим наявним прикладом утисків української мови стала критика журналу "Всесвіт" за публікацію українського перекладу одного із зарубіжних творів, який раніше вийшов друком на російській мові. З огляду на це головний редактор даного журналу О. Полторацький видав постанову, що забороняла перекладати українською мовою ті зарубіжні твори, які до цього вже вийшли друком російською мовою [1, с. 122].

Потрібно зазначити й те, що значна частина українського друкованого слова була низької якості, адже тільки 1 % україномовної продукції видавався поліграфічними підприємствами з державним знаком якості [2, с. 108]. Однак така ситуація непокоїла лише читачів, а Держкомвидав УРСР навіть у другій пол. 1970-х рр. не вживав комплексних заходів з метою покращення технічного рівня і поліпшення якості продукції на підконтрольних йому підприємствах [15, арк. 41]. Крім цього, фінансові умови, в яких опинилися працівники україномовної друкованої продукції, були значно гіршими за ті, в яких перебували працівники російськомовної. Так, наприклад, ставка головного редактора журналу "Вітчизна" в досліджуваний період становила 1500 крб, а ставка головного редактора журналу "Октябрь" – 6000 крб [16, арк. 82]. Аналогічну ситуацію зазначає

член Ради з української літератури при Спільці письменників СРСР Ф. Кравченко: "Відповідальний секретар українського республіканського журналу одержує 120 руб. на місяць, а відповідальний секретар російського обласного ("Дон", "Подъем") – 180 руб. Чому? Пояснити неможливо!.. А за кордоном нашої країни все це помічають і роблять на цьому "політику"... Недавно "Голос Америки" грав на тому, що така різниця в оплаті журналістської праці пояснюється, мовляв, все тими ж причинами: на українців дивляться, як на менш повноцінних працівників" [9, с. 217].

Радянські ЗМІ постійно експлуатували і водночас консервували цілий набір стереотипів поведінки, які нав'язувалися українцям, серед них: віра в ідею непорушної єдності "радянського народу", турбота партії про трудящих, пріоритет колективного над індивідуальним та ін. Теми, які стосувалися національних питань, не мали шансу з'являтися на шпальтах газет, оскільки існувала жорстка цензура. Підвладний статус української преси проявлявся й у функціонуванні Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ). Занепокоєння з цього приводу висловлювала редакція газети "Закарпатська правда": "Можна зразу сказати, що свого національного обличчя РАТАУ не має... РАТАУ так побудував роботу, що своєю діяльністю поставив газети, що виходять українською мовою, в другорядне становище. ... агентство передає всі офіційні документи російською мовою на кілька годин раніше, ніж українською, і цим іноді викликає затримку виходу в світ українських газет... Дуже часто РАТАУ передає матеріали з припискою "передаем только на русском языке". Причому з такою припискою передаються матеріали "Там, где отбывал ссылку Тарас Шевченко" та інші, де мова йде про Україну" [9, с. 217].

Існувала також категорія громадян, що скептично сприймала інформацію, яку подавали радянські ЗМІ, тому з великою зацікавленістю ставала прихильниками самвидаву. В досліджуваний період особливою популярністю серед читачів користувались такі твори, як: "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюби, "Лихо з розуму" (Портрети двадцяти "злочинців") В. Чорновола, "Стан і завдання українського визвольного руху" Є. Пронюка, а також праці багатьох істориків, що не погоджувались з офіційною радянською історіографією і мали протилежну думку стосовно низки історичних фактів і подій [1, с. 133]. Однак активний наступ на права й свободи людини в УРСР зумовив підвищену увагу контролюючих інстанцій до виявлення "націоналістичних" творів, пошуку продукції самвидаву. За таких умов органи цензури допомагали органам політконтролю

стежити за творчістю авторів-дисидентів і політичних емігрантів. Твори осіб, які скомпрометували себе перед радянською владою, вилучали з обігу як "шкідливі", "недосконалі" та "ідейно хибні". Головліт УРСР навіть звернувся в 1979 р. до ЦК КПУ з проханням видати розпорядження відповідним органам про оперативне інформування цензурного відомства стосовно фактів виїзду за межі країни осіб, антирадянська діяльність яких за кордоном могла б зашкодити інтересам СРСР [13, с. 3].

Велику роль у процесі денаціоналізації та ідеологізації титульної нації УРСР кінця 50-х – протягом 70-х рр. XX ст. відіграло радянське телебачення. В листопаді 1952 р. в м. Києві розпочав свою роботу перший в Україні телецентр, а пізніше він запрацював в м. Харкові і м. Донецьку. Варто зазначити, що виробництво радянської телепродукції теж перебувало під пильним контролем державних та компартійних органів, тому телестудії мали змогу запускати в ефір лише ту інформацію, що відповідала радянській суспільній ідеології та політиці, інакше кажучи, здійснювали масову пропаганду ідеологічних засад КПРС – КПУ і тим самим зомбували населення. Так, телеконцерти практично завжди розпочиналися піснями про В. Леніна і Комуністичну партію: "Комуністичній партії хвала", "З іменем Леніна", "Марш бригад комуністичної праці" тощо [7, с. 845]. На телебаченні того часу доволі часто виступали представники компартійної верхівки, що прагнули ліквідувати усі національні відмінності в УРСР, возвеличити "єдиний радянський народ" та "панівну" російську мову.

Як засіб денаціоналізації та ідеологізації титульної нації УРСР радянська влада активно використовувала й радіо, адже близько 90 % українців щоденно прослуховували радіопередачі [6, с. 16]. Зокрема, республіканське радіо значну частину свого ефірного часу віддавало трансляціям із Москви, які велися тільки російською мовою, решта програм теж були переважно російськомовними [4, с. 141]. Державні органи УРСР вирішували, що повинен слухати радіослухач, а що ні. Свідченням цього може слугувати подія, яка відбулась в 1970-х рр., коли з Великого залу Московської консерваторії Всесоюзним радіо велась трансляція концерту, в програму якого були включені українські колядки. Концерт транслювали тільки до колядок, перед їх виконанням ефір було вимкнено [13, с. 156]. Державні органи УРСР здійснювали жорсткий тиск на працівників радіо та слідували, щоб в ефірі не було "ідеологічних зривів та політичних помилок" [19, арк. 18, 31]. Зазвичай, всі матеріали радіо-

передач вичитувалися головним редактором, а ті, що відносилися до "особливо важливих питань", переглядалися відділом пропаганди і агітації обкому КПУ певної області [19, арк. 20].

Своєрідну інформаційну революцію в цей час здійснило радіомовлення США за допомогою радіостанцій "Голос Америки" (близько 62 передач на добу), що велися багатьма мовами народів СРСР [8, с. 137]. Популярними джерелами політичної інформації були також передачі радіостанцій "Бі-бі-сі", "Ватикан", "Канада", "Мадрид", "Рим", "Свобода" та ін. [17, арк. 108–114]. Радянські ідеологи намагалися зменшити вплив цих "шкідливих" передач, забороняючи громадянам їх слухати, про що йшлося в постанові ідеологічної комісії ЦК КПРС "Про боротьбу з ворожою радіопропагандою" від 16 січня 1959 р. [8, с. 136]. Проте завдяки імпортним або самостійно "доопрацьованим" місцевими майстрами радіоприймачам українці потайки отримували інформацію, протилежну офіційній [17, арк. 108].

Отже, виходячи з вищесказаного, можна зробити наступні висновки про те, що засоби масової інформації стали ідеологічним знаряддям радянської влади на шляху руйнації національної ідентичності українців кінця 50-х – протягом 70-х рр. ХХ ст. Цензура була важливою складовою політики тоталітарної держави і, вилучаючи "політично шкідливу" інформацію, ефективно створювала потрібну ціннісно-смыслову модель інформаційного простору УРСР. Ключовими засадами її реалізації фігурували: жорсткий контроль за ідейно-політичним змістом друкованих видань, ефірних програм радіомовлення та телебачення, нетерпимість до альтернативних суджень, недопущення критики комуністичної ідеології й практики, викорінення національних ідеалів та проявів "національного фанатизму", розмивання національних почуттів та політико-ідеологічне цькування українськості. Засоби масової інформації щоденно поширювали партійну міфотворчість, утверджували соціалістичний спосіб життя, пропагували радянський патріотизм, а це не сприяло пробудженню національної самосвідомості українців та реалізації на практиці їхнього прагнення до національного відокремлення. Крім того, компартійна правляча верхівка намагалася максимально звузити сферу використання української мови, й застосовуючи ЗМІ, активно втілювала в життя політику русифікації.

Література

1. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 304 с.

2. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В. М. Вовк ; Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди. – К., 2007. – 222 с.
3. Демиденко Т. Партиїно-державна політика в сфері культури в 70-ті рр. (на прикладі України і Білорусії) / Т. Демиденко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : збірник статей. – К., 1993. – 180 с.
4. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. – 336 с.
5. Єкельчик С. Історія України. Народження модерної нації / С. Єкельчик. – К. : Laugus, 2011. – 376 с.
6. Журавлєв Г. Свободное время молодежи / Г. Журавлєв. – М. : Знание, 1979. – 38 с.
7. Історія Києва : в 2 т. / голов. ред. О. К. Касименко. – К., 1960. Т. 2. – 1960. – 946 с.
8. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964 : документы / [сост. Е. С. Афанасьева ; отв. ред. В. Ю. Афиани. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), 2000. – 552 с.
9. Калганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950-ті – 1985 рр.) / Ю. О. Калганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 213–225.
10. Карлова В. В. Вплив засобів масової інформації на формування української національної свідомості [Електронний ресурс] / В. В. Карлова // Державне управління: теорія та практика. – 2007. – № 2. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07kvvunc.htm>. – Назва з екрана.
11. Колісник Ю. Засилля політичної цензури в інформаційному просторі УРСР / Ю. Колісник // Вісник Львівського університету. Серія "Журналістика". – 2011. – Вип. 35. – С. 167–181.
12. Крупський І. Тематика засобів масової інформації України – важлива складова частина інформаційного простору держави (на прикладі західноукраїнських земель 1944–1950-го рр.) / І. Крупський // Теле- та радіо-журналістика. – 2014. – Вип. 13. – С. 96–103.
13. Федотова О. Політична цензура в УСРР–УРСР: практика обмеження друкованої продукції / О. Федотова // Вісник Книжкової палати. – 2012. – № 2. – С. 1–3.
14. Хаджі М. Роль ЗМІ в об'єднанні нації країни у перехідний період / М. Хаджі // Наукові записки Інституту журналістики. – 2013. – Т. 51 (квітень – червень). – С. 190–193.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 14, спр. 1134, 216 арк.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 4262, 218 арк.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5141, 132 арк.
18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6222, 85 арк.
19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 2421, 77 арк.
20. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 2558, 96 арк.

УДК 94(477.51):394–057.87"196/198"

М. В. Потапенко, М. В. Ломоносов

Дозвілля студентів Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя у 1964–1985 рр.

У статті здійснена спроба реконструкції сфери дозвілля студентів 60–80-х рр. ХХ ст. Виділені та проаналізовані її формальна і неформальна складові, їх взаємодія. Особлива увага звернена на ідеологічний компонент студентського дозвілля.

Ключові слова: дозвілля, студентство, "застій".

В статье предпринята попытка реконструкции сферы досуга студентов 60–80-х гг. ХХ в. Выделены и проанализированы её формальная и неформальная составляющие, их взаимодействие. Отдельное внимание уделено идеологическому компоненту студенческого досуга.

Ключевые слова: досуг, студенчество, "застой".

The article aims at reconstructing students leisure of 1960s – 1980s. Analyzed its formal and non-formal components. Special attention gave to the ideological pressing at the leisure of students.

Key words: leisure, students, "Zastoi".

Історія повсякдення протягом щонайменше двох останніх десятиліть ХХІ ст. є одним із магістральних напрямків методологічного оновлення вітчизняної історичної науки. Особливо ефективним її інструментарій виявився при дослідженні радянського суспільства, адже дозвілля радянської людини передбачало складну і неоднозначну взаємодію індивідуального та колективного компонентів, приватної та офіційної сфер. Загалом дозвілля в СРСР, всупереч загальноприйнятим інтерпретаціям, не було вільним та інтимним. Особливо цікавим з цієї точки зору є дозвілля студентів радянської доби. "Еластичні" світоглядні позиції студентства викликали особливий інтерес з боку офіційної влади. Контроль і вплив на нього розумілися не інакше як надпотужні важелі формування авангарду нового комуністичного суспільства.

Загальні питання повсякденного життя студентів СРСР та УРСР у повоєнний час висвітлені в працях Н. Хоменко, Н. Максимовської, Н. Шліхти та ін. Загальноприйнятим є поділ студентського дозвілля на офіційне (формальне) і неофіційне (неформальне)

дозвілля. Перше ініціювалось владою і контролювалось розгалуженою мережею адміністрування вишів – ректоратом, комсомолом, студкомом та студентським парткомом, кураторами тощо. Друге, навпаки, продумувалось і реалізувалось студентством самостійно, а почасти взагалі було опозицією відносно першого. Конкретні дослідження окресленої проблематики на рівні окремих вищих навчальних закладів залишаються украй поодинокими. З огляду на те, що повсякденне життя студентів Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя (далі – НДПІ) не стало предметом спеціального дослідження, ми вирішили дослідити його структуру і визначити характер владного впливу на нього. Хронологічні межі розвідки визначаються добою так званого "розвиненого соціалізму", або "застою". Саме у цей час за студентські лави сіло покоління вже не "обпалене війною", яке стикнулось із абсолютно новими явищами і тенденціями повсякденного життя.

У НДПІ – провідному педагогічному виші УРСР, фундаментом і відправною точкою офіційного дозвілля була гурткова робота. За свідченнями тогочасних студентів, "мабуть, в жодному вузі на той час не було такого розмаїття творчих колективів, клубів, гуртків" [14, с. 114]. Одних лише наукових гуртків у інституті станом на 1976 р. нараховувалось зо два десятки, які своєю діяльністю охоплювали понад триста студентів [3, арк. 5]. Приблизно такою ж була кількість спортивних секцій. З-поміж них траплялась навіть така екзотика, як секція парашутистів та велосипедистів. Їх мобілізаційний ресурс був ще більшим. У 1978 р. виш мав трьох майстрів спорту, 30 спортсменів I розряду, 543 масових розрядів, 562 значкістів ГТО [4, арк. 4].

Але навіть студенти-спортсмени не були відсторонені від ідеологічної роботи. Приміром, під час проведення марафонів, туристичних походів, лижних переходів їх учасники, рухаючись визначеним маршрутом, мали заходити читати селянам лекції, допомагаючи боротися радянській владі з неправильними уявленнями та пережитками минулого на селі [5, арк. 2].

Водночас на кожному факультеті функціонували гуртки, що повинні були збагачувати і гармонійно розвивати духовність студентів. Говорячи мовою документів, "весь навчально-виховний процес в інституті нерозривно пов'язаний з марксистсько-естетичним та етичним вихованням" [2, арк. 92]. Серед відомих гуртків слід назвати літературну студію та драмгурток на філологічному факультеті, країнознавчий клуб "Едельвейс" на природничому, студію художнього перекладу "Транслятор" та клуб інтернаціональної дружби

"Меридіан" на факультеті іноземних мов, клуб "Ліра" на музично-педагогічному факультеті, інститутський кіноклуб, котрий щотижня відкривав перед студентами новинки кіно з міського кінопрокату.

Країнознавчий клуб "Едельвейс", що діяв на природничому факультеті допомагав студентам пізнавати світ і відкривати незвідані країни. Керівник "Едельвейсу" Інеса Марисова подорожувала по світу і робила відео- та фотозвіти про кожну поїздку, що неабияк приваблювало цікаве студентство. "Я на засіданнях цього клубу дізнавалася про світ," – згадує С. Тезікова [15].

На факультеті іноземних мов успішно діяв профільний клуб, студія художнього перекладу "Транслятор". Зацікавлених студентів ініціативні викладачі вчили огранювати уміння перекладати з іноземних мов художні твори. Студія випускала газету, де висвітлювалися перекладацькі успіхи студентів. Ще одним осердям формального дозвілля в межах факультету іноземних мов був клуб інтернаціональної дружби "Меридіан". Клуб влаштовував пізнавальні зустрічі з іноземцями або людьми, що бували за кордоном. У переважній більшості гостями були викладачі інституту, що стажувалися в Англії та інших країнах. Учасники клубу намагалися також встановлювати контакти з іноземними друзями, але зазвичай такі зусилля обмежувались країнами соцтабору. Цікаво, що існувала на факультеті і театральна студія з однією принциповою відмінністю від драмгуртка філологічного факультету – всі вистави ставилися англійською мовою.

Окремо слід зупинитися на літературній студії, що діяла на базі філологічного факультету. Саме цей осередок гурткової роботи найяскравіше підтверджує той факт, що в радянські часи дозвілля – це не лише сфера розваг, а й площина протистояння, протесту, незгоди з владою. Учасник студії та студент філологічного факультету П. Михед згадував: "Серед студентських розваг провінційного міста літературна студія займала особливе місце... На студійних вечорах завжди була атмосфера емоційної напруги, іноді вона сягала високого градусу... Студія завжди була під пильним оком КДБ. Ще вечером на засіданні студії В. Нікітін зі своєю щирою і хитруватою посмішкою прочитав байку про годинник, якого підрихтували так, що він став йти точно по-московськи, як на ранок секретар парткому Власенко викликав на килим студійців... не перевелись інформатори" [13, с. 64–65, 67].

Непересічна подія, що знову таки пов'язана з літературною студією, відбулася 1968 р. На запрошення тодішнього керівника

літстудії Д. Наливайка на розширене студійне засідання завітали молоді, але вже відомі письменники М. Вінграновський, Є. Гуцало, Б. Олійник, Г. Тютюнник М. Шевченко, І. Драч. На зустрічі, що зібрала чимало зацікавленого і прогресивно мислячого студентства, лунали сміливі заяви в бік влади, критикувався стан української мови та культури. Як влучно зауважив П. Михед, "... ще довго відлуння тієї зустрічі звучало в студентських аудиторіях і кімнатах гуртожитку" [13, с. 70]. Захід відбувся зі згоди ректора. Але Д. Наливайка звинуватили в "ідейних зривах у роботі". Про літературний вечір в НДПІ стало відомо у Секретаріаті ЦК КПУ. Літстудійного голову відсторонили, висловивши догану. О. Забарний висловився про ті події так: "І знову почалася "справа про вільнодумство" [12, с. 103]. Незважаючи на певну неблагонадійність студентського літературного гуртка, адміністрація все ж не заборонила цей вид діяльності, але вдалася до посилення стосовно студії контролюючих заходів.

Існував на філологічному факультеті й драматичний гурток під керівництвом О. Євстаф'євої. Студенти залюбки ставили видатні твори на інститутській сцені, і успіх був гарантований. На один зі спектаклів під назвою "А зорі тут тихі" завітав сам автор однойменного твору Б. Васильєв [25, с. 317]. Студенти вивчали творчість письменника в курсах літератури, а тут він сам з'явився, аби оцінити постановку.

Взагалі, зустрічі з відомими людьми відбувалися в НДПІ доволі часто, адже вважалося, що вони мають особливий виховний вплив на студентство. Гостями в різні роки були видатні письменники, спортсмени, актори, художники [22, с. 231–232]. Але й ці виступи перед студентською публікою мали нести певний акцент в дусі комуністичної риторики, адже виступали люди відомі й авторитетні, ті, хто мав стати прикладом для студентської молоді. Наприклад, про виступ у 1981 р. в стінах НДПІ письменника і публіциста, редактора журналу "Всесвіт" В. Коротича згадується так: "[Письменник] розповів студентам про антилюдську, антигуманну суть сучасного західного способу життя" [6, с. 89].

Говорячи про офіційну частину студентського дозвілля, не можна оминати увагою й численні екскурсії. Їх було багато, вони відбувалися регулярно. В більшості ініціатором виступала кафедра педагогіки. Майже завжди екскурсійні маршрути проходили по місцях бойової слави – Москва, Ленінград, Брест, Мінськ, Хатинь та ін. А вони, в свою чергу, мали неабияку виховну енергетику, що загострювала найперше почуття патріотизму. Для студентів-педагогів

культурою була поїздка у школу В. Сухомлинського в Павлиш. Щоб трохи розбавити ідейну компоненту, відбувалися "культурно-виховні" поїздки в Крим, на Урал, в Чехословаччину [26, с. 44]. Подорожі до країн соцтабору мали насамперед прищепити інтернаціональне бачення комунізму.

З розмахом в НДПІ реалізовували ще одну складову офіційної дозвіллевої формули – художню самодіяльність. У 70-х рр. ХХ ст. тут діяло 27 різноманітних колективів. Серед них "Червона калина", "Інтеграл", "Журавка", "Юність", "Червоні маки", "Піснедарі", навіть ансамбль студентів-казахів "Арман" та ін. Приміром, 1975 р. в інституті відбулося близько 150 різноманітних дозвіллевих заходів. Постійними були огляди художньої самодіяльності. Починалося все у ВНЗ, продовжувалося на обласному та республіканському рівнях. В НДПІ кожного квітня відбувалося свято талантів "Студентська весна". Переможці отримували право бути сфотографованими біля прапора інституту [25, с. 344].

Велика увага з боку комсомолу та адміністрації зверталась на організацію трудового дозвілля студентів, адже "трудове виховання було складовою частиною комуністичного виховання студентів" [19, с. 137]. Через масову агітацію воно було популярним і передбачало поїздки на будівництво та сільгоспроботи. У 1967/1968 навчальному році на будмайданчиках області працювало 283 студенти НДПІ [7, арк. 83]. Також студентські будзагони виїздили в інші республіки, зокрема до Казахської РСР. А 1978 р. для збору урожаю в колгоспах було залучено 1923 студенти Гоголевого вишу [4, арк. 15]. А це майже всі студенти денного відділення. Разом з тим "трудове дозвілля" мало і недоліки. Зокрема, непоодинокими були нарікання на непопередження про норми виробітку, про встановлення високих показників, які не виконують навіть колгоспники, про незабезпечення транспортом і т. п. [5, арк. 53].

Як бачимо, широкий і розмаїтий дозвіллевий простір використовувався владою для всебічного виховання студентів, що включало в себе прищеплення комуністичного світогляду, інтернаціонального, фізичного, естетичного, трудового компонентів.

Студентська дозвіллевість не вичерпувалася лише формальним, офіційним варіантом проведення вільного часу. Його ангажованість та обмеженість лише відтінялись неформальним дозвіллям. Межа між формальним та неформальним дозвіллям досить умовна, адже в рамках офіційних форм проведення вільного часу можуть реалізуватись і неофіційні. Разом з тим слід розуміти, що

дозвілля неформальне, – це відповідь формальному. Це ті форми проведення вільного часу, що відбуваються з ініціативи самих студентів, зумовлені особистими смаками та уподобаннями.

Ніжинський державний педагогічний інститут – це виш, де навчалася переважно сільська молодь. Відсоток вихідців з міста був невеликий, адже ніжинські абітурієнти, як правило, обирали київські навчальні заклади. Тому й студентський неформальний відпочинок був яскравим та насиченим. Навчання у виші багатьма молодими людьми, вихідцями з сільської місцевості, розглядалося як можливість самостійного життя, спосіб спробувати нові, але бюджетні розваги [16].

Осередком студентської неформальної дозвіллевості в радянські часи був гуртожиток. Тут можна було зібратися з різних приводів – відсвяткувати день народження, будь-яке державне свято чи навіть весілля [28]. Обов'язковий атрибут таких зібрань – гітара чи баян. Дозвіллевий раціон нехитрий – давався взнаки дефіцит. Алкоголь тоді був по кишені навіть студенту зі стипендією в 35 крб, тому переважало вино, що коштувало від 90 коп. до 1.10 крб. Разом з тим навіть тут, у гуртожитку, на особистій, майже домашній території, потрібно було знати міру в усьому. Найменше порушення дисципліни швидко виявлялося і так само швидко каралося. Комсомольські активісти постійно скаржилися на пияцтво в гуртожитках та гру в карти, що також була під забороною. Систематичні порушення та непослух могли спричинитися до відрахування з інституту. Існувала також практика публічного осуду порушень, що відбувалися в рамках неформального дозвілля в гуртожитку [8, арк. 17].

Навіть у неформальній площині проведення вільного часу мали місце моменти формальної дозвіллевості, такі як колективізм, інтернаціональні взаємини (у вишах того часу запросто можна було зустріти – казаха, узбека, монгола, чи навіть кубинця). Прикладом є, так звані, ленінські кімнати, що існували в кожному гуртожитку і де зазвичай відбувався перегляд телевізійних передач. Та не завжди подібний відпочинок закінчувався добре. Про курйозний випадок в ленінській кімнаті, пов'язаний з інтернаціональними контактами, згадує студент тих часів О. Забарний: "... бійка була не принциповою. Просто футболісти "Динамо" розбили вцент ташкентський "Пахтакор" із рахунком 4:0 на їхньому полі. Хлопці-узбеки, які навчалися на російському відділенні, у телевізійці гуртожитку сиділи знервовані і похмурі, ми – тріумфували. І треба ж було мені глузливо запитати: "Хамза, а ти знаєш, чому ваші програли?" – він похмуро

промовчав. "Бо очі розкосі, поле погано бачать!"... І тоді почалося" [12, с. 105]. Порушення "ідилії" між братніми народами каралося суворо. О. Забарного виселили з гуртожитку, а інших учасників змусили попарно лагодити зламані в ленкімнаті речі.

Кіно серед студентів було чи не найпопулярнішим видом неформального відпочинку. Тим паче серед студентів ніжинських. У місті працювало два кінотеатри – "Жовтень" по вул. Гоголя та Кіно-театр Ленінського Комсомолу (приміщення драмтеатру ім. М. Коцюбинського). Квитки були доступні – 25 коп. денний сеанс та 50 коп. вечірній. Для студентів радянської епохи похід у кіно був перспективною річчю, адже кожні другі стосунки з протилежною статтю починалися з кіносеансу [17].

Були в НДПІ і свої особливі форми неофіційного дозвілля. Одна з таких – зустрічі Нового року разом з викладачами в аудиторіях старого корпусу. Студенти накривали стіл, купували алкогольні напої. Відбувалося неформальне спілкування з викладачами, звучали радісні куплети, які охоче підхоплювали наставники. Щоправда, подібні святкування відбувалися в інституті до кінця 60-х років. Згодом їх заборонили, адже з часом на такого роду неформальні інститутські заходи почали проникати молоді люди з міста – такий собі "неконтрольований елемент" в плані поведінки, схильний до порушення громадського спокою [11, с. 35–36]. Тим самим віднаходимо підтвердження неформальним контактам між викладачами та студентами, що вважалися неетичними.

Ті студенти, хто мав друзів чи родичів у столицях Києві та Москві, залюбки їздили "відпочивати" туди. Столичні кінотеатри та театри, танцювальні майданчики та дискотеки були не рівнею провінційним і вабили молодих та "зелених" ніжинських студентів. Зокрема, дехто з НДПІ примудрявся за вихідні "злітати" на підпільний рок-концерт в Підмосков'я [18].

Міжстатеві стосунки – найпікантіша сторінка неформального відпочинку студентства. Але до цього питання тодішні студенти ставилися обачно і з певною пересторогою. Студентам 60–80-х років нізвідки було почерпнути необхідних знань. Бракувало досвіду і в деяких випадках сміливості. Багато хто відкривав для себе таїнство кохання після весілля. Можливо, саме через це радянські студенти одружувалися доволі рано. Студентські (комсомольські) весілля серед студентів НДПІ були поширеним явищем. Багато студентів знаходило собі пару саме під час офіційних або неофіційних дозвіллевих заходів в інституті. Знайомилися на різноманітних вогниках,

танцях, гуртках, кінопереглядах, в гуртожитках. Зазвичай, і самі весілля відмічалися в інституті – у читальних залах, ленінських кімнатах і т. д. [20].

Цікаво, що протест під час неформального дозвілля виявлявся не так яскраво, як, приміром, під час формального, можливо, через те, що ідеологічний тиск був менш відчутним. Вияви незгоди не були груповими чи масовими. Неофіційне дозвілля – площина радше індивідуального протесту, нечітко вираженого в предметній сфері. Разом з тим саме контрольоване формальне дозвілля породжувало у студентів потяг до неформального. Студент НДПІ 70-х років А. Шкуліпа наголошував на тому, що бажання зібратися з хлопцями і поговорити по щирості, по-молодечому правдиво найчастіше виникало після інститутських заходів. Одним з таких була відкрита лекція щодо засудження антирадянської творчості О. Солженіцина, що проводилася в актовому залі [17].

Неформальне дозвілля було природним бажанням молодих людей самостійно розпоряджатися власним вільним часом. Влада не могла прямо впливати на форми неофіційного відпочинку, на їх зміст. Але пильне око комсомолу слідувало за студентською діяльністю і поза інститутськими стінами. Увага стосовно виховної роботи та правильного використання вільного часу приділялася навіть студентам, котрі проживали на приватних квартирах [9, арк. 2].

Отож держава в особі численних партійних органів та адміністрації вищу, намагаючись оточити контролем непосидюче студентство, постійно примножувала офіційний дозвіллевий апарат, пильно слідувала за його виконанням та реалізацією на практиці. Констатуючи розмаїття форм офіційного дозвілля, його високий виховний ефект, маємо пам'ятати і про його виразну, почасти неорганічну, ідеологічну компоненту. В той же час неформальне дозвілля розглядалося студентами як "справжнє", "натуральне", без зайвих термінів та регламентів, про це промовисто свідчать його формотворення, що за своєю суттю вже є молодіжним протестом проти контролю та ідеологічного засилля.

Література

1. Бочелюк В. Й. Дозвіллєзнавство : навч. посіб. / В. Й. Бочелюк, В. В. Бочелюк. – К., 2006. – 208 с.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжин (далі – ВДАЧОН), ф. Р6121, оп. 3, спр. 3560.
3. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 3571.
4. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 3568.

5. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 1953.
6. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 3867.
7. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 2329.
8. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 2187.
9. ВДАЧОН, ф. Р6121, оп. 3, спр. 3567.
10. Воспитательная работа в вузе. Некоторые вопросы теории и практики – М., 1976. – 176 с.
11. Грудіна Д. Як це було... Сімейна хроніка в контексті історії / упоряд. Н. П. Онищенко. – Ніжин, 2010. – 64 с.
12. Забарний О. Незабіякуваті походеньки славного спудея Івана Забіяки (нотатки з юності) / О. Забарний // Наукові читання Інституту журналістики. Такі творять ауру нації. – К., 2014. – Вип. 19. – 448 с.
13. Заспів. Антологія літературної студії Ніжинського державного педагогічного університету імені М. Гоголя / упоряд.: О. Забарний, О. Гадзінський. – Ніжин, 2000. – 269 с.
14. І дорогий, і незабутній... Спогади випускників університету / за заг. ред. Т. Д. Пінчук. – Ніжин, 2005. – 236 с.
15. Інтерв'ю з С. Тезіковою. Навчалася у 1977–1981 рр. на факультеті іноземних мов Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Записано 3 квітня 2015.
16. Інтерв'ю з Г. Назаренком. Навчався у 1969–1974 рр. на природничому факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Записано 8 квітня 2015.
17. Інтерв'ю з А. Шкуліпою. Навчався у 1972–1977 рр. на філологічному факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Записано 17 листопада 2014.
18. Інтерв'ю з Ю. Якубіною. Навчалася у 1977–1981 рр. на філологічному факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Записано 24 лютого 2016.
19. Коммунистическое воспитание студентов. – К., 1977. – 230 с.
20. Ломоносов М. Розважалися, як могли, або "Застійне" дозвілля ніжинських студентів [Електронний ресурс] / М. Ломоносов. – Режим доступу: <http://www.mynizhyn.com/news/misto-i-region/4239-rozvazhalisja-jak-mogli-abo-zastiine-dozvillja-nizhinskih-studentiv.html>. – Назва з екрана.
21. Максимовська Н. О. Соціально-педагогічна сутність дозвілля: методологічний аналіз // Вісник Харківської державної академії культури / Н. О. Максимовська. – 2011. – Вип. 32. – С. 263–270.
22. Марченко Т. В. Миттєвості минулого... Спогади випускниці 1973 / Т. В. Марченко // Література і культура Полісся.. – Ніжин, 2006. – Вип. 32. – С. 230–240.
23. Романчук Л. А ми вміємо відпочивати? / Л. Романчук // Під прапором Леніна. – 1976. – 12 листопада.
24. Рубина Л. Я. Советское студенчество : социологический очерк / Л. Я. Рубина. – М., 1981. – 207 с.

25. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005. – 420 с.

26. Пінчук Т. Д. Мої незабудки. Маленька повість про себе / Т. Д. Пінчук. – Ніжин, 2004. – 59 с.

27. Хоменко Н. Дозвілля студентів ВНЗ під час навчального року (кінець 1940–1967-мі рр.) / Н. Хоменко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2008. – № 14. – С. 127–146.

28. Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Хоменко Н. ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2008. – 27 с.

29. Шліхта Н. Історія радянського суспільства : курс лекцій / Н. Шліхта. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Харків, 2015. – 252 с.

УДК 94(47+57)"1979/1989"

В. В. Іваненко, В. П. Бурмага

**"Афганський синдром" 1979–1989 рр. як чинник кризи
радянської системи: історичний досвід і сьогодення**

У статті, спираючись на опубліковані матеріали, зроблено спробу розкрити вплив війни в Афганістані 1979–1989 рр. на поглиблення кризи радянської системи та розпаду країни. Проводиться аналогія між СРСР 1980-х рр. та сучасною РФ через застосовані відносно неї санкції.

Ключові слова: введення радянських військ в Афганістан, засудження дій СРСР, антирадянські обмеження, підтримка Пакистану, соціально-економічна криза, санкції проти Росії.

В статье, опираясь на опубликованные материалы, сделана попытка раскрыть влияние войны в Афганистане 1979–1989 гг. на углубление кризиса советской системы и распада страны. Проводится аналогия между СССР 1980-х гг. и современной РФ в связи с примененными относительно нее санкциями.

Ключевые слова: введение советских войск в Афганистан, осуждение действий СССР, антисоветские ограничения, поддержка Пакистана, социально-экономический кризис, санкции против России.

Based on the published materials there was made an attempt to reveal the effect of war in Afghanistan in 1979–1989 on deepening the crisis of soviet system and collapse of the country. There is drawing an analogy between USSR of the 1980s and modern Russian Federation due to applied sanctions relative to it.

Key words: introduction of Soviet troops to Afghanistan, USSR actions condemnation, anti-soviet restrictions, support of Pakistan, economic and social crisis, sanctions against Russia.

У цьому році виповниться 25 років з моменту розпаду СРСР. Чверть століття віддаляє нас від тих епохальних подій, осмисленням яких перейматиметься не одне покоління. Радянське минуле, вплив якого ще не один десяток років гостро відчуватиметься в нашому суспільстві, вписане в історію українського народу й неабиякими історичними звершеннями і не менш відчутними трагічними сторінками. Не секрет, що сьогодні серед нас багато людей, у яких спогади про Радянську державу викликають позитивні емоції, пов'язані з їхньою молодістю, доволі прийнятними соціальними стандартами життя 1970–1980-х років, стабільністю, впевненістю в завтрашньому

дні, чого, на жаль, явно бракує в нинішньому українському повсякденні. Адже за роки незалежності жодна влада в Україні так і не змогла завоювати довіру суспільства, часто-густо дуже швидко втрачався наданий кредит довіри, у людей зникали надії на краще, а корупція, політичне лихварство та бідність стали сумними нормами життя наших людей. Тож не дивно, що пропаговані упродовж багатьох років радянські ідеали так міцно живуть у свідомості представників старшого покоління. Безсумнівно, те, що в наші дні відбувається на Сході України, є в тому числі свідченням невдалої гуманітарної політики останніх років, яку хоч і бралися неодноразово розробляти та впроваджувати, але робили це вкрай кволо та безсистемно.

Сьогодні, коли суспільство твердо демонструє свою готовність до кардинальних і стрімких змін, особливо впливовим їхнім уповільнювачем є практично монополізована окремими групами політична сфера та малоефективний, відсталий, з великими системними проблемами економічний сектор країни. Навряд чи хтось наважиться ставити під сумнів тезу про те, що потужність і міцність будь-якої держави визначається перш за все її економікою. Якщо говорити про радянську систему народного господарства, то вона витримала багато викликів, але так і не піддалася реформам, розпочатим в другій половині 1980-х років, внаслідок чого країна зникла.

Причини розпаду СРСР й зараз перебувають в центрі суспільної уваги, залишаються вузловою проблемою, навколо якої точаться гострі дискусії науковців, політиків та представників громадськості. Розглянути їх в межах однієї публікації практично неможливо, але деякі все ж спробуємо окреслити.

Це, насамперед, доволі невдала національна політика й нестабільні, а подекуди навіть антагоністичні міжнаціональні відносини, які особливо загострилися на завершальному етапі існування країни. Крім того, за період радянського господарювання особливої актуальності набули екологічні проблеми, найвідомішою з яких є аварія на Чорнобильській АЕС 1986 р., та інші схожі підживлювачі антирадянських настроїв. Нерідко зустрічаються персональні звинувачення на адресу М. Горбачова та його команди, які, на думку опонентів, зруйнували існуючу систему ідеологічних догм і своїми непродуманими імпровізаціями розхитали державну будівлю, не змогли втримати контроль над суспільно-політичними процесами в ній.

Якщо залишити поза увагою досить емоційні твори "радянських патріотів", націлені передусім на складання звинувачувального акту "вбивцям СРСР" [4], то можна виділити лише декілька найвагоміших

причинно-проблемних груп, невирішення яких згодом стали рушійними важелями в механізмі руйнації СРСР. Тут доцільно погодитися з дослідниками, які доводять наявність глибокої кризи радянської системи, а поступова втрата позицій її цементуючої основи – КПРС призвела до стрімкого розпаду.

Усі означені причини мають переважно внутрішнє походження. Водночас існували й політичні зовнішні чинники, які подеколи непомітно загострювали хронічні хвороби радянської державної системи. Нагадаймо, що в міжнародних відносинах на деякий час настала розрядка, проте боротьба на фронті "холодної війни" тривала. Багаторічне протистояння на міжнародній арені напряду позначалося на внутрішньому житті країни. В цьому контексті пропонуємо звернутися до історичного досвіду, зокрема, розглянути місце й роль війни в Афганістані 1979–1989 рр. в складному й багатогранному процесі розгортання всеохоплюючої кризи, а згодом і розпаду СРСР.

Після виведення радянських військ з Афганістану розпочалося поступове формування історіографічної спадщини цих подій. Крім історичних досліджень, видано мемуари й спогади безпосередніх учасників (дипломатів, військових), написано чимало художніх творів. Перші публікації належать ще радянським історикам, державним та громадським діячам. До таких перш за все відносяться дослідження Д. Гая та В. Снегірьова, автори якого спробували узагальнити матеріал, зібраний від безпосередніх учасників та очевидців цих подій, і розкрити на той час маловідомі сторінки афганської війни [3].

Як відомо, виведення радянських військ з Афганістану відбулося завдяки реалізації курсу на поступове згортання участі СРСР у збройних конфліктах на території країн "третього світу". Цьому процесу передували тривалі переговори за безпосередньої участі делегацій Радянського Союзу, США, Афганістану та Пакистану. Зовнішньополітична відкритість СРСР, яка виникла на ідейному ґрунті "нового мислення", створила умови для широкого висвітлення міжнародних процесів у ЗМІ та їх першого узагальнення [5; 8; 11; 13]. Подальші кроки у вивченні особливостей цієї війни суттєво розширили тематику студій. Дослідники взялися за осмислення геополітичного впливу афганської конфронтації на Центрально-азійському рівні [12] та спроб врегулювати конфлікт у ході збройного протистояння [16]. Надбанням гласності стали опубліковані витяги зі щоденника помічника М. Горбачова з міжнародних питань А. Черняєва, який належав до апарату найвищої політичної влади СРСР й брав участь у виробленні позицій радянського керівництва щодо врегулювання афганської проблеми [15].

Детальний аналіз української історіографії про війну в Афганістані 1979–1989 років наводить у своїй статті А. Костиря [7]. Не вдаючись до повторень, зазначимо, що в полі зору дослідників опинилися актуальні питання, серед яких генезис, причини, підсумки, ціна й інші аспекти "воєнно-політичної операції" [7, с. 34]. Саме на цьому терміні наполягає автор, викриваючи хибність і неточність загальновідомих назв типу "афганська війна 1979–1989 років", "війна в Афганістані 1979–1989 років" та ін.

Але наукове осмислення цієї "неоголошеної війни" далеке до свого завершення. Уже впродовж багатьох років на геополітичних картах Афганістану відводиться важливе місце. Так було й за часів "холодної війни", коли в цій країні з середньовічним традиціями зіткнулися інтереси СРСР та США, відносини між якими наприкінці 1970-х років залишалися нестабільними. Радянський Союз намагався зберегти, а в деяких регіонах навіть розширити свою присутність. У грудні 1979 р. радянські війська вступили в Афганістан з метою "забезпечення стратегічних інтересів СРСР і захисту його південних кордонів, збереження дружнього політичного режиму та припинення потоку наркотиків". Це стало своєрідною демонстрацією всьому світові рішучості радянського керівництва й намірів відстоювати свої інтереси навіть за допомогою військової сили [14, с. 23].

Введення радянських військ в Афганістан розцінювалося світовою спільнотою як пряма загроза існуючій системі безпеки. СРСР вперше після Другої світової війни застосував збройні сили поза межами свого впливу, визначеними післявоєнними домовленостями. Крім того, із введенням радянських військ в Афганістан виникли сприятливі умови для подальшої ескалації й просування соціалізму, а відповідно й військової активізації СРСР в Перській затоці. Така перспектива спричинила занепокоєння в правлячих колах США та їхніх союзників, економіки яких були цілком залежними від нафтових ресурсів цього регіону. Президент Дж. Картер у своїй промові оприлюднив жорстку позицію США й не виключив застосування збройної сили з метою захисту інтересів своєї країни [9, с. 165].

Повідомлення офіційного керівництва СРСР та розпочата згодом пропагандистська кампанія так і не змогли чітко й переконливо пояснити дії радянської сторони. Зрештою, реакція західних країн виявилася жорсткою й обернулася небаченим до цього осудом дій СРСР, що супроводжувалося консолідацією антирадянських сил. Через порушення Гельсінських домовленостей щодо розрядки міжнародної напруженості (1975) дії СРСР в Афганістані на Гене-

ральній Асамблеї ООН засудили 108 країн. Не всі підтримували цю воєнну кампанію навіть у прорадянському таборі [14, с. 26].

Згодом були розроблені основні напрямки спільних дій США та їхніх союзників, спрямованих проти СРСР. Передбачалося, зокрема, всебічно підтримувати Пакистан та у різний спосіб тиснути на Радянський Союз, змушуючи його відмовитися від своїх воєнних планів у Афганістані. США також почали розширювати свою військову присутність і створювати власну систему оборони в цьому регіоні. Отже, реакція антирадянського блоку виявилася до певної міри непередбачуваною для політичного керівництва СРСР. Розроблені заходи та методи їх реалізації неодноразово висвітлювалися в літературі. Історик А. Костиря подає їх у концентрованому вигляді. Це – "невизнання уряду ДРА та заморожування всіх видів допомоги; засудження дій СРСР з трибуни ООН; тимчасове заморожування всіх двосторонніх переговорів і візитів на вищому рівні; заборона передачі технологій; бойкот Олімпіади – 80 у Москві; допомога Пакистану" та ін. [6, с. 148].

Попри слабку інтеграцію в світову систему радянське народне господарство мало певні сектори зовнішньоекономічної діяльності, на функціонуванні яких особливо гостро позначилося погіршення відносин між Заходом та СРСР. Радянська економіка, заснована на принципах командно-адміністративного управління, успадкованих ще з часів "воєнного комунізму", на початку 1980-х років практично вичерпала себе й потребувала глибоких реформ. Ознаки майбутньої кризи почали проявлятися ще в 1970-х роках, коли намітився процес спаду в економічній сфері Радянської держави. Розпочаті так звані "косигінські реформи", які, попри свою непослідовність, дали певні позитивні результати, не набули подальшого розвитку й були практично згорнуті через цілу низку причин. Для латання фінансових дірок радянське керівництво вдалося до масштабного розбазарювання природних ресурсів, серед яких особливе місце належало спочатку нафті, а згодом додався ще й природній газ. В умовах такого тимчасового благополуччя відпала гостра потреба розвивати власну науку й техніку, терміново вирішувати продовольче питання, реформувати інші галузі економіки [2, с. 312–313]. Тобто згодом народне господарство СРСР опинилося в стані хронічної слабкості й вже не могло на рівних конкурувати з економіками розвинених країн. Не дивно, що горбачовські зміни розпочалися з "соціально-економічного прискорення" і лише згодом переросли в "перебудову".

В цьому контексті запроваджені Заходом обмеження негативно вплинули на економіку СРСР й зумовлювали розгортання

соціально-економічної кризи, яка згодом напрямую позначилася на повсякденному житті радянських людей. Народи багатонаціональної країни за весь радянський період пережили не одне потрясіння, подолали труднощі й страждання сталінської модернізації, вистояли в роки воєнного лихоліття, але вже не бажали задовольнятися лише мінімальними життєвими потребами. Продукція хворої радянської економіки, яка подекуди вирізнялася бідним асортиментом, низькою якістю, а то й відсутністю товарів у вільному доступі, вже не могла задовольняти потреби радянських людей. В Радянському Союзі успішно розвивалося індустріальне суспільство, докорінно змінилася його структура, почастишали контакти із західним світом, через що підвищувалася планка бажаних стандартів життя, гостро відчувалася різниця між сприйняттям і реальністю. Радянські люди могли порівнювати "сірі" радянські реалії із привабливими ідеалами й товарами "загниваючого Заходу". Задовольняти ці духовні та матеріальні потреби й доводити переваги радянської дійсності було важко, а то й неможливо. До того ж за безпосередньою участю радянських військ тривала афганська війна, яка вимагала величезних матеріальних ресурсів і створювала додаткову напруженість у суспільстві.

Насправді, історичних умов для радикальних перетворень і побудови соціалізму у відсталому із середньовічними традиціями Афганістані не існувало. Нові порядки в цій країні трималися лише на радянській військовій силі. Як на Заході, так і в СРСР адекватно оцінювали ці обставини, а тому радянські лідери опинилися в пастці: продовжувати війну було вкрай важко й дорого, але виведення військ означало б цілковите фіаско й крах побудованої в Афганістані системи. Зрештою, так воно й сталося.

Незважаючи на прийняту 27 грудня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС постанову "Про пропагандистське забезпечення військово-політичної акції в Афганістані" [10, с. 56], ефективність радянської пропаганди і контрпропаганди виявилася низькою. Радянський Союз в очах світової громадськості виглядав агресором, а масштабне замовчування бойових дій негативно впливало на радянських воїнів та викликало невдоволення в суспільстві [6, с. 149].

Згодом після низки переговорних раундів на підставі досягнутих домовленостей Обмежений контингент радянських військ покинув Афганістан. Радянські люди, безперечно, сприйняли це позитивно, але водночас на тлі масштабних соціально-економічних негараздів поступово руйнувалися усталені стереотипи, зникла віра в СРСР як у велику державу. Раніше також були великі труднощі, але вони

компенсувалися гордістю громадянина великої держави. У 1980-х роках усе це зникло. Кінець 1980-х років – час всеохоплюючих ідеологічних, політичних і культурних галюцинацій в головах радянських людей. Соціально-економічна криза в СРСР обернулася не голодними бунтами, а повним знехтуванням владою.

М. Горбачов зміг завершити трагічну війну в Афганістані. Як вважає Г. Арбатов, "холодна війна" закінчилася не через капітуляцію СРСР, який ще декілька років існував і визнавався у світі як могутня держава, а завдяки мудрій зовнішній політиці радянського лідера й досягненню домовленостей. Міжнародний авторитет СРСР цього періоду оцінюється дуже високо [2, с. 421].

Отже, в другій половині 1980-х років СРСР вступив у фазу всеохоплюючої системної кризи, одним із вагомих каталізаторів і підсилювачів якої стала афганська війна 1979–1989 рр. Безпосередня участь радянських військ у бойових діях на території Афганістану, слабка й не зрозуміла для простих громадян її аргументація, протидія США та їх союзників у вигляді різних обмежень посилювали внутрішнє напруження в країні. Механізм руйнації СРСР був приведений у дію намірами ДКНС надати вектору розвитку зворотній напрямком. Після завершення "холодної війни", перш ніж люди змогли усвідомити важливість цих подій, СРСР розпався і світ став іншим.

Після розпаду СРСР українська політична еліта упродовж тривалого часу не могла сформувати чітку стратегічну лінію для визначення місця й ролі нашої держави в світі, який швидкими темпами глобалізується. Напевно, тісні пострадянські зв'язки й водночас прагнення належати до об'єднаної Європи змушували братися за реалізацію політики "багатовекторності", оголошувати курс на євроінтеграцію, а потім несподівано для суспільства скасовувати прийняті напередодні рішення. Нагадаймо, саме відмова від намірів рухатися в напрямку Європи, проголошена восени 2013 р., стала причиною невдоволення й масових виступів у Києві. На початку 2014 р. після кривавих подій в столиці Україна опинилася в складній ситуації. Відчувши неминучість свого фіаско, діючий проросійський президент втік, а тільки-но сформована влада була слабкою й нездатною адекватно реагувати на посилення сепаратистських рухів. Скориставшись такою ситуацією, російські війська розпочали анексію Криму, а після її успішного завершення спецслужби підіграли ситуацію на Сході України, перетворивши її згодом на воєнне протистояння. Це стало прямим порушенням норм міжнародного права і взятих Російською Федерацією зобов'язань щодо територіальної цілісності й недоторканості кордонів нашої країни, закріплених низкою договорів.

Росія, як колись СРСР, намагається демонструвати всьому світові готовність до застосування військової сили для відстоювання своїх інтересів. Але США та країни ЄС однозначно негативно сприйняли такі кроки й розцінюють їх як загрозу системі безпеки. Окупація Криму й підтримка сепаратистів на Сході України суттєво підірвали міжнародний авторитет Росії. Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН за невизнання від'єднання Криму від України підтримали 100 країн. Крім Росії, проти голосували лише 10 представників. Після окупації українського півострова й втрати репутації надійного партнера Росію виключили з престижного клубу G8. Ставлення до Росії змінилося також і на пострадянському просторі [1].

США та ЄС вдалися до економічного тиску через запровадження санкцій відносно Росії та окремих її представників, що на тлі стрімкого здешевлення нафти на світових ринках негативно впливає на її економіку. За останні роки РФ накопичила певний резерв, але через зростання бюджетних витрат на окуповані території, підтримку сепаратистів на Сході України та війну в Сирії він стрімко вичерпується, а загроза соціальної нестабільності поступово посилюється. На відміну від ситуації в СРСР, сучасне керівництво РФ вдало реалізувало комплексну пропагандистську програму, завдяки чому забезпечується доволі потужна підтримка дій у російському суспільстві, а погіршення рівня життя сприймається як неминучі наслідки протистояння з міжнародними опонентами Росії.

Сьогодні в ЗМІ нерідко зустрічаються спроби провести аналогії між СРСР періоду 1980-х років та сучасною РФ, якій через анексію Криму, підтримку сепаратистів на Сході України, відкриту участь у війні в Сирії на фоні стрімкого здешевлення нафти прогнозують швидкі, масштабні й слабо контрольовані інтеграційні процеси. Навряд чи це може нас тішити. Не слід забувати, що соціально-політичні катаклізми у найбільшій за площею країні світу, яка володіє ядерною зброєю, можуть обернутися для нас масштабними потрясіннями.

Якщо РФ очікує доля СРСР, то дуже не хотілось би, щоб Україну спіткала доля Афганістану.

Література

1. Аннексия Крымского полуострова Россией: причины и последствия [Електронний ресурс]. – Режим доступу.

<http://www.donbass-info.com/content/view/26496/26507>. – Назва з екрана.

2. Арбатов Г. А. Человек Системы / Г. А. Арбатов. – М., 2002. – 462 с. – Серия "Мой 20 век"

3. Гай Д. Вторжение: неизвестные страницы необъявленной войны / Д. Гай, В. Снегирев. – М., 1991. – 380 с.
4. Горелик Ф. Б. О причинах гибели СССР / Ф. Б. Горелик. – Луганск, 2013. – 159 с.
5. Камаев А. З. Женевские соглашения по Афганистану (1988 г.) и проблемы беженцев / А. З. Камаев // Правоведение. – 1991. – № 3. – С. 48–55.
6. Костира А. Военно-політична спецоперація СРСР в Афганістані (1979–1988 рр.) як кульмінація "холодної війни" / А. Костира // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 144–157.
7. Костира А. Українська історіографія про військово-політичну спецоперацію СРСР в Афганістані 1979–1989 років / А. Костира // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 26–39.
8. Миронов Л. Накануне: как американцы оценивали события, предшествующие вводу советских войск в Афганистан / Л. Миронов, В. Спольников // Азия и Африка сегодня. – 1989. – № 12. – С. 2–9.
9. Немич О. В. Локальні конфлікти 1980-х рр. у близькосхідному регіоні та інтереси "Групи семи" / О. В. Немич // Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Вісник № 1. Т. 23. Серія "Історія та археологія". – Дніпропетровськ : ДНУ ім. О. Гончара, 2015. – С. 160–167. – Вип. 23 / голов. ред. С. І. Світленко.
10. Рубцов Ю. В. Советский Союз в "необъявленной" войне в Афганистане (1979–1989 годы): осмысление прошлого / Ю. В. Рубцов // Новая и новейшая история. – 2009. – № 1. – С. 21–47.
11. Сафрончук В. С. ООН и афганское урегулирование [Беседа с б. зам. Генерального секретаря ООН В. С. Сафроновым / Записал Л. Мионов] / В. С. Сафрончук // Азия и Африка сегодня. – 1990. – № 10. – С. 5–7.
12. Толипов Ф. Ф. Война в Афганистане и геополитическая трансформация Центральной и Южной Азии / Ф. Ф. Толипов // Полис. – 1998. – № 6. – С. 149–157.
13. Уроки Афганистана: отклики на ст. Экбала Ахмада и Р. Барнета "Кровавые игры", опубл. в амер. журн. "Нью-Йоркер", 1988, 11 апр. // США. Экономика, политика, идеология. – 1989. – № 6. – С. 56–77; № 7. – С. 38–53.
14. Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану / В. С. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2008. – № 5. – С. 23–47.
15. Черняев А. Афганский вопрос: выдержки из дневника А. С. Черняева, в 1979 г. бывшего зам. заведующего Международным отделом ЦК КПСС, а с начала 1986 г. – помощником М. С. Горбачева по международным вопросам / А. Черняев // Свободная мысль – XXI. – 2002. – № 11. – С. 64–74.
16. Шубин А. В. Ход войны в Афганистане в 1980–1984 гг. и попытки урегулирования / А. В. Шубин // Шубин А. В. От "застоя" к реформам. СРСР в 1917–1985 гг. – М., 2001. – С. 89–100.

УДК 355.01.316.64(47+57)"19"

В. М. Дем'яненко

Мілітаризація суспільної свідомості в СРСР

У статті на основі фактів проаналізовано характерні риси радянського суспільства як мілітаристського. Розкрито основні засоби й методи впливу держави та окремих її структур на мілітаризацію суспільства. Відмічається особливе значення цілеспрямованого впливу військово-патріотичного виховання й служби в армії на формування молоді як самовідданих радянських патріотів, готових до боротьби за комуністичні ідеали. Показано, що важливим засобом підтримання перманентного мілітаристського стану суспільної свідомості як засобу консолідації суспільства навколо влади були ритуали відзначення традиційних радянських свят і пам'ятних дат. Підкреслюється, що суспільство загалом прихильно ставилося до таких заходів і політики держави, підґрунтям яких виступали ідеологічні, культурні й матеріальні чинники. Робиться висновок, що тотальна мілітаризація суспільної свідомості заперечує формування здорового суспільства, в якому найважливішими цінностями є життя й свобода людини, толерантність і демократія.

Ключові слова: СРСР, держава, мілітаризація свідомості, суспільство, армія, воєнно-патріотичне виховання.

В статье автор анализирует характерные особенности советского общества как милитаристского. Раскрывает основные средства и методы влияния государства и отдельных его структур на милитаризацию общества. Отмечает особенное значение целенаправленного влияния военно-патриотического воспитания и службы в армии на формирование молодых людей, готовых к борьбе за коммунистические идеалы. Указывает, что важным инструментом поддержки постоянного милитаристского состояния общественного сознания, как способа консолидации общества вокруг власти, были ритуалы празднования традиционных советских праздников и памятных дат. Подчеркивает, что общество в целом с одобрением относилось к таким мероприятиям и политике государства, основанием чего были идеологические, культурные и материальные факторы. Делает вывод, что тотальная милитаризация общественного сознания отрицает формирование здорового общества, главными ценностями которого есть жизнь и свобода человека, толерантность и демократия.

Ключевые слова: СССР, государство, милитаризация сознания, общество, армия, военно-патриотическое воспитание.

The author analyzes the characteristic features of Soviet society as a militaristic, reveals the basic means and methods of state influence and its individual structures on the militarization of the society. There also noted the particular importance of purposeful influence of the military-patriotic education and military service on the formation of young people ready to fight for the communist ideals. Author indicates that the celebration rituals of the traditional Soviet holidays and anniversaries were an important tool to maintain a constant militaristic state of public consciousness, as a way to consolidate society around the government. Furthermore, the society in general referred to such activities and governmental policy with the approval, the basis of which were the ideological, cultural and material factors. There finally concluded that the total militarization of public consciousness denies the formation of a healthy society, the main value of which is life and human freedom, tolerance and democracy.

Key words: USSR, state, militarization of consciousness, society, army, military-patriotic education.

Після розпаду в 1991 р. СРСР українське суспільство опинилося в своєрідному ідеологічному вакуумі – попередні суспільні цінності виявилися неактуальними, нові ж, адекватні ситуації, політична та інтелектуальна еліта не змогла запропонувати суспільству. Далеко не для всіх громадян України безумовними цінностями були незалежність і суверенітет Української держави, демократія ж, про яку так багато всі говорили, на практиці виявилася в українських реаліях владою олігархату, зубожінням і безправ'ям людей, що, в свою чергу, живило ностальгічні настрої за "втраченим комуністичним раєм", коли усі мали роботу, гарантований соціальний пакет тощо. Напевно чи не єдине, від чого легко, без жалю відмовилися українці – це мілітаризм, воєнний психоз радянської епохи. Навіть патріотизм не видавався актуальною цінністю й зводився часто до демонстрації примітивних кліше в державних заходах і виховній роботі з молоддю. Справжній національний патріотизм займав невеликий простір у культурній сфері, діяльності нечисленних патріотичних організацій і груп. Здавалося, що українці можуть перейти на новий рівень загальнолюдського гуманізму, де абсолютною цінністю виступає життя, збройна агресія апіорі немислима, а тому можна, не переймаючись патріотизмом, станом армії, як гаранта територіальної цілісності держави, розвиватися далі, займатися вихованням дітей, зароблянням грошей тощо. Тому політика РФ навесні 2014 р., вторгнення її військ на територію України для українського суспільства стало світоглядним шоком, від якого довелося швидко

оговтуватися, щоб врятувати країну. Відбулася стрімка мілітаризація всього суспільства, яка є необхідною умовою формування, виживання й становлення молодої держави. Щоб процеси мілітаризації не стали домінуючими у суспільстві, не витіснили гуманістичні цінності толерантності, взаєморозуміння, демократичних принципів прийняття рішень, необхідно вивчати досвід функціонування Радянської держави з її мілітаризацією всіх сфер життя суспільства й, зрештою, згубних наслідків останньої як для суспільства, так і держави загалом.

Метою статті є висвітлення основних рис мілітаризованої суспільної свідомості в СРСР як однієї з фундаментальних основ радянської політичної системи. Завдання дослідження полягає в з'ясуванні сутності, способів, засобів і наслідків політики держави в сфері мілітаризації суспільства, аналізі рівня її сприйняття радянськими громадянами.

Загальні риси мілітаризованого суспільства розкрили у своїх фундаментальних дослідженнях Г. Спенсер [11], Г. Лассуелл [9], А. Вагтс [9] та ін. Мілітаризм як характерну рису радянської внутрішньої й зовнішньої політики відмічали практично всі дослідники історії Радянської держави.

Термін "мілітаризм" став уживатися в сер. XIX ст. щодо характеристики режиму Наполеона III у Франції. У кінці XIX ст. один із основоположників наукової соціології Г. Спенсер вирізнив два типи суспільства: "індустріальне" й "воєнне", яке нині можна визначити як мілітаристське. Механізми, закони й інститути в державах з "індустріальним" устроєм спрямовані на мирне виробництво, обмін товарами й послугами в інтересах індивіда. Мілітаристське суспільство вирізняється закритістю, домінуванням держави, спрямованістю на захист і загарбання територій, обмеженням свободи, культивуванням цінностей дисципліни, підкорення, сміливості, патріотизму, лояльності [6].

Водночас умови людської цивілізації потребують від держав постійно проводити оборонні заходи, мати збройні сили для забезпечення власного суверенітету. Дослідники неодноразово намагалися визначити ту межу, яка відділяє природне прагнення держави забезпечити свою безпеку від мілітаризму. Американський дослідник А. Вагтс в "Історії мілітаризму" пояснював, що "ця відмінність має фундаментальний, визначальний характер. Військовий підхід – це, насамперед, прагнення сконцентрувати людські й матеріальні ресурси для того, щоб максимально ефективно вирішувати

конкретні завдання. Мілітаризм же є сукупністю звичаїв, уявлень та інтересів, які хоч і пов'язані з війнами й арміями, проте обов'язково претендують на значно більше, ніж просто задоволення військових потреб. Відмовляючись від наукового підходу, мілітаризм спирається на підхід кастовий і культовий, на владу й віру. Армія влаштована так, що служить не меті підготовки до можливої війни, а інтересам військових, є за своєю сутністю мілітаристською". А. Вагтс, зокрема, підкреслював, що носіями мілітаристського мислення не обов'язково є військові. Він увів поняття "цивільного мілітаризму, який визначається як безумовне прийняття воєнних цінностей, манер, принципів і відносин. Пріоритетом стають воєнні судження. Героїчне бачиться переважно у військовій службі й військових діях, підготовка до яких становить головний інтерес держави, і на які повинні витратитися головні ресурси... Як і мілітаристи у військовій формі, мілітаристи цивільні зневажають цивільну політику, парламентаризм, партії тощо" [10, с. 13–15]. Такий цивільний мілітаризм є характерною рисою російської цивілізації. Його старанно плекали російські самодержці, радянські правителі й продукує сучасна російська політична еліта.

Американський дослідник Г. Лассуелл у політичному есе охарактеризував "державу-гарнізон", у якій спеціаліст із застосування насилля знаходиться на вершині, а організація економічного й соціального життя систематично підпорядковується потребам збройних сил. Це означає, що домінуючий вплив знаходиться в руках того, хто застосовує насилля" [9, с. 12]. У цій державі (у ній легко вгадується СРСР) "централізовані не тільки адміністративні структури, а й будь-які прояви соціальної активності повинні концентруватися в руках небагатьох" [9, с. 67].

Оголошуючи курс на індустріалізацію, Й. Сталін найменше думав про благо народу. Його метою було перетворення країни на велетенський завод з виробництва зброї. Заради цього він пограбував і винищив значну частину селянства, змусив їх працювати за "палички" (трудодні), перетворивши на державних кріпаків. Але не лише у період сталінізму, а й після смерті "вождя", до самого розпаду СРСР країна залишалася військовим табором. Освіта й виховання були спрямовані на формування невільної людини, а солдата (система виховання називалася воєнно-патріотичною). Державна ідейно-пропагандистська машина переконувала населення в тому, що країну оточують вороги. Майже вся економіка працювала на воєнно-промисловий комплекс.

У свідомість радянських громадян систематично й настійно вбивали мілітаристські стереотипи, залякуючи їх імперіалістичним ворожим оточенням, яке готове в будь-який час напасти на "першу справедливу державу робітників і селян". У державній пропаганді масова мобілізаційна армія виступала втіленням найважливіших народних рис, ключових цінностей, насамперед радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Будь-які внутрішні труднощі (низькі зарплати, тяжкі житлові умови, товарний дефіцит тощо) пояснювалися жорстким світовим військовим протистоянням, загрозами з боку глобального противника (США, НАТО, "світовий імперіалізм"). Знаходячись практично в повній інформаційній ізоляції, населення СРСР вірило в те, що Захід і США постійно тільки й мріють про те, як би знищити їхню країну. А отже, люди погоджувалися чи принаймні проявляли розуміння, що заради зміцнення обороноздатності держава має право вимагати від народу будь-яких жертв і поневірянь. Зрозуміло, що коли такий тиск на свідомість триває протягом десятиліть (у випадку Росії – століть), то мілітаристські традиції, стереотипи, дух зрештою пронизують усі прошарки суспільства й стають невід'ємною частиною національного характеру.

Із перших років утвердження при владі одним із головних засобів формування мілітаристської суспільної свідомості творці й ідеологи Радянської держави вважали систему військово-патріотичного виховання підростаючого покоління, втілювати яку, насамперед, повинні були заклади освіти. Військово-патріотичне виховання молоді вважалося складовою частиною комуністичного виховання, завданням якого було формування в радянських людей готовності й здатності самовіддано захищати соціалістичну вітчизну [2, с. 144]. Уже на початку 1920-х рр. наркомат освіти дає розпорядження відділам народної освіти і педагогічним радам усіх навчальних закладів звернути особливу увагу на підготовку учнів до свідомого захисту революційної республіки [1].

Військово-патріотична тематика повинна була пронизувати не лише виховну позакласну роботу, діяльність піонерської й комсомольської організацій, участі армійських структур у виховній роботі, а й вивчення усіх предметів у навчальних закладах. Особлива увага приділялася фізичному вихованню молоді, завданням якого було розвивати в школярів навички, необхідні й корисні в воєнній ситуації. Суспільним навчальним дисциплінам відводилася роль ідеологічної основи усієї системи навчання й виховання. Елементи воєнізації вводяться також у програми шкільних предметів природничо-мате-

матичного циклу. Так, у підготовленому Наркоматом освіти РРФСР "Збірнику матеріалів, доповнень, пояснень до програм для Підвищеної школи" відмічалось, що "військова справа дає багато матеріалу для математичної обробки", а "мета воєнізації курсу фізики – ... розуміння принципів і ідей фізики, які використовує військова техніка й відповідний виховний вплив у військовому відношенні на учнів школи", у свою чергу "географія є такою галуззю знань, яка найбільше стосується військових питань", хімія ж повинна знайомити учнів з отруйними речовинами (сіркою, хлором, миш'яком, сірководнем) і сферами їхнього "використання в мирному житті й на війні", програма з природознавства "включає матеріали військово-прикладного характеру, що стосуються, насамперед, питань воєнної гігієни і фізіології військової справи" [4].

Передвоєнний, воєнний і післявоєнний періоди у системі військово-патріотичного виховання характеризуються посиленням прикладного характеру як навчальної, так і позаурочної роботи: вогнева, стройова, фізична підготовка, військові вправи на витривалість, долання перешкод, оволодіння спеціальностями радистів, зв'язківців, санітарів, дружинників ППО. На уроках і в позашкільній роботі учнів виховували на прикладах стійкості й героїзму радянських воїнів; уся виховна робота була пронизана ідеями воєнного патріотизму від руських билинних героїв до сучасників. Робота шкільних гуртків, вивчення історії краю, відзначення революційних свят, зустрічі з ветеранами громадянської й Великої Вітчизняної війни, тимурівський рух, воєнізовані ігри підлітків ("зірниця") та юнаків ("орлятка") – усе було пронизано мілітарним духом. Окрім того, форми, стиль, внутрішня структура й правила діяльності дитячих і шкільних організацій відзначалися воєнізацією (однострої, шиккування, девізи, стройові пісні, ієрархія й дисципліна, колективна відповідальність).

Мілітарні настанови влади знаходили живильний ґрунт у масовій суспільній свідомості. Обов'язкова військова повинність, масові мобілізації в роки Другої світової війни (за роки радянсько-німецької війни у лавах збройних сил служило більше 34,5 млн громадян СРСР [5]) долучили практично кожному сім'ю до цієї структури і через власну причетність формували особисту відповідальність за неї. Серед представників старшого покоління переважало жалісливе ставлення до військовослужбовців як до власних дітей, яким доводилося витримувати складні умови армійської служби, ризикувати здоров'ям і життям. Молодь і діти, перебуваючи в такій атмосфері суспільного схвалення, з одного боку, та під впливом цілеспрямова-

ної виховної роботи, з іншого, захоплювалися подвигами воїнів радянської армії (до того ж рідні й близькі, які пройшли страшними дорогами війни, здебільшого не розповідали про справжню правду війни). Не тільки держава прагнула героїзувати і міфологізувати ті події, а й суспільство було готове до цього, намагаючись втекти від жахливої реальності й фантомних болей, відновити й зберегти психологічну рівновагу. Окрім того, для юнаків, особливо з сільської місцевості, в злиденні передвоєнні й післявоєнні роки служба в армії вирішувала питання елементарного повноцінного харчування – вони мали змогу зрештою поїсти три рази на день достатньо поживної їжі (удома й такого не було). Для звиклих до тяжкої, часто непосильної праці в колгоспах хлопців навантаження армійської служби були майже "курортом". Пізніше вони згадували роки служби в армії як найкращі за все своє життя (слід враховувати, що практично до кінця 1960-х рр. в армії дідівщини не було, панувала здебільшого атмосфера дружнього спілкування між військовослужбовцями [3]). Також служба в армії давала шанс поліпшити соціальне становище: залишитися на понадстрокову службу з відповідними преференціями; одержати направлення на навчання у військово училище чи роботу в органи внутрішніх справ; оволодівши під час служби прикладними професіями (водій, монтер, слюсар, радіотехнік, будівельник тощо), після демобілізації можна було знайти високооплачувану роботу. Отже, було достатньо підстав для того, щоб у суспільній свідомості не лише під впливом прямого ідеологічного впливу формувалася позитивний образ армії. Для суспільства, яке не загоїло ран найстрашнішої війни, в атмосфері роздмуханого пропагандою нового військового зіткнення з його жахами ядерного бомбардування, виправданими були усі мілітаристські потуги держави.

Важливу роль не лише у воєнно-патріотичному вихованні молоді, а й у формуванні нової спільноти – "радянського народу" відігравали святкові традиції Радянської держави (спільні для всіх національних республік), пов'язані зі становленням та історією її збройних сил. Це цілком закономірно, оскільки від армії, війська значною мірою залежить існування держави. А від того, наскільки цю істину усвідомлює суспільство, значною мірою залежить моральний дух особового складу армії, а отже – його здатність виконувати свій обов'язок. Упровадження й поширення в армії певних святкових традицій впливає також на формування світогляду всього суспільства, бо значна його частина, відбуваючи військову службу й повертаючись до цивільного життя, несе з собою набуті в армії погляди і

переконання. Відзначення 23 лютого – Дня Радянської армії й Військово-морського флоту, днів родів військ, річниць переможних битв у роки радянсько-німецької війни, щорічні заходи із святкування визволення міст і містечок від нацистської окупації тощо мали чітке ідеологічне спрямування, націлене на те, щоб водночас із вихованням у суспільстві поваги до військової людини прищеплювати громадянам лояльність до радянської системи та її цінностей.

Особливе, винятково важливе значення в пантеоні радянських свят мало відзначення 9 травня – Дня перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Цю радісну й трагічну дату Радянська держава відразу ж ідеологізувала. Й. Сталін із 1947 р. зробив цей день робочим, відмінивши таким чином усі урочисті заходи. Це відповідало, насамперед, завданням політики післявоєнного упокорення народу, який небезпідставно сподівався на краще ставлення держави до себе. Люди повинні були забути як про перемоги, які викликали почуття самоповаги і власної гідності, так і про ціну цих перемог, яка часто ставила під сумнів ефективність і окремих лідерів і, що небезпечніше, всієї радянської системи. Й. Сталін розумів, напевно, що це не була його перемога. Відзначення 9 травня було витіснено на маргінес: люди у вузькому колі близьких, друзів згадували загиблих, події, учасниками і свідками яких вони були.

Лише в 1965 р. нове покоління (не пов'язане зі встановленням радянської влади) радянської еліти відновило святкування Дня Перемоги, надавши йому урочистості й усе зростаючої з року в рік помпезності. Саме за часів Л. Брежнєва формується культ Дня Перемоги з грандіозними військовими парадом, масовими демонстраціями, урочистими концертами, демонстраціями замовних фільмів про ті події (з обов'язковим відображенням керівної ролі комуністів і їхньої партії), виступами "правильних" ветеранів, які в різних аудиторіях (у школах, клубах, трудових колективах, на мітингах тощо) завчено викладали офіційну (значною мірою міфологізовану) версію подій війни. Культивування Дня Перемоги виконувало важливі ідеологічні функції: в умовах падіння авторитету партійних лідерів, сумнівного ставлення до політики державних органів, породжених епохою хрущовської "відлиги", партійне керівництво терміново потребувало сильної, консолідуючої все радянське суспільство по горизонталі й вертикалі парадигми; після недолугих хрущовських реформ в оборонному відомстві армії також необхідно було повертати попередню силу та авторитет як важливого суспільного інституту. Ідеологічне освячення перемоги закріплювало в суспільній свідомості переваги

соціалістичної моделі, конкурентоздатність її ідеалів й усправедливлювало мілітарну експансію радянської армії в європейському (й не тільки) просторі.

Суспільство цілком лояльно й навіть вітально сприйняло нав'язаний владою сценарій. Воно, насамперед, потребувало давно очікуваного поцінування державою своїх подвигів, жертв і втрат, кількадесятилітня віддаленість подій війни притупила біль сучасників тих подій, нове післявоєнне покоління потребувало героїв. Окрім того, держава здійснювала реальні заходи, що відповідали запитам суспільства: відбувалося впорядкування поховань загиблих воїнів, пошук їхніх рідних і встановлення імен та місць загибелі, живі ветерани тієї війни, рідні загиблих стали пільговою категорією з певним соціальним захистом. Хоч часто ці заходи були черговою ідеологічно-пропагандистською акцією й не відзначалися дійсною увагою до живих і загиблих, не переймалися встановленням правдивої історії війни. Люди ж, спираючись на власну пам'ять і почуття, з певним скепсисом сприймали офіціоз державного святкування з його позірністю, пафосом, політичною заангажованістю. У 1960–70-х рр., коли ще було багато живих ветеранів війни, вдів, матерів, рідних загиблих, в українських селах після офіційних урочистостей люди влаштували своєрідну тризну, поминальний обід: жінки простеляли білі рушники на зелену траву біля обелісків, пам'ятників, розставляли наїдки і всі разом зі скромною чаркою поминали своїх загиблих односельців. І там діти, зрештою, могли почути хоч деяку справжню правду про війну. У 1980-ті рр. ця традиція разом із її носіями поступово відмирає, а офіційні міфи про Велику Вітчизняну війну продовжували виконувати наріжну легітимізуючу функцію для існування СРСР і навіть після його припинення в суспільній свідомості громадян більшості пострадянських країн залишалися спільним історичним досвідом, своєрідним об'єднуючим елементом. І напевно, ще довго б залишалися ним (на святе не посягають), якби російська правляча еліта цинічно не використала його та пам'ять багатьох колишніх громадян Радянського Союзу про брежнєвський варіант помпезного відзначення Дня Перемоги для ідеологічного обґрунтування власної імперської реваншистської політики.

Паралельно з міфологізацією Дня Перемоги радянський уряд посилив мілітаризацію всього суспільного життя країни. Науково-технічна революція стосувалася переважно військово-промислового комплексу, вищі військові керівники стали впливовою групою у вищих ешелонах влади (у 1973 р. міністр оборони СРСР А. Гречко

уперше після відставки Г. Жукова вводиться до складу Політбюро ЦК КПРС), зросла чисельність збройних сил СРСР (з 2 млн 423 тис. у 1963 р. до 4 млн 210 тис. у 1991 р. [8]), підвищилася престижність професії військовослужбовця (не тільки засобами ідеологічної роботи, а насамперед матеріальним заохоченням), відкривалися військові кафедри з підготовки офіцерів запасу в багатьох цивільних вишах, тема Великої Вітчизняної війни і військової доблесті стала провідною в радянському кінематографі й літературі, військові паради до святкових радянських дат (1 травня, 9 травня, 7 листопада) стали традиційними не лише в Москві й столицях союзних республік, а й в інших містах і містечках "безкрайньої Батьківщини".

У контексті такої політики похвалювалося, наповнилося новим змістом і формами воєнно-патріотичне виховання підростаючого покоління. У школах обов'язковим для юнаків і дівчат став курс початкової військової підготовки, між навчальними закладами і військовими частинами налагоджувалося шефське співробітництво, учні шкіл, ПТУ брали участь у воєнізованих іграх "зірниця", "орлятко", залучалися до пошукової роботи, створення й діяльності шкільних музеїв воїнської слави тощо.

Уся виховна робота наповнилася ідеологією протистояння з капіталістичним ворожим світом і обґрунтуванням необхідності завжди бути готовим до захисту "найпередовішої" країни в світі – СРСР". Результатом такої діяльності стало те, що збройним силам країни ніколи не бракувало призовників. Для молоді в той час характерним було прагнення служити в армії. З дитинства багато хто мріяв стати льотчиком, танкістом, моряком, десантником тощо. Не всі ставали професійними військовими, але від служби ніхто не відмовлявся. Суспільна свідомість, навіть на буденному рівні, не схвалювала будь-які спроби уникнення армійської служби, власників "білих" квитків сприймали як "бракованих". Вважалося, що юнак здобував в армії життєвий досвід, загартовував характер, мужнів, ставав самостійнішим і, отже, був готовий стати відповідальним членом родини, створити власну сім'ю. Курсанти військових училищ і молоді офіцери як потенційні наречені були поза конкуренцією. Їхній привабливий зовнішній вигляд підкріплювався цілком прагматичними мотиваціями: висока зарплата, медичне, санаторне, курортне обслуговування, ранній пенсійний вік, високі пенсії й гарантоване житлове забезпечення під час служби, а після відставки – у будь-якому регіоні СРСР (як наслідок, нині Україна має значну частку проросійськи зорієнтованих мешканців Криму й південних міст).

Цілком закономірно, що цей мілітарний "психоз" завершився відкритою військовою агресією – введенням "обмеженого контингенту" збройних сил СРСР в Афганістан у грудні 1979 р. С. Алексєвич, відвідуючи у той час Афганістан як журналістка, відмітила руйнівні наслідки суспільної мілітаризації для морально-психологічного стану особистості: "... я тоді бачила, як приїжджають звичайні радянські (вчорашні – прим. автора) школярі та як протягом короткого часу вони починають убивати. І не відчують ніякого гріха, ніякої вини. І тоді мене вразило те, що людське життя нічого не варте. Варта лише ідея. Варта лише держава. А людини як одиниці просто не існує. І це гіпноз ідеї" [7].

Таким чином, мілітаризація суспільної свідомості в СРСР проявилася, зокрема, в ідеалізації військової служби, перебільшених очікуваннях, пов'язаних із застосуванням воєнних методів, оцінювання сили і благополуччя нації в термінах бойової готовності, домінування образу реального противника й передчуття непримиримого протистояння з ним. Це створило стійку мілітаристську модель світу. Мілітаризація свідомості, в свою чергу, мобілізує людей в масу й тісніше згуртовує їх навколо керівництва держави. Здорове ж суспільство повинно виховувати інші цінності, такі як громадянські права й демократію, плюралізм, гуманізм, терпимість поряд зі здоровим патріотизмом, поцінюванням унікальності, але не винятковості кожної особи, нації, держави.

Література

1. Антология по истории педагогики в России (первая половина XX в.): учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений / сост. А. В. Овчинников, Л. Н. Беленчук, С. В. Лыков. – М.: Изд. центр "Академия", 2000. – 384 с.
2. Военно-энциклопедический словарь / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
3. Истоки дедовщины в российской (советской) армии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.situation.ru/>. – Назва з екрана.
4. Лотарева О. А. Система военно-патриотического воспитания в России [Электронный ресурс] / О. А. Лотарева.. – Режим доступа: <http://www.ext.spb.ru/>. – Назва з екрана.
5. Минобороны уточнило потери СССР в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.interfax.ru/>. – Назва з екрана.
6. Социология Герберта Спенсера [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.grandars.ru/>. – Назва з екрана.

7. Танасійчук Ольга. Светлана Алексиевич: "Нас потрясло, как мгновенно сработал в ментальности русских милитаристский код" [Электронный ресурс] / О. Танасійчук. – Режим доступу:

<http://www.inosmi.ru/>. – Назва з екрана.

8. Численность вооруженных сил Российской Империи, Советского Союза и Российской Федерации с 1877 по 2010 годы. [Электронный ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.опосси. com/>. – Назва з екрана.

9. Lasswell H. Essays on the Garrison State / H. Lasswell. – New Brunswick, N. J. ; L. : Transaction Publishers, 1997. – 318 p.

10. Vagts A. A. History of Militarism: Civilian and Military / A. A. Vagts. – New York : Meridian Books, 1959. – 463 p.

11. Spencer H. Principles of Sociology / H. Spencer. – New York, 1895. Vol. 2. – 1895. – 602 p.

УДК 811.161

О. В. Калиновська

Засоби ідеологізації мовної практики радянського суспільства

У статті розглядається вплив ідеології на формування ритуалізованої мовної практики радянського суспільства. Особлива увага зосереджена на засобах утворення ідеологічно значущих домінант семантичного простору, які лежали в основі стереотипів масової свідомості радянського суспільства.

Ключові слова: ідеологія, ідеологічний контекст, ідеологічно значущі домінанти.

В статье рассматривается влияние идеологии на формирование ритуальной языковой практики советского общества. Особое внимание сосредоточено на средствах образования идеологически значимых доминант семантического пространства, которые формировали стереотипы массового сознания советского общества.

Ключевые слова: идеология, идеологический контекст, идеологически значимые доминанты.

This article reveals how ideology influences the formation of soviet society language practice. Special consideration is given to the ways of forming ideologically evaluative dominants of semantic aspect which are the basic for stereotypes of soviet community collective consciousness.

Key words: ideology, ideological context, ideologically significant dominants.

Вивчення радянської мовної спадщини, яка значною мірою дотепер зумовлює особливості не тільки сучасної суспільної комунікації, а й суспільної поведінки, в основі якої глибинні стереотипи сприйняття дійсності, належить до важливих та значущих тем гуманітарних наук. Глибоке й об'єктивне її опрацювання в межах історії, соціології, соціальної психології, соціолінгвістики, психолінгвістики, когнітології дасть можливість пояснити основні стереотипи мислення пострадянської людини, механізми їх творення, відповісти на питання, пов'язані з формуванням світоглядних позицій сучасної української людини.

Актуальність даної теми полягає в тому, що вона дозволяє пояснити більшість мисленнєво-поведінкових комплексів сучасної людини на пострадянському просторі.

На жаль, дослідження тоталітарної мовної практики, активізувавшись в середині 90-х років ХХ століття в працях українських, польських, російських, болгарських учених, надалі носить лише фрагментарний характер, що унеможливлює створення цілісної мовної картини радянської дійсності. Тому вкрай важливим є зусилля вчених суспільно-гуманітарних наук для вироблення механізмів міждисциплінарного підходу у всебічному вивченні радянської спадщини.

В українському мовознавстві радянський дискурс досліджується в різних напрямках: в соціолінгвістичному (Л. Масенко, О. Сербенська), у функціонально-дискурсивному (Ф. Бацевич, О. Зарецький, К. Серажим, Г. Яворська), в лексико-семантичному (Т. Весна, Г. Мінчак). У російському мовознавстві в різні роки зазначеній темі приділяли увагу М. Селіщев, Р. Будагов, В. Говердовський, О. Голованевський, Ю. Дешерієв, Т. Крючкова, Н. Купіна, Стернін, Д. Шмельов, А. Чудінов, О. Шейгал та інші, в польському мовознавстві – А. Вежбицька, М. Гловінський.

Вивчення зазначеного комунікативного феномену відбувалось і в радянські часи, проте через обмеженість методологічних засад і прийомів радянської науки об'єктивність у дослідженні даного явища є досить проблематичною. Мовознавці зосереджували свою увагу в основному на лексико-функціональних аспектах, пов'язаних з формуванням суспільно-політичного лексикону як спільного масиву в структурі національних мов СРСР, а отже, з необхідністю виробити нову мову – мову побудови комуністичного суспільства – на основі єдності лексикону, стилістичних і синтаксичних явищ.

Аналіз тоталітарної мовної практики передбачає виокремлення специфіки самого феномену тоталітаризму, який відрізняється злитістю, недиференційністю різноманітних структур соціального буття: ідеологічних, політичних, економічних, зокрема й мовних. Як зазначають усі суспільствознавчі праці, присвячені дослідженню особливостей тоталітарного режиму, його побудова й функціонування неможливі "без залучення мовних механізмів" [12, с. 7]. Використовуючи монопольне право на мовний простір, тоталітарна влада порушує природну закономірність функціонування мови, насильницьки втручається у її внутрішню структуру, що призводить до руйнації граматики, стилю і насамперед семантики вислову. В умовах тоталітаризму держава визначає значення слів і санкціонує їх вживання. Засобами жорсткої цензури закріплюється єдино можливий спосіб висловлювання у суспільній комунікації. Маючи великі

комунікативні можливості у виборі висловлювань, граматичних фраз, послідовності викладу думок, влада, проте, обмежується засобами, що максимально уніфікують мовний простір. В такий спосіб встановлюється мовний стандарт у суспільній комунікації, в утвердженні якого колосальну роль відіграють всі види засобів масової інформації [19]. В умовах уніфікації мовного простору людина приречена висловлюватись так, як висловлюється партійний секретар, дублювати його слова і конструкції, його мову, а отже, і його думки, навіть у тих сферах, які без творчого самовираження не існують, скажімо, наука чи мистецтво. Достатньо зауважити, що кожен публічний текст, кожна наукова стаття зазначеного періоду починається з покликань на рішення останнього партійного пленуму або з'їзду, супроводжується цитатами з текстів-виступів партійних керівників. Так у радянському тоталітарному суспільстві було здійснено своєрідний мовний експеримент, в якому до краю було "доведено можливості маніпулювання мовою з метою її використання як засобу жорсткого соціального контролю" [20, с. 218].

У мовознавчій літературі радянська комунікація передусім характеризується як ритуальна й визначається як "набір стереотипних, позбавлених реального змісту фраз", "словесний ритуальний обряд", [4], в організації якого особлива роль належить ідеології. Зазначимо, що тоталітарні режими ХХ століття передусім режими ідеологічні, "породжені ідеологією, підпорядковані їй та існують завдяки їй" [1, с. 402]. У соціально-філософських працях тоталітарна ідеологія визначається не як система соціальних поглядів та орієнтирів, а як "знаряддя для залучення людей до процесу тоталітарної організації суспільства" [3; 8]. Тоталітарна влада прагне замінити всі форми свідомості ідеологією (політичною міфологією), котра є найефективнішим засобом формування одностайності думок, "впливу на колективне несвідоме, найбільш глибинну, неконтрольовану частину людської душі" [16, с. 32]. Тому в умовах тоталітаризму мова використовується як потужний засіб ідеологічного впливу.

Нагадаємо, що від самого початку своєї політичної діяльності більшовики поставили питання про перетворення національних мов на засіб творення нової ідеології, "в знаряддя комуністичної освіти трудових мас" (Ленін В. І.). Про важливість ідеології як засобу формування єдиного світогляду радянських людей свідчать однотипні назви партійних документів: "Постанова пленуму ЦК Компартії України від 16–17 травня 1974 р. "Про завдання партійних організацій республіки по подальшому поліпшенню ідеологічної роботи в

світлі рішення XXIV з'їзду КПРС"; "Постанова пленуму ЦК Компартії України від 29 березня 1968 р. "Про дальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу піднесення організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій України"; "Постанова пленуму ЦК Компартії України від 9–11 серпня 1962 р. "Про завдання партійних організацій України по подальшому посиленню ідеологічної роботи в світлі рішень XXII з'їзду КПРС", характерними для яких є формулювання про зміст і завдання "ідеологічної роботи партійних організацій: "Пленум ЦК КП України підкреслює, що в сучасних умовах дальше поліпшення ідеологічної роботи, поєднання її з організаторською роботою є найважливішим завданням усіх партійних організацій республіки" або "Основний зміст ідеологічної роботи полягає в поєднанні роз'яснення марксистсько-ленінської теорії з мобілізацією мас на здійснення конкретних насущних завдань господарського і культурного будівництва, з вихованням високої свідомості трудящих".

Лексеми *ідеологія*, *ідеологічний* належать до тих, що становлять найширший спектр сполучуваності: ідеологія мас, ідеологія трудящих, соціалістична ідеологія, буржуазна ідеологія, ідеологічна робота, ідеологічний метод, ідеологічний принцип, ідеологічна боротьба, ідеологічна диверсія, ідеологічні протиріччя, ідеологічні комісії тощо. Ідеологія належить до найважливіших концептів радянського дискурсу і виступає визначальним фактором у структуруванні його семантики, вияві синтагматичних, парадигматичних та дериваційних відношень.

Намагання тоталітарної влади уніфікувати мовний простір реалізується передусім у текстах партійних документів [10], що регулювали не тільки суспільно-політичну і виробничу сферу, а й комунікативну. Дані тексти були функціонально значущими, відігравали роль мовного стандарту, формували смислову парадигму, в межах якої розгортався зміст будь-якого тексту суспільної комунікації в СРСР. Отже, в них треба шукати особливості мовної практики радянського зразка [15, с. 95].

Джерелом нашого аналізу є доповіді, промови, виступи, статті, привітання партійних секретарів ЦК КПРС і ЦК КПУ за період з 1960–1980 рр., а також матеріали партійних з'їздів та пленумів. Зазначимо, що 70-ті роки ХХ століття – період найвищого рівня уніфікації комунікативного простору, саме в цей період "вже була вибудована система нормативів, принципів, які лежали в основі організації і мови, і мовлення – всього мовного життя радянського суспільства"

[17, с. 132]. Тому тексти партійних документів цікаві для дослідження особливостей семантичного простору комунікації, нерелевантної рефлексії слова, ритуалізованої форми викладу.

Партійні документи – це традиційні тексти радянської комунікації, ритуальність яких є подвійною: з одного боку, вони виконують роль структурного компонента комунікативного ритуалу, з іншого – дані тексти вже є ритуалом, процедура і спосіб донесення яких до реципієнта розгортається в ціле ритуальне дійство, що створює враження священної непорушності сказаного і, відповідно, істинності щодо об'єктивної реальності та неминучості досягнення бажаного результату. Зміст тут не відіграє ніякої ролі. Це одна з ознак вербального ритуалу, в ньому важливою є участь, а не розуміння. Бо зміст ритуалу розуміється буквально. Ритуалізоване використання даних текстів передбачало їх публічне зачитування керівником партії (держави), котрий називався (як завважила О. Забужко, породоплемінному) вождем. (Наявність даної номінації є ознакою ритуальної функції керівника у тоталітарній державі.) За визначенням Р. Ленуара, момент виголошення промови перетворюється на "ритуалізований акт, свого роду молитву, яка промовляється зовсім не для того, щоб бути почутою. Така промова не обговорюється. Це сам соціальний порядок, що став промовою. Вождь володіє монополією на легітимне слово..." [14].

У виголошенні тексту важливого значення надається інтонуванню, ритмо-мелодійній організації тексту, а особливо голосу, який в тоталітарній комунікації завжди командний, жорсткий, впевнений, безапеляційний, що надає високого авторитету сказаному [11]. З цієї точки зору процедура виголошення даних текстів пов'язана з давнім магічним досвідом навіювання, технікою словесно-ритмічного впливу. Тому дані тексти можна розглядати як своєрідний "ритуал в ритуалі", тексти навіювальні, як тексти-замовляння, що використовувались не лише у відповідних "офіційних ситуаціях", а й проникали в усі сфери духовного життя суспільства – науку, мистецтво, літературу.

Отже, радянський дискурс, представлений в текстах партійних документів, організований системно. Маємо на увазі чітку організацію його лексичного складу, що містить "основні блоки ідеологем і міфологем, пов'язаних між собою жорсткими структурними відношеннями" [13, с. 3]. Системність забезпечується передусім вивіренням фундаментальним лексиконом, ядро якого становлять ідеологічні домінанти – лексичні одиниці, "які задають тематичну цілісність і

виформовуюють парадигмальні класи лексичних елементів": *комунізм, комуніст, ленінізм, марксизм-ленінізм, партія, соціалізм, соціаліст тощо*. Дані слова постають лексикою універсального змісту, вони не мають денотативного значення і, трансформуючись у сигніфікат, набувають найвищого рівня абстракції. Референція таких слів розмита, дефініція утруднена, вони втрачають внутрішню форму і стають лише "знаками-символами певних суб'єктивних прагнень і настанов" [5, с. 34], знаками-тотемами, що виконують лише ритуальну функцію.

Символічне значення ідеологічних домінант пов'язано з оцінкою, що є універсальною категорією [2, с. 180]. Проте в радянському дискурсі оцінний контекст набуває особливого значення (оцінка стає важливішою, ніж предметна чи понятійна співвіднесеність слова [8, с. 38]); вибудований в дихотомічних парах (свій / чужий, правильний / неправильний, хороший/поганий, прогресивний / реакційний тощо), він стає домінантним. Ідеологічно і соціально значущі атрибути: *радянський, комуністичний, соціалістичний, революційний, робітничий, пролетарський тощо*, постійно повторюючись, фіксуються в мовній свідомості як "ідеологічне смислове прирощення" [18, с. 32]. Жорсткі умови дистрибуції "нав'язують" ідеологічну семантику будь-якому поняттю. Без "ідеологічного маркування" жодне явище у системі радянського дискурсу не існує. Така особливість лексико-семантичних зв'язків приводить до своєрідної "спеціалізації" слова вживатися в чітко вираженому ідеологічному контексті [9, с. 16], наслідком чого є семантичний зсув у структурі слова – актуалізація ідеологічного компонента значення.

Простеживши сполучуваність ідеологічних атрибутів, а також частоту їх вживання, можемо визначити спектр ідеологізованих значень. Атрибути *радянський, соціалістичний, комуністичний, революційний* сполучаються з іменниками таких лексико-тематичних груп:

- суспільно-політичні терміни: *партія, суспільство, суспільні відносини, зовнішня політика, народ, держава, революція*;
- абстрактні поняття: *віра, думка, свідомість, підхід, напрям, завдання, ставлення, активність, результат*;
- назви загальнолюдських цінностей: *честь, мораль, совість, оптимізм, патріотизм*.

Як підтверджує аналіз мовного матеріалу, до ідеологізації значення "схильні" лексеми з ослабленим денотативним компонентом, своє семантичне наповнення вони виявляють лише завдяки контекстові, що є "засобом відбору і реалізації значення" [9, с. 15]. 3

цього класу слів найбільш актуалізовані абстрактні поняття (*робітничий рух, революційні перетворення*), назви загальнолюдських цінностей (*комуністична мораль, робітнича честь* тощо), часових проміжків (*радянська епоха* тощо).

Яскравим прикладом семантичного зрушення є ідеологізація звичайних для мовної свідомості понять: назв осіб (*радянська людина*), назв осіб за родом діяльності (*радянський артист, радянські інженери* тощо), назв осіб за статтю (*радянська жінка*; при відсутності варіанта *радянський чоловік*). Висока частотність вживання даних словосполучень вже засвідчує зсув у семантичній структурі головного слова.

В умовах ідеологізованого контексту семантичної трансформації зазнають назви загальнолюдських цінностей, особливо назви морально-етичних категорій (етично значущі поняття): *совість, мораль, честь* тощо. (Дослідження сполучуваності підтверджує, що назви загальнолюдських цінностей реалізують свій сполучувальний потенціал лише з ідеологічними домінантами). Творячи тісну семантичну сполучуваність з ідеолексемами, вони набувають ідеологізованого, класово-партійного значення, втрачаючи значення загальнолюдських цінностей: *комуністична мораль, робітнича совість, пролетарська честь, колгоспна демократія* тощо. У таких конструкціях відбувається порушення семантичної сполучуваності, що протирічить і логіко-семантичній сполучуваності, і правилам семантичного узгодження.

Поширеним засобом ідеологізації значення в системі радянської комунікації виступають атрибути, утворені на основі метафоричного, гіперболічного переосмислення значень:

– простору: *великі цілі, всенародний рух, всесоюзний огляд, всесвітньоісторичний масштаб, широка автоматизація, величезні родовища, безмежний простір* тощо;

– кількості: *численна армія, мільйонні загони, широкі маси, подальше збільшення* тощо;

– руху, швидкості: *семимильні кроки, швидке нарощування, ударний темп, впевнений ритм, прискорений розвиток* тощо;

– сили, міцності: *могутня зброя, революційна сила, могутня хода, бойове завдання, зміцнені позиції* тощо;

– часу: *нова радянська людина, вічноюне вчення, п'ятирічний план, найновіші досягнення, сучасні засоби* тощо;

– родинності: *братні народи, рідна партія, батьківське слово* тощо.

Процес перетворення ключових понять радянського дискурсу на символ пов'язаний з актуалізацією асоціативної семи "сім'я". Так, наприклад, лексеми *теплій, рідний, дорогий, близький, батьківський* у словосполученнях *рідна Комуністична партія, щире батьківське слово пропагандистів, партсекретарів, по-батьківськи строго, тепло, сім'я народів-братів, братні комуністичні партії* виступають словами-стимулами для появи асоціативних зв'язків, пов'язаних з родинними поняттями (сім'єю, батьком). Через те, що асоціативні зв'язки слова відіграють важливу роль у створенні певного ставлення до об'єкта мовлення, предмета, явища, радянський дискурс апелював до базових психічних структур особистості, "інтимізуючи" ідеолексеми. Найкращим прикладом ступеня інтимності може бути називання Володимира Леніна по батькові – Іллічем. Така традиція номінації демонструвала не лише ступінь інтимності особистісних стосунків, а й характер цих стосунків [15, с. 49]. Ця фамільярно-просторічна форма звертання, творячи тісну семантичну сполучуваність зі словами *наш, рідний*, перетворювала "вождя світового пролетаріату" на образ найдорожчої людини: *наш Ілліч, рідний Ленін*. Яскравим прикладом фетишизації образу Леніна є словосполука *ім'я Леніна*, яка в масовій свідомості абсолютно не експлікувала справжнього імені – Володимир Ульянов. Взагалі, тотемолексеми *партія, марксизм-ленінізм* у такому "інтимізованому" контексті набували антропоморфного звучання: *вічноживе марксистсько-ленінське вчення, рідна партія* тощо. Відповідний контекст програмував і належні принципи поведінки: "відданість партії"; "вірність ідеям Леніна"; "вірність марксизму-ленінізму"; "любов до рідної партії".

Регулярним засобом "ідеологічного маркування" виступає іменний присудок, що виконує функцію експліцитного тлумачення знака: *союз робітників і селян – основа Радянської держави, марксизм-ленінізм – єдино правильне вчення, партія – розум, честь і совість нашої епохи* тощо. Такі констатації є стереотипними номінаціями й відтворюють основні міфологеми та ідеологеми радянської дійсності, стверджують високу цінність об'єкта вислову, надаючи йому символічного значення.

Ще одним засобом ідеологізації висловлювання в радянській мовній практиці виступають багатокомпонентні атрибутивні сполучення "подвійної експресивності", що виявляються структурами найвищого знакового рівня. Утворюються вони за рахунок включення в семантику багаточленних номінацій компонентів емоційного

характеру: *нові величні діла, священна народна пам'ять, знаменний ленінський ювілей тощо.*

Ідеологізованими знаковими виступають і субстантивні багатокомпонентні сполуки з віддієслівними іменниками *підвищення, зростання, збільшення, зміцнення, розширення, вдосконалення, при множення* тощо, які в ідеологічно насиченому контексті утворюють словосполуки "дубльованої семантики": *зміцнення могутності, зростання темпів, піднесення рівня, підвищення рівня.* Дані іменники, актуалізуючи таку семантичну ознаку, як постійна повторюваність дії, приводять до вияву надлишковості на семантичному рівні [7, с. 476]. Таке розширення значення пов'язане зі спустошенням власного змісту слів, їх десемантизацією, а отже, з перетворенням їх на ритуально-знакові конструкції.

Характерним механізмом ідеологізації радянської комунікації виступають повтори. Повтор представлений на всіх рівнях тексту, що дає можливість його типологізувати: *Чим більш зрілим стає наше соціалістичне суспільство, чим далі воно просувається до вищої стадії свого розвитку – комунізму, тим вищою стає громадська активність наших громадян, трудових колективів і народу в цілому, тим ширше і глибше трудящі залучаються до управління справами держави.* (На 40 слів 9 слів з семою руху). Або ще один приклад: *Знайте і запам'ятайте: в будь-який час і в будь-який момент ми з вами, ми на вашому боці, ми на боці соціалізму на боці праці, миру й інтернаціонального братерства трудящих.*

У текстах радянського дискурсу виділяємо такі види повторів:

лексичні (повтор одного й того самого слова): *все більше й більше, все краще й краще, змінюється і змінюється на краще, тисячі й тисячі конкретних справ;*

семантичні (повтор однієї й тієї ж семи, що призводить до утворення словосполучень дубльованої семантики, семантичних дублетів): *подальше підвищення, значне збільшення, далі вперед, просування вперед, вища стадія;*

словотвірні (повтор спільнокореневих слів): *комсомол – комсомольський, комунізм – комуністичний, Ленін – ленінський, Ради – радянський, робітник – робітничий, виконання й перевиконання;*

словотвірні в межах синтагми (зі зміною граматичних ознак слова): *значно збільшити – значне збільшення, глибоко вивчати – глибше вивчення, широко висвітлювати – ширше висвітлення;*

синтаксичні: *сказати більш образно – образно кажучи.*

Роль повтору також відіграє перерахування однорідних об'єктів. Слова, різні за семантикою, сприймаються як синонімічні, як повтор одного й того самого поняття: *інтересам свого підприємства, району, області, республіки, всієї своєї Батьківщини; нові заводи, фабрики, житлові квартали, селища і цілі міста тощо*.

Такий вид повтору деталізує текст і водночас робить його універсальним, що ще більше розвиває зміст і підсилює магічність вислову.

Аналіз мови партійних документів засвідчує, що основним засобом ідеологізації радянської мовної практики виступає незмінний ідеологізований контекст, утворений системою ідеологічних домінант. У такому контексті неваріативність синтагматичних зв'язків призводить до своєрідної "редукції" значення, спрощення семантики, аж до "нульової". Словосполучення *справа партії, лінія партії, завоювання соціалізму, працювати по-комуністичному, зразкове комуністичне місто, масштаб наших звершень, в ім'я миру і щастя, розгорнулося соціалістичне змагання, великий союз серпа і молота тощо* позбавлені предметної та понятійної співвіднесеності, а тому виконують лише ритуальну функцію. Обмеження парадигматично-синтагматичних зв'язків дає підстави розглядати радянську комунікацію як закриту систему найвищого знакового рівня, не здатну відображати справжню соціальну реальність.

Література

1. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арндт. – К., 2002.
2. Арутюнова Н. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999.
3. Бакаєв Ю. В. Тоталітарне суспільство: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук. – К., 1997.
4. Бацевич Ф. Нариси з комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – Львів, 2003.
5. Бондаревська І. Слово і стиль / І. А. Бондаревська // Слово в аспекті функціонування : зб. наук. праць. – Полтава, 1996.
6. Вейнрейх У. О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в лингвистике – М., 1970. – Вып. V.
7. Гак В. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М., 1998.
8. Гловінський М. Новомова / М. Гловінський // 12 польських есеїв. – К., 2001.
9. Кочерган М. Слово і контекст / М. П. Кочерган. – Львів, 1980.
10. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Політвидав України. – 1982. – Т. 11; 1983. – Т. 12 ; КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2 т. – К. : Політвидав України, 1976.

11. Крейдлин Г. Голос власти и глас народа / Г. Е. Крейдлин // Мова тоталітарного суспільства. – К. : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ, Інститут української мови, 1995.
12. Кузьмина Л. Я. Массовое сознание в условиях тоталитарного общества: генезис и особенности : автореф. дисс. ... канд. филос. наук / Л. Я. Кузьмина. – М., 1990.
13. Купина Н. Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры / Н. А. Купина. – Екатеринбург, 1999.
14. Ленуар Р. Социальная власть публичных выступлений. Выступление как стратегия / Р. Ленуар // Поэтика и политика. – СПб., 1999. – С. 170.
15. Масенко Л. Мова і політика / Л. Т. Масенко. – К., 2001. – С. 38.
16. Потятинник Б. Патогенный текст / Б. Потятинник, М. Лозинський. – Львів, 1997.
17. Романенко А. Советская словесная культура: отечественная история её изучения / А. П. Романенко // Вопросы языкознания. – 2002. – № 6.
18. Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – М. : Языки русской культуры, 2000
19. Советская власть и медиа : сб. ст. / под ред. Ханса Гюнтера и Сабины Хэнсен. – СПб., 2006.
20. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова. Культура. Влада / Г. М. Яворська ; Нац. акад. наук України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2000.

УДК 94:930.1:329(477+470+571)

В. М. Буренков

"Дніпропетровський партійний клан" в українській та російській історіографії

*У статті розглянуто науковий доробок українських та російських учених, предметом якого стала проблема існування та функціонування в партійно-державній системі СРСР неформальних політичних об'єднань – "партійних груп", земляцтв і, зокрема, так званого дніпропетровського клану. Проаналізовано найбільш ґрунтовні праці з цієї проблематики. Встановлено основні тенденції історіографічного осмислення проблеми. Зроблено висновок про слабкість фактологічного і доказового наповнення в обґрунтуваннях щодо існування і функціонування неформальних груп і, зокрема, дніпропетровського партійного клану. Констатовано недостатню розробленість теоретичного і понятійного апарату з даного питання. **Ключові слова:** неформальні політичні об'єднання, "партійна група", партійний клан, політична еліта, дніпропетровське земляцтво, дніпропетровський клан, номенклатура.*

Рассмотрены научные исследования украинских и российских ученых, предметом которых является проблема существования и функционирования в партийно-государственной системе СССР неформальных политических объединений – "партийных групп", землячеств и, в частности, так называемого "днепропетровского клана". Проанализированы наиболее фундаментальные труды по этой проблематике. Установлены основные тенденции историографического осмысления проблемы. Сделан вывод о слабости фактологического и доказательного наполнения в обоснованиях наличия и функционирования неформальных групп и, в частности, днепропетровского партийного клана. Констатировано недостаточную разработанность теоретического и терминологического аппарата по данному вопросу.

***Ключевые слова:** неформальные политические объединения, "партийная группа", партийный клан, политическая элита, днепропетровское землячество, днепропетровский клан, номенклатура.*

The author addresses in depth the works of Ukrainian and Russian scholars that chose as their subject the functioning of informal political units in the party-and-state system of the USSR, that is, party groups, clannish communities, and the so-called Dnipropetrivsk clan in particular. The most thorough studies are given a detailed analysis. Identified are

the principal tendencies of historiographic rendering of the subject. The reporter admits factual and demonstrative weakness of the reasoning and indicates insufficiency of theoretical interpretation and underdevelopment of the terminology on the issue.

Key words: *informal political units, party group, party clan, political elite, Dnipropetrovsk community, Dnipropetrovsk clan, nomenclature.*

В Україні розпочато процес декомунізації. У зв'язку з цим виникає потреба не тільки формального перейменування адміністративних одиниць та зміни топонімічних назв, що містять символіку комуністичного режиму, а й вивчення сутності політичних процесів, що генетично пов'язанні із сьогоденням України. Паралельно з процесами декомунізації в Україні розпочато політичну люстрацію, яку не можна провести без відсторонення від влади представників олігархії, які свої початки беруть від радянських політичних кланів – харківського, донецького і дніпропетровського. Для очищення політико-економічного простору від подібних структур, на нашу думку, треба зрозуміти логіку формування та функціонування цих неформальних об'єднань, які були сформовані і доволі успішно функціонували в Радянському Союзі. Але щоб зрозуміти цю логіку, потрібно звернутись до серйозного наукового аналізу явища, саме до дослідження неформальних політичних об'єднань, котрі діяли у партійно-державній системі СРСР. Цими неформальними об'єднаннями були так звані "партійні групи", номенклатурні земляцтва, регіональні клани. Для розуміння сучасного стану досліджень із зазначеної проблеми в даній статті намагаємось провести історіографічний аналіз робіт, в яких відображені різні грані дослідження дніпропетровського партійного клану.

Проаналізовано роботи таких дослідників, як: М. Восленський, М. Афанасьєв, М. Мітрохін, В. Васильєв, Ю. Кузьменко, В. Крупина, О. Штейнле, А. Портнова та Т. Портнової [1–3; 5–8; 10; 11].

Перший, хто у своїй роботі "Номенклатура: панівний клас Радянського Союзу" звернув увагу і доволі схематично окреслив питання наявності "партійних груп" у, здавалось би, монолітній партійно-державній системі СРСР, був Михайло Восленський [3, с. 369–370]. Доволі розлогий, але не досить конкретний, на нашу думку, аналіз клієнтальних відносин виклав у своїй роботі Михайло Афанасьєв [1].

Проблематиці "особистих зв'язків" присвячені дві статті Миколи Мітрохіна [7; 8]. У статті "Особисті зв'язки" в апараті ЦК КПРС" аналізується логіка побудови і функціонування "особистих зв'язків"

співробітників апарату ЦК та членів ЦК КПРС [8]. Автор поставив перед собою два ключові питання, на які він намагався знайти відповіді: перше, чи можна вважати "особисті зв'язки", які існували в апараті ЦК, такими, що мають ознаки корупції?; і друге, не менш важливе, питання, яким задавався Микола Мітрохін і на яке доволі детально відповів, це питання, а яким чином виникали "особисті зв'язки" між членами ЦК і співробітниками апарату ЦК? Шукаючи відповіді на вищезазначені питання, автор приходять до висновку, що в апараті ЦК КПРС "звичайний хабар був замінений участю у довготривалих великих соціальних союзах, які забезпечували майже пожиттєву конвертацію "особистих зв'язків" на тривалу соціальну ренту", а "особисті зв'язки", якими були пов'язані представники апарату, могли бути сформовані через наступні об'єднання: політичні групи, суспільні рухи, регіональні професійні лобістські групи, а також через систему особистих відносин людей, які були вихідцями з так званої "малої батьківщини" [8]. Також Микола Мітрохін вважає, що співробітники апарату ЦК розглядали систему "особистих зв'язків" як "компенсацію за свою роботу, як цілком справедливую оцінку їх ділових якостей та особистої відданості" [8]. Як приклад формування та практичного застосування системи "особистих зв'язків" Микола Мітрохін детально реконструював та пояснив на прикладі неформальних зв'язків інструктора відділу культури ЦК у 1968–1978 рр. Геннадія Гусева. Для нас цікавим виявився факт належності Гусева до одного з багатьох регіональних земляцтв СРСР. Цим земляцтвом було краснодарське земляцтво. За визначенням автора, це було співтовариство московських чиновників-вихідців із Краснодарського краю [8]. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що Микола Мітрохін вважає за можливе об'єднувати в єдину неформальну політичну групу представників того чи іншого регіону на підставі ключового критерію: представник партійної номенклатури повинен бути "вихідцем" із даного регіону; друге – цей умовний представник регіональної партійної еліти повинен зробити кар'єру в цьому ж регіоні.

Друга стаття Миколи Мітрохіна, яку ми аналізували для даного дослідження, присвячена питанням боротьби з націоналізмом в політичній історії СРСР [7]. Ця робота зацікавила нас тим, що автор, аналізуючи боротьбу з так званім націоналізмом, використовує поняття "суперклан". Воно формулюється автором в процесі реконструкції боротьби Леоніда Брежнєва та його соратників за зміщення з ключових партійно-державних посад представників

"старої гвардії", тобто тих, на кого спирався Микита Хрущов під час керівництва СРСР [7, с. 194].

Чому саме цей термін-поняття – "суперклан" – використав автор, ми не можемо дізнатись із даної статті, оскільки якихось визначень, пояснень чи аргументів щодо доречності використання цього поняття Миколою Мітрохіним не наведено. Подібне словосполучення в цій же статті застосовано і до групи Щелепіна. Автором констатується факт знищення клану "щелепінців" "суперкланом" Брежнєва у 1967-му році [7, с. 195].

Таким чином, для нас залишається "загадкою", що таке "суперклан" і чим він відрізняється від поняття "клан" у даному конкретному випадку. Залишаються відкритими ще ряд не менш важливих запитань, на які ми відповіді не отримуємо із цієї статті.

Одним із перших, хто почав досліджувати регіональні клани, які діяли в політичній системі СРСР та УРСР, був український дослідник Валерій Васильєв. У своїй статті "Перші секретарі обкомів компартії України в Радянській управлінській системі (середина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.)" автор намагається показати існування особливих, більш глибоких і стійких, ніж службові, зв'язків серед обласних або регіональних партійних керівників. Зроблено деякі узагальнення щодо процесів формування та діяльності управлінських мереж, ролі у них перших секретарів обкомів [2, с. 319]. Валерієм Васильєвим виділено три управлінські мережі: харківська, яку почав створювати і очолив Микола Підгорний; дніпропетровська, яку особисто опікував Леонід Брежнєв; донецька, якою опікувався багаторічний голова Ради Міністрів УРСР Ляшко [2, с. 327–328]. Серед трьох перелічених вище управлінських мереж, на думку Валерія Васильєва, кланами були лише "дніпропетровський клан" і "донецький обласний клан", а харківська управлінська мережа кланом, мабуть, не була; поняття "клан" до цієї групи в статті не застосовується.

Важливо відзначити думку Валерія Васильєва, що одним із ключових факторів, який впливав на формування найбільш потужних клієнтел, був фактор промислового розвитку регіону. Тобто чим потужніший був промислово-економічний потенціал регіону, тим більшою була імовірність утворення впливової управлінської мережі або клану [2, с. 329].

Юлія Кузьменко у своїй статті "Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у середині 80-х рр. ХХ ст." розглянула проблеми місця та ролі неформальних практик партійно-радянської номенклатури УРСР на початковому етапі перебудови,

їх впливу на темпи впровадження і результативність реформ, що розпочалися в Радянському Союзі за ініціативи Михайла Горбачова [6, с. 182]. Окрім вищезазначеного, на думку автора, "найяскравішим прикладом формування кланів у партійно-державній номенклатурі УРСР, звісно, є дніпропетровський клан" [6, с. 187]. Юлія Кузьменко у своєму дослідженні пішла далі простої фіксації факту існування такого неформального угруповання, як дніпропетровський клан. Вона вважає за доцільне умовне розділення представників, які входили до цього клану, на три когорти: "москвичі", "кияни" та "дніпропетровці" [6, с. 187]. До "москвичів" віднесені Л. Брежнєв, М. Тихонов, І. Архипов, А. Кириченко, В. Чебриков, М. Щолоков, І. Новіков, Г. Цинєв; до когорти "киян" віднесені В. Щербицький, О. Ватченко, В. Шевченко, А. Гіренко, О. Канто, Є. Качановський; до когорти "дніпропетровців" віднесені В. Борисовський, С. Стежко, М. Задоя [6, с. 187].

Ще одна цікава робота, яка була написана в співавторстві Віктором Крупиною та Юлією Кузьменко, має назву "Номенклатурні земляцтва в Радянській Україні в 50–80-х рр. ХХ ст." [5]. Автори розглядають харківське, донецьке, дніпропетровське номенклатурні земляцтва як сформовані в індустріально розвинених областях, господарські керівні кадри яких входили до номенклатури ЦК КПРС. За визначенням авторів, номенклатурне земляцтво – це "неформальна владна група, консолідована на основі належності її представників до регіону, де проходило їх особистісне і / або професійне становлення, створення та функціонування якої відбувається за законами патрон-клієнтизму, а діяльність спрямована на зміцнення політичних позицій членів земляцтва та лобювання корпоративних інтересів" [5]. Належність до земляцтва могла бути обумовлена, на думку авторів, "професійними, родинними, товарицькими або кон'юнктурними зв'язками. Віктор Крупина та Юлія Кузьменко пропонують ввести поняття "область-донор", тобто область, кадри якої мали переваги при заміщенні вакантних посад в столиці [5]. Звертається увага на персональний склад земляцтв.

В статті "Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки)" запорізький дослідник Олексій Штейнле, визначаючи роль вихідців із Харкова в політичних елітах СРСР післясталінських часів, виділяє ряд обставин, що сприяли створенню регіонального клану у колишній столиці радянської України [11, с. 228–232]. Олексій Штейнле пропонує ряд факторів і критеріїв, які можуть свідчити про наявність в певному регіоні політичного клану,

земляцтва або "партійної групи". Це такі критерії: 1) значна концентрація керівників із одного регіону у вищих ешелонах влади; 2) контроль над ключовими посадами в апараті управління; 3) спільна позиція з ключових політичних та економічних питань; 4) тісний зв'язок між членами групи, земляцтва, клану. Все це, на думку автора статті, може вказувати на ймовірне існування харківського земляцтва, схожого на дніпропетровську "партійну групу" [11, с. 228–230].

В статті Андрія Портнова та Тетяни Портнової "Столиця застою? Брежневський міф Дніпропетровська" автори доходять висновку, що значення "дніпропетровського клану" в керівництві СРСР часів "застою" перебільшено [10]. Уявлення про те, що начебто багато колег Брежнева по роботі в Дніпропетровську зайняли високі посади в Москві, на думку авторів, не витримує критики. В статті піддається сумніву логіка земляцтва. На думку Портнових, просування "дніпропетровців" були притаманні не стільки Брежневу, скільки його висуванцю – Володимирі Щербицькому [10]. Говорити про Дніпропетровськ як про "столицю застою", "кузню кадрів" та про всесильний "дніпропетровський клан" не можна, це лише міф, який був сконструйований на рівні невдоволеної московської партійної еліти, яка завжди нарікала на недостатність уваги до неї і на малочисельність її представників серед вищої партійно-державної еліти СРСР [10].

Таким чином, проблеми існування неформальних політичних груп – земляцтв, кланів, "партійних груп" – почали розроблятися значною кількістю українських і російських дослідників. Проте надмірна емоційність дослідників часто зводить сутність їх праць до простої констатації, майже не підтвердженого або виведеного з припущень чи на підставі побічних доказів факту існування "дніпропетровського клану", а не до її наукового аналізу. Наприклад, більшість дослідників схиляються до думки, що дніпропетровський клан дійсно існував і що він був "найяскравішим прикладом формувань кланів" в УРСР, але за цим твердженням немає ґрунтовної наукової аргументації. Одразу ж виникає низка запитань, на які сучасна українська історіографія відповіді ще не знайшла. По-перше, достатньо чітко не вказується, чи були ще в УРСР клани, окрім трьох найвідоміших (донецький, дніпропетровський, харківський)? По-друге, досі в історіографії немає сконсолідованої думки з приводу використання ключових понять. Аналізуючи історіографію, ми зустрілися з різноманітністю визначень щодо неформальних політичних груп: "партійна група", номенклатурне земляцтво, "дніпропетровський клан" та ін. Виникає плутанина за формою визначення. На нашу

думку, слід розібратися з поняттями, що вже є на часі в даній науковій проблемі. По-третє, не визначившись з поняттями, деякі історики вже пропонують внутрішнє розділення, до прикладу, дніпропетровського клану на три когорти: "московську", "київську" та "дніпропетровську". В той же час ми не виявили дослідження, де було б з'ясовано, хто входив до цього клану, і на якій підставі взагалі відбувається такий поділ?

Окремо хочеться відмітити конкретне зрушення у дослідженні проблем неформальних політичних груп в УРСР та СРСР. Це доволі струнка методика виділення та співвіднесення тих чи інших акторів, що діяли у політичному полі Радянського Союзу, розроблена Олексієм Штейнле. Відповідно до розроблених ним критеріїв-маркерів можна виявляти або хоча б окреслювати межі цих неформальних груп. Досліджуючи харківську "партійну групу" він продемонстрував можливості роботи науковців з цими критеріями. В той же час, на нашу думку, ця методика ще потребує подальшого удосконалення і відпрацювання на подібному історичному матеріалі.

Доволі привабливою для подальшого використання у дослідженнях неформальних партійних груп є теорія, запропонована Віктором Крупиною та Юлією Кузьменко у їх статті про номенклатурні земляцтва. Ми вбачаємо перспективність дослідження неформальних груп, що діяли в СРСР, через умовну прив'язку до регіону – номенклатурні земляцтва, хоча до цього проблема і не зводиться.

Отже, аналіз сучасного стану наукової розробки проблеми засвідчує перспективність подальшого дослідження неформальних політичних груп, що існували у радянській партійно-державній системі.

Література

1. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность: исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России / Михаил Афанасьев. – М. : МНФ, 2000. – 317 с.

2. Васильев В. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. XX ст.) / В. Васильев // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : збірник статей. – Вип. 15 : На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / голов. ред. В. А. Смолій : у 2 ч. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009.

Ч. I. – 2009. – С. 318–331.

3. Восленский М. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / Михаил Восленский. – М. : Советская Россия, 1991. – 624 с.
4. Дніпропетровська сім'я : довідник / уклад.: В. Піховшек, К. Михайличенко, С. Конончук та ін. – К. : Фонд Демократії, 1996. – 288 с.
5. Крупина В. Номенклатурные землячества в Советской Украине в 50–80-х гг. XX в. / Виктор Крупина, Юлия Кузьменко / [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://elis.pstu.ru/index.php?a=32&pod_id=85/Ypdf_p_trhfyf/. – Назва з екрана.
6. Кузьменко Ю. Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у середині 80-х рр. XX ст. / Юлія Кузьменко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 60 : Регіональні та загальноукраїнські історико-культурні процеси у сучасному дослідницькому вимірі. – С. 182–194.
7. Митрохин Н. "Борьба с национализмом" и политическая история СССР 1960–1970-х годов / Николай Митрохин, Вячеслав Михайлов // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 4. – С. 192–207.
8. Митрохин Н. "Личные связи" в аппарате ЦК КПСС [Электронный ресурс] / Николай Митрохин // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 83 (3/2012). – Режим доступа:
<http://www.nlobooks.ru/node/2288>. – Назва з екрана.
9. Модсли Э. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный комитет и его члены, 1917–1991 гг. / Эван Модсли, Стивен Уайт. – М. : РОССПЭН ; Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина". – 2011. – 431 с.
10. Портнов А. Столица застоя? Брежневский миф Днепропетровска [Электронный ресурс] / А. Портнов. – Режим доступа:
<http://www.intelros.ru/readroom/nz/n5-2014/25273-stolica-zastoya-brezhnevskiy-mif-dnepropetrovska.html>. – Назва з екрана.
11. Штейнле О. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки) / Олексій Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 38. – С. 228–232.

УДК 94(97+57)057.343:9–05

Т. М. Пронь

Андрій Громико: vis-a-vis з політикою і дипломатією

У статті розглядається особистісно-індивідуальна сутність А. Громико – найвпливовішого суб'єкта зовнішньої та внутрішньої політики СРСР 1939–1988 рр. Ставши кар'єрним дипломатом випадково, він спромігся утриматися на вершині влади впродовж усього життя.

Ключові слова: Андрій Андрійович Громико, міністр закордонних справ СРСР, Радянський Союз, зовнішня політика, дипломатія, політична еліта.

В статье рассматривается личностно-индивидуальная сущность А. Громыко – наиболее влиятельного субъекта внешней и внутренней политики СССР 1939–1988 гг. Став карьерным дипломатом случайно, он смог удержаться на вершине власти на протяжении всей жизни.

Ключевые слова: Андрей Андреевич Громыко, министр иностранных дел СССР, Советский Союз, внешняя политика, дипломатия, политическая элита.

In the article considers A. Gromyko the personal and individual nature – most influential subject of domestic and foreign policy of the USSR 1939–1988 bienniums. By becoming a career diplomat by chance, he managed to stay at the helm throughout life.

Key words: Andrey Gromyko, Foreign Minister of the USSR, the Soviet Union, foreign policy, diplomacy, political elite.

Персоніфікація минулого є однією з центральних дослідницьких практик у сучасних суспільних науках, особливо коли йдеться про осіб, чиє місце і становище надає можливості ухвалювати рішення загальнонаціонального значення й від яких залежить подальша доля народів країни – про політичну еліту. Як зазначав відомий український вчений І. Курас, "... історія розвивається не однолінійно – у кожній своїй фазі вона має кілька векторів подальшого шляху, і остаточний вибір вектора визначається політичними лідерами, їхніми цілями, інтуїцією, інтересами, інтелектом, моральними принципами тощо" [1, с. 6]. У контексті колапсу СРСР видається необхідним з'ясувати особистісно-індивідуальну сутність його ключових фігур як суб'єктів внутрішньої і зовнішньої політики, які безпосередньо творили історію країни. Парадокс радянського правління полягав в

тому, що роль еліти виконувала номенклатура. Однак було б спрощенням думати, що всі володарі вищих державних посад не мали освіти, досвіду, належних ділових якостей і здібностей, а висувалися лише з критерію особистої відданості.

З цього ряду виділяється кар'єрний дипломат, політик та вчений Андрій Андрійович Громико. Майже піввіку ця людина була *vis-a-vis* (віч-на-віч) з політикою і дипломатією (1939–1988 рр.), 28 років визначала вектор не тільки зовнішньої, але й внутрішньої політики Радянського Союзу як керівник дипломатичного відомства (1957–1985 рр.) та член Політбюро ЦК КПРС (1973–1988 рр.). На його прикладі можна проілюструвати особливості функціонування радянської політичної еліти майже на всіх етапах історії СРСР.

Російська й світова наукова та громадська думка щодо А. А. Громика – поляризована. Найбільш адекватно оцінив його діяльність А. М. Александров-Арестов. Поміж інших авторів цікавими є цілісні життєписи С. Рибаса, Л. Млечина, Н. Гореславської, К. Залеського, його сина – відомого вченого-міжнародника Анатолія Громика, історичні есе А. Ахтамзяна, А. Волгарєва, В. Печатнова та ін. У російських виданнях Громико презентують, з одного боку, як "великого дипломата радянської епохи" [2] та "фігуру світового масштабу", що внесла неоціненний вклад в розвиток дипломатичної служби Росії [3, с. 206], з іншого боку, підкреслюють, що він був "продукт своєї епохи, її порядків і уявлень", "помилявся і вводився в оману", "припускався промахів і правильних рішень", як і всі радянські діячі [4, с. 385, 390]. Дуже ёмко його охарактеризував британець Джил Беннет: "У радянської машини ніде і ніколи не було слуги більш професійного, добросовісного, послідовного, обережного, самовідважного і багатостраждального, ніж Андрій Андрійович Громико" [5, с. 441]. Такий ракурс історичної постаті потребує відповідної аргументації, проведення міждисциплінарного дослідження.

А. Громико належав до тієї невеликої групи політичної еліти, яка працювала майже з усіма першими особами держави, залишався послідовним виразником сталінської ідеології щодо утвердження авторитету і впливу СРСР у світі. Його професійне становлення відбулося при Сталіні й Молотові. Він став своєрідним уособленням "американської мрії" радянського зразка: простий хлопчина (1909 р. н.) з далекого білоруського села стрімко піднявся вгору. В нього не було тієї особливої харизми, яка була властива його попередникам, але він здобув добру освіту (семирічка, профтехшкола, технікум, Мінський економічний інститут, аспірантура в Москві),

набув першого життєвого досвіду на посадах вчителя й директора сільської школи, старшого наукового співробітника в Інституті економіки АН СРСР, викладача Московського інституту інженерів комунального будівництва [6], став кар'єрним дипломатом і піднявся до висот державного управління, спромігся утриматися на вершині влади й бути активним суб'єктом зовнішньої та внутрішньої політики СРСР упродовж усього життя. Політичний публіцист Л. Млечин пояснює загадку успіху Громика – "неймовірним везінням" та "російською традицією" [5, с. 355]. Тут, вочевидь, слід розуміти дещо в іншому значенні: не тому що "везло" / таланило, а тому що – "віз" / над силу виконував свою роботу.

Збірний образ Громика – людини і держслужбовця – це множинна палітра таких якостей, як: феноменальна пам'ять, широкий кругозір, здатність до дискусії, неймовірна витримка, коректність, безперечна відданість справі, добросовісність і відповідальність щодо виконання доручень, консервативність, формалізм, догматизм, ініціативність, цілеспрямованість, вроджена обережність, утаємниченість, виваженість дій, уникнення гострих кутів і разом з тим вміння прогнутися перед керівником, маневрувати чи / або балансувати, підлаштуватися. Високу оцінку 1976 р. йому дав держсекретар США Сайрус Венс: "У сучасному світі мало хто може з ним зрівнятися. В дипломатії він скрупульозний професіональний практик, людина надзвичайних здібностей, високих здібностей і високого інтелекту, що володіє всіма рисами державного діяча" [7]. Утвердження Громика як особистості відбувалося залежно від ролі, яку він відігравав при різних керівниках партії і держави.

Головними критеріями кар'єрного росту в ті роки були: соціальне походження, рівень освіти, членство в Комуністичній партії, сімейність. Решта – особистісно-індивідуальні риси характеру та вміння бути людиною системи. Щодо першого – він вказував в анкетах "із селян" (насправді, зі збідненої білоруської шляхти) та ідентифікував себе як "росіянин" [8]. Йому пощастило, що батько був на заробітках в Канаді й надихнув сина на вивчення англійської мови [9], а мати дуже любила книги (односельці називали її "професор") [10]. Батьки передали сину не тільки генетичні здібності, але й прищепили працьовитість та любов до навчання.

Домагаючись кращої життєвої перспективи, він безперервно навчається, вступає в партію, стає секретарем партійної організації, одружується. По завершенні вишу його відбирають в аспірантуру, переводять до Москви та залучають до пропагандистської роботи.

1936 р. він успішно захищає кандидатську дисертацію з економіки сільського господарства США, друкує статті на запитані владою теми. Однак відмовляється від пропозиції обійняти посаду вченого секретаря Далекосхідного філіялу Академії наук на користь дипломатичної роботи [5, с. 354].

У його поступі вирішальну роль відіграв суб'єктивний чинник. Бездоганна анкета А. Громика: "партійний, з селян, читає англійською" сподобалася В. Молотову і Г. Маленкову, які набирали кадри для Наркомату закордонних справ [5, с. 354]. Спершу його оформили референтом МЗС, через кілька днів завідувачем американського відділу, а невдовзі, завдяки аудієнції зі Сталіним, відправили радником посольства у США. Там він активно практикує мову, старанно вивчає історію, економіку й політику країни. Через чотири роки його призначають надзвичайним послом, незважаючи на те, що попередник М. Літвінов написав у характеристиці: "до дипломатичної служби не придатний" [5, с. 356]. Молотов мотивував призначення так: "молодий і недосвідчений, але чесний".

А. Громико мимоволі стає важливою фігурою дипломатії, коли центр міжнародного життя переміщується в Сполучені Штати. Постійне контактування з Молотовим та Сталіним додавало впевненості та натхнення. У 1944 р. він очолює радянську делегацію в Думбартон-Оксі, де створювалася Організація Об'єднаних Націй. На Сан-Франциській конференції 1945 р. підписує від імені СРСР Статут ООН. В квітні 1946 р. стає постійним представником у Раді Безпеки ООН і заступником міністра закордонних справ. У 1947 р. світ заговорив про нього як про фахівця, який робить свою справу на рівні "запаморочної компетенції" [11]. З 1949 до 1952 і з 1953 до 1957 рр. він працює першим заступником міністра закордонних справ, і врешті – міністром закордонних справ СРСР (1957–1985 рр.), головою Президії Верховної Ради СРСР (1985–1988 рр.) [6]. Безпомилково визначивши перспективу першості США у світі та визначальну роль ООН, спеціалізується на цих напрямках як дипломат та вчений (доктор економічних наук, 1958 р.). З часом набув такого високого рівня професіоналізму, що за його перебування при владі навряд чи був би можливим раптовий розпад СРСР.

Визначальний вплив на становлення Громика як дипломата мав Молотов. Від нього перейняв такі риси характеру, як: сухість, жорсткість, старанність у роботі, догматизм і формалізм, але професійному прагматизму він навчився в американській дипломатичній еліті [7]. Успіхи радянської дипломатії він пояснював тим, що був

переконано твердим і навіть непохитним на переговорах, особливо, коли бачив, що з ним, тобто з Радянським Союзом, "розмовляють з позиції сили або грають..." [9]. Колеги і противники знали, якщо Громико досконально проаналізував ситуацію, нічого не можна буде вдіяти. Серед них навіть з'явився вислів: "До нього заходили зі своєю думкою, а виходили з його" [16]. Держсекретар США Генрі Кісінджер зауважував: "Простіше застрелитися, ніж іти на переговори з Громико, не підготувавшись як слід" [8]. За незгоди перемовників його тиск на них ставав жорсткішим, а формулювання – більш прямолінійне. Крім вміння наполягати на своєму, він майстерно наводив аргументи на користь своєї позиції.

Своєрідну константу його діяльності засвідчують такі висловлювання: "найголовніше завдання, яке стоїть перед країнами, – зберегти мир" [9], "краще 10 років переговорів, ніж 1 день війни", "головне в дипломатії – компроміс, лад між державами та їх керівниками", "боротися до кінця за інтереси своєї країни без втрат для інших", "працювати по всьому діапазону міжнародних відносин, знаходити корисні зв'язки між окремими, здавалося б, процесами" [6]. Реалізувати зазначене було важко не тільки з об'єктивних причин, але й через манеру поведінки. Громико був дуже консервативним у всьому. "Другою натурою" була звичка не посміхатися та вдягатися відповідно до застарілого ділового стилю. За будь-якої погоди і пори року, країни і формату зустрічі він неодмінно вдягав темний костюм, білу сорочку й краватку. Одного разу зомлів на засіданні ООН від теплового удару [12, с. 121, 135]. Щоправда, позначалася і втома. За свідченням перекладача, він практично не відпочивав під час закордонних поїздок.

Статус представника СРСР і підкреслено поважне ставлення до нього з боку іноземних колег ще замолоду підвищили самооцінку дипломата. З огляду на твердість і непоступливість, іноземна преса назвала його "містер Нет". І хоча він не поділяв цієї думки, зауважуючи: "Моє "Нет" вони чули значно менше, ніж я їх "Ню", йому імпонувало амплу постаті, що не дозволяє собою маніпулювати [13]. Загалом, це був продукт особливої технології з вироблення образів, який до нього застосовували в ООН. За словами сина, його спершу називали "Містер Голос", потім почали вигадувати прізвиська гостріші: "Андрій-вовк", "Робот-мізантроп", "Людина без обличчя", "Сучасний неандерталець", "Людина-йог" і врешті – "Громико – це успіх" або "містер Нет" [7].

За показовою жорсткістю простежувалося прагнення відповідати іміджу могутньої держави. Однак старанно культивованій образ не відповідав його реальній сутності. Це помітив канцлер ФРН Віллі Брант: "Громико був більш приємним співрозмовником, ніж я уявляв його собі з розповідей про отакого собі уїдливого "містера Нет"..." [9]. Думку Бранта підтвердив і перекладач Б. Суходрев: "Багато хто вважали Громико скутою, похмурою, скупю на емоції і гумор людиною, що підкреслювалося нарочито строгим одягом і загальним зовні суворим виглядом. Його часто називали "похмурий грім". Але на справді це не так" [9]. Інші колеги також свідчили, що він проявляв дружлюбність, співчуття, розуміння, міг "прикрити", допомагав у кар'єрному рості, був гарним оповідачем та співрозмовником, щоправда, зі своєрідним (саркастичним) почуттям гумору [14].

Варто зазначити, що "Я-концепція" сильної постаті проявлялася лише в часи явної прихильності до нього з боку керівника держави та за кордоном. Громико був безсилий перед бюрократичними інтригами, доносами і підсиджуваннями у власній країні. В пам'яті й підсвідомості відклалася боротьба з А. Вишенським. Вона переконала його в тому, що внутрішня дипломатія, тобто взаємовідносини з високопоставленими чиновниками, важливіша від дипломатії зовнішньої [5, с. 358].

Лояльність до влади стала визначальною формулою поведінки Громика. Щире прагнення бути корисним було більше за амбітні бажання. Однак відчуття постійної реальної небезпеки викликало скутість, побоювання зробити щось не так. Він всіляко намагався "не висовуватися", бути надзвичайно обережним у словах і діях, критично висловлюватися тільки тоді, коли ніщо не загрожувало, уникати неправильних та небезпечних кроків, не братися за справу в незручних для нього країнах тощо.

Зміна керівників змушувала докладати багато зусиль, щоб вибудувати з ними "правильні стосунки". За часу Хрущова він брав участь у кампанії з дискредитації В. Молотова. Висміяв того на зборах як людину, яка через похилий вік "втратила будь-яку цінність для державного керівництва" [5, с. 358], натомість похвалив Першого секретаря ЦК КПРС за гарне керування державою. Переживав, коли замість Молотова призначили Д. Шепілова. Зближення з Хрущовим та Брежнєвим на ґрунті полювання посприяло його призначенню на посаду керівника МЗС. Щоправда, Хрущову він був потрібний тільки як досвідчений фахівець-міжнародник, який не мав власної політичної ваги в державі та беззаперечно виконував вказівки. Він навіть

глузував зі свого міністра в присутності іноземців, докоряв йому за недостатню гнучкість та інертність позиції [15, с. 116]. Не виказуючи своєї образи, той з усіх сил підтримував голову держави, згладжував наслідки його імпровізацій, розробляв й відповідно оформляв величезну кількість ідей та вказівок. Невігластво Хрущова відгукувалося Громику кілька років поспіль.

Найсприятливішим періодом для кар'єри був брежнєвський. Генсек не претендував на першість у питаннях зовнішньої політики, ввів його до складу Політбюро (1973 р.) й зміцнив позиції. Він із задоволенням працював, попри те, що члени Політбюро нічого не розуміли в міжнародних справах, керувалися ідеологічними міфами. Ортодоксальність поглядів самого Громика переважував професіоналізм. Завдяки цьому вдалося домогтися визнання післявоєнних кордонів у Європі, укласти низку міждержавних договорів з країнами Варшавського договору та їх із Німеччиною (1970 р.), а також зі США (щодо нерозповсюдження ядерної зброї та попередження ядерної війни, заборони бактеріологічної зброї 1973 р.), провести Наряду з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.) та ін. Разом з тим Громика не красила мовчазна згода на введення радянських військ в Угорщину 1956 р., в Чехословаччину 1968 р. та в Афганістан 1979 р. [11]. Щодо останнього випадку, вони з Андроповим попередили Політбюро про можливі важкі наслідки для СРСР, однак через півроку поступилися у цьому питанні міністру оборони Д. Устінову – сильній особистості та родичу генсека.

Наявні успіхи громиківської дипломатії на західному напрямку не перекидали формальність у стосунках з іншими країнами, пасивність і стриманість у відносинах з Китаєм і Японією, гіпертрофоване патерналістське ставлення до країн Східної Європи. Використання апробованих методів врегулювання міжнародних відносин поволи привело до застигання лінії дипломатії із Заходом [15, с. 121].

Громико ніби не помічав наростаючих проблем, робив тільки те, що було приємно Генеральному секретареві ЦК партії [5, с. 437], отримував щорічно державні відзнаки та нагороди. Спробував претендувати на посаду другого секретаря ЦК КПРС після смерті М. Сулова (поряд з Ю. Андроновим та К. Черненком). Не ризикував пропонувати нові мирні ініціативи, не популярні в членів Політбюро напередодні зміни керівника. Він спокійно сприйняв смерть Брежнєва, розраховуючи на підвищення. Владні прагнення заохочувала преса. Зарубіжні газети проголосили його "дипломатом номер 1 у світі", писали про те, що "в 72 роки він є одним із найбільш активних

і працездатних членів радянського уряду, людиною з прекрасною пам'яттю, проникливим розумом і незвичайною витривалістю" та, про те, що "він є, можливо, найбільш інформованим міністром закордонних справ у світі" [2].

Після смерті Ю. Андропова Громико знову претендував на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, але призначили К. Черненка. Важко сказати, що ним рухало: втрата самоконтролю (з огляду на вік) чи відповідальність за долю країни. Після смерті К. Черненка 1985 р. спробував заручитися підтримкою голови КДБ В. Крючкова та голови Ради Міністрів М. Тихонова. У нього були підстави сподіватися на вирішення питання на його користь. Тоді Р. Рейган визнав статус Радянського Союзу як наддержави і запевнив, що у них немає бажання змінювати його соціальну систему [7].

Однак ротація еліти в 1985 р. призвела до незворотних процесів. Зазвичай недовірливий до людей, Громико вкотре став іграшкою у руках системи. Проти нього справді були "час і невігластво людей, яких піднімали до вершини влади обставини" [13]. М'яко спробувавши просунути свою кандидатуру і не знайшовши підтримки, зголосився рекомендувати М. Горбачова [5, с. 438]. На знак вдячності той зробив його головою Президії Верховної Ради СРСР, і він ще три роки був доволі пасивним державним діячем [5, с. 439]. Рідне відомство полишив, ні з ким не попрощавшись [16]. Скромне залишення посади було цілком в його дусі. Шкода, що колеги не віддали тоді належне метру, який підняв на недосяжну висоту планку радянської дипломатії.

Деякий час ще продовжував слідкувати за міжнародними справами, почав їздити по країні. Виявилось, що він погано уявляв собі життя на периферії, не підозрював, що в магазинах порожньо, людей охопила туга і вони надзвичайно бажать змін. Буваючи на засіданнях у Політбюро, іноді говорив недоречно, протривився будь-яким спробам реабілітації жертв сталінських репресій та перегляду історії [5, с. 440]. Врешті генсек вмовив його піти на відпочинок. Дивлячись на процеси в країні й дії перших осіб, він дійшов висновку, що "на вершині влади опинилися слабкі й безпринципні люди" [17]. Із запізненням критикує М. Горбачова. В одному з інтерв'ю дав йому дуже образну характеристику: "Не по Савці шапка виявилася володарева, не по Савці" [18].

Найбільшою помилкою його було те, що він ставив інтереси держави вище за інтереси народів, які її населяли: не переймався низьким рівнем життя широкого загалу, не сприймав критики світо-

вих держав щодо порушення прав і свобод людини [19, с. 225, 227]. Він залишився відданим своїй Вітчизні і переконанням навіть після смерті (1988 р.). У написаних мемуарах не сказав нічого особливого з того, що знав [5, с. 440]. Набута мудрість підказувала, що в такому разі книга не побачить світ, постраждають рідні. Він не захотів бути похованим на Червоній площі. Його онуки стали від народження громадянами країни, яку він знав не гірше за рідну і проти якої так боровся – США [20, с. 3].

Висловлені вище міркування схиляють до думки, що А. А. Громико, пропри всю неординарність, був типовим представником радянської бюрократії (кваліфікований, обережний, надійний виконавець волі керівника держави, байдужий до прав людини). У цьому полягав не тільки секрет його кар'єрного успіху, але й особиста та суспільна драма. Дещо закомплексований, надзвичайно працездатний та відданий справі (своєрідний "лицар праці і обов'язку") державний діяч і шанований у світі дипломат був відчуженим від життя власного народу. Перебуваючи *vis-à-vis* з політикою і дипломатією, жертвовно утверджуючи могутність СРСР у світі як виконавець і творець його зовнішньої та внутрішньої політики, Громико використовувався верхівкою держави для досягнення абсолютної влади.

Насамкінець зазначимо, що звершення й прорахунки політичної еліти зважуються на відстані. Історія не має умовного способу, але може забезпечити майбутнє від невідворотних помилок. Дослідникам радянської історії залишається ще чимало зробити, щоб з'ясувати всі нюанси проблематики та сформулювати об'єктивний погляд на минуле з більшою увагою до людського виміру.

Джерела та література

1. Курас І. Ф. Вступне слово до "круглого столу" "50 років без Й. Сталіна" в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, м. Київ, 5 березня 2003 року / І. Ф. Курас // Наукові записки : збірник. – К. : ІПІЕНД, 2003. – С. 6–8.

2. Грохлина Ю. Господин "Нет" Андрей Громыко [Електронний ресурс] / Ю. Грохлина. – Режим доступу: www.tvc.ru/new/show/ib/61607. – Назва з екрана.

3. А. А. Громыко – дипломат, политик, ученый : материалы научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения А. А. Громыко (МГИМО, 29 июня 1999 г.). – М. : РОССПЭН, 2000. – 232 с.

4. Биографии министров иностранных дел. Громыко Андрей Андреевич // Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802–2002 : в 3 т. / под ред. И. С. Иванова. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2002.

Т. 3. – 2002. – 419 с.

5. Млечин Л. М. МИД. Министры иностранных дел. Романтики и циники / Л. М. Млечин. – М. : Центрполиграф, 2001. – 699 с.
6. Известия. – 1990. – № 306. – 7 июня.
7. Громыко А. А. Венец дипломатии Андрея Громыко (к истории советско-американских отношений) / Ан. Громыко // А. А. Громыко – дипломат, политик, ученый : материалы научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения ... [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.gromyko.ru/Russian/DA>. – Назва з екрана.
8. "Мистер Нет" из советского МИДа [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<https://defendingrussia.ru/a/>. – Назва з екрана.
9. Андрей Андреевич Громыко [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://100top.ru/encyclopedia>. – Назва з екрана.
10. Шадурский В. Беларусь в жизни и деятельности Андрея Андреевича Громыко / В. Шадурский // Журнал международного права и международных отношений. – 2009. – № 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
evolutio.info/content/view/1599. – Назва з екрана.
11. Гаврилов В. Андрей Андреевич Громыко: 100 лет со дня рождения / В. Гаврилов, В. Яременко // Военно-промышленный курьер. – 2009. – № 27 (293) – 15 июля. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://vpk-news.ru/issues/293>. – Назва з екрана.
12. Суходрев В. М. Язык мой – друг мой. От Хрущева до Горбачова / В. М. Суходрев. – М. : Тончу, 2008. – 174 с.
13. Громыко Ан. А. Андрей Громыко в лабиринтах Кремля. Воспоминания и размышления сына / Ан. А. Громыко. – М. : Политиздат, 1977. – 254 с.
14. Квицинский Ю. А. Политик из великой истории: к 100-летию А. А. Громыко [Электронный ресурс] / Ю. А. Квицинский. – Режим доступа:
<http://www.sovross.ru/>. – Назва з екрана.
15. Александров-Агентов А. М. Министр иностранных дел Андрей Громыко / А. М. Александров-Агентов // Международная жизнь. – 1991. – № 7. – С. 114–125.
16. Лавров С. Феномен Громыко / С. Лавров // Военно-промышленный курьер. – 2009. – № 27 (293). – 15 июля. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://vpk-news.ru/articles/6673>. – Назва з екрана.
17. Громыко Ан. А. Андрей Громыко. Полет его стрелы. Воспоминания и размышления сына / Ан. А. Громыко. – М. : Научная книга, 2009. – 444 с.
18. Андрей Андреевич Громыко. TVC. RU [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.tvc.ru/news/show/id/61607>. – Назва з екрана.
19. Громыко А. А. Памятное: в 2 кн. – М. : Политиздат, 1988. – 414 с. Кн. 2. – 1988. – 414 с.
20. Краскова В. Кремлевские дети / В. Краскова. – Минск : Беларэст, 1995. – 496 с.

УДК 94:323.39(477)"1950/1980"

О. Ф. Штейнле

Роль неформальних практик у трансформації пізньорадянської номенклатури

У статті розкривається вплив неформальних практик на еволюцію номенклатурних працівників СРСР другої половини ХХ ст. Відстоюється теза про глибоке перетворення радянського ладу, зокрема політичних еліт, внаслідок їх масового поширення.

Ключові слова: номенклатура, неофіційні відносини, пізньорадянське суспільство, клієнтели, неформальні мережі.

В статье раскрывается влияние неформальных практик на эволюцию номенклатурных работников СССР второй половины ХХ в. Отстаивается тезис о глубоком преобразовании советского строя, в том числе политических элит, в результате их массового распространения.

Ключевые слова: номенклатура, неофициальные отношения, позднесоветское общество, клиентелы, неформальные сети.

The impact of the informal practices on the evolution of Soviet nomenclature workers in the second half of the XX century is revealed. It is defended the thesis of a deep transformation of the Soviet system, including political élites, because of their mass distribution.

Key words: nomenclature, informal relationships, late Soviet society, clienteles, informal network.

У 2013–2014 роках розпочався новий етап історії України. Змінені реалії активізували інтерес до питання про розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України. Євромайдан чітко поставив перед суспільством потребу довести до логічного кінця завдання "незавершеної революції" 1991 р.: побудувати конкурентну ринкову економіку, подолати політичну та побутову корупцію, провести остаточний демонтаж радянських суспільних інститутів. Логічно постало питання, а що, власне, являє собою радянська спадщина і які її складові призвели до зникнення СРСР та хронічного відставання України від інших посткомуністичних країн на зразок Польщі чи Литви? Ані в науковій спільноті, ані серед новітніх політичних еліт нашої країни поки що, на жаль, чіткої відповіді немає. Також Україна опинилася перед найбільш викликом за часи незалежності – відродженням російського імперіалізму та його

агресивними спробами ліквідувати українську державність. Частинною новітньої російсько-української війни стала масштабна кампанія дезінформації, побудована на протиставленні "славного радянського минулого" та "так званої незалежності".

Ці обставини зупинили поступовий дрейф питання про розпад СРСР до лише наукової сфери. З просто сторінки минулого воно знову опинилося у фокусі уваги суспільства. Найбільш переконливими на сьогодні є спроби розглядати загибель останньої імперії ХХ ст. як результат цілого букету причин, що посилювали одна одну. Мова йде про стагнацію планової економіки, що не витримувала навантаження гонки озброєнь; ідеологічне знецінення комуністичної ідеї; поступове відновлення суспільства після сталінської "революції згори" та його здатності захищатися від режиму тощо. У пропонованій читачеві публікації робиться спроба звернути увагу на ще один аспект визрівання краху СРСР – еволюцію післясталінської номенклатури.

Формування номенклатурної системи припало на першу половину 1920-х рр. Як вказує запорізький історик Микола Фролов, хоча сам термін вперше фігурує у постанові оргбюро ЦК РКП(б) 1923 р., однак механізм призначення керівних працівників активно використовувався до цього і став звичним [16, с. 477–478]. Механізм номенклатури дозволив встановити дієвий контроль над діяльністю регіональних більшовицьких еліт і зцементувати їх у монолітний правлячий клас. Йосип Сталін з його допомогою швидко змінив баланс сил всередині керівництва РКП(б)-ВКП(б) на власну користь. Після встановлення одноосібної диктатури "вождя народів" номенклатура стала головним інструментом реалізації сталінської "революції згори". Надійні кадри, що отримали посади завдяки рішенням ЦК ВКП(б), на місцях безпосередньо організовували кампанії колективізації, переслідування наукової та мистецької інтелігенції, знищення церковних структур. Під їхнім контролем будувалася потужний військово-промисловий комплекс – фундамент перетворення СРСР на новітню імперію.

Водночас номенклатура не була лише сліпим зряддям у руках партійної олігархії. Вона мала й власні інтереси, відмінні від мотивів очільників СРСР. Отримавши через призначення високий соціальний статус, номенклатурні працівники не мали жодних гарантій його збереження. Це протиріччя посилювалося специфікою тоталітарного режиму, у якому місце в політичній ієрархії означало водночас і рівень добробуту, і доступ до дефіцитних послуг. Тож

потенційні "гвинтики" адміністративного апарату мали більш ніж вагомні причини шукати способи залишитися на керівних посадах. Це стало поживним ґрунтом для розвитку неформальних відносин між працівниками партійних, радянських, господарських органів, силових структур та громадських об'єднань. Михайло Левін описав це протиріччя чіткою формулою "технологія управління зіткнулася з соціологією управлінців" [8, с. 69–70].

Прояви патрон-клієнтельних зв'язків стали помітними в перші ж роки існування радянської України. "Головне, щоб був "свій в доску", – характеризували принципи підбору людей першого голови президії ЦВК Рад України Юхима Медведєва. – Ці люди уміли триматися разом. Їх єднало минуле. Червоні партизани, всякі ще невичищені члени компартії, або хоч і вичищені, з партії за побутовий розклад, але зі старими довголітніми зв'язками, теплими, інтимними, зрошеними літрами горілки з доброю закускою, всі вони – одна "бражка" [12, с. 178–179].

Іншим прикладом є гострий конфлікт 1921 р. між керівником ВУЧК Василем Манцевим та Центральною контрольною комісією ЦК КП(б)У. Причиною суперечки стали зловживання чекістів, які зосередилися на виконанні особистих доручень власного начальства. Захищаючи своїх підлеглих, В. Манцев звернувся до Фелікса Дзержинського, який допоміг відбити атаку партійного контролю [5, с. 137–138].

Вказані факти не є поодинокими. У дослідженнях з історії СРСР 1920–1930-х рр. можна знайти й інші, не менш красномовні приклади [детальніше див.: 1; 17]. Вони показують, що неформальні практики стали неодмінними супутниками радянської системи управління. Причинами їх швидкого поширення стали, з одного боку, протиріччя нового суспільного ладу, сформованого більшовиками; з іншого боку – ліквідація незалежного контролю над діяльністю нових керівників з боку засобів масової інформації, політичної опозиції та місцевого самоврядування.

Сам Сталін чудово розумів небезпеку поширення неформальних відносин всередині номенклатури. В умовах встановлення тотального контролю над суспільством, перетворення його на атомізовану й нездатну до опору масу, головною загрозою для диктатури вождя була самоорганізація номенклатурного прошарку. У заключній доповіді 5 березня 1937 р. на сумнозвісному лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) Сталін звернув особливу увагу на приклади неформальних груп серед керівних працівників. За ним

практика підбору власного оточення на підставі особистої відданості є дуже небезпечною і з нею потрібно покінчити [9, с. 13–18]. Нагадаємо, що цей пленум вважається відправною точкою "Великого терору", що знищив більшу частину керівництва радянської України та СРСР 1920–1930-х рр. Так була викорінена більша частина номенклатурних угруповань.

У повоєнні роки Сталін не зменшив уваги до боротьби з клієнтелізмом. За його ініціативою було прийнято ряд постанов, що забороняли партійним працівникам отримувати премії або забезпечення від господарських органів. У постанові оргбюро ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р. констатувалося, що в низці партійних органів УРСР має місце "зрощування з державним та господарським апаратом", внаслідок чого втрачається контроль компартії над іншими інститутами влади [18, с. 51]. Крім попереджень, старіючий диктатор розпочинає вибіркові репресії проти регіональних груп номенклатури. Найбільш відомою з них стала "ленінградська справа", у ході якої було розстріляно секретаря ЦК ВКП(б) Олексія Кузнєцова, першого секретаря Ленінградського обкому Петра Попкова, голову Держплану СРСР Миколу Вознесенського, голову Ради Міністрів РРФСР Михайла Родіонова тощо. Та вона не була єдиною. Чистки зачепили керівників Володимирської, Іванівської, Кіровської, Курської, Рязанської, Ульяновської, Челябінської областей Росії; Грузинської, Естонської та Карело-Фінської РСР. Ряд фактів (відсторонення Анастаса Мікояна та В'ячеслава Молотова, реорганізація політбюро ЦК ВКП(б) у 1952 р.) вказували на підготовку нової хвилі системних чисток серед номенклатури. На заваді її реалізації стала смерть Сталіна 5 березня 1953 р.

Спадкоємці "вождя народів" не поділяли повною мірою його поглядів на неформальні практики підконтрольної їм номенклатури. Після короткого епізоду боротьби за владу в 1953 – на початку 1955 рр., що завершився знищенням групи Лаврентія Берії та відстороненням Георгія Малєнкова, Микита Хрущов спробував сформулювати нові принципи взаємовідносин із керівними працівниками. У виголошеній на XX з'їзді КПРС доповіді "Про культ особи та його наслідки" 25 лютого 1956 р. репресії проти відповідальних працівників партійних, радянських, господарських та інших органів називалися однією з найбільших помилок Сталіна [4, с. 66–67].

Окремі дослідники пропонують розглядати виступ М. Хрущова як повноцінний політичний контракт між новим лідером партії та номенклатурою [14]. Подібне категоричне трактування викликає

сумніви і одразу ставить ряд наступних запитань ("що таке політичний контракт?", "якою мірою промова містила умови договору, а якою – намагалася послабити позиції старих сталіністів?"), що в такому формулюванні не додають ясності у вивчення радянського правлячого класу. Але без сумнівів можна констатувати, що нова верхівка зробила чіткий сигнал номенклатурній верстві про зміну правил гри. Переміни стосувалися саме керівних працівників. Сам М. Хрущов наприкінці доповіді чітко відзначив адресатів своїх думок: "Ми повинні з усією серйозністю поставитися до питання про культ особи. Це питання ми не можемо винести за межі партії, а тим паче в друк. Саме тому ми докладаємо його на закритому засіданні з'їзду. Треба знати міру, не жити ворогів, як і не оголювати перед ними наших виразок. Я думаю, що делегати з'їзду правильно зрозуміють і оцінять усі ці заходи" [4, с. 116–117].

Серйозність намірів першого секретаря ЦК КПРС підтверджувала низка змін у організації системи управління СРСР. Різко скоротилася чисельність списку номенклатури ЦК ВКП(б): у 1954 р. з 42 тисяч до 23 тисяч посад, у 1957 – до 12 тисяч [10, с. 110]. Це означало, що центральна влада відмовляється від дріб'язкової опіки над керівними кадрами. Розширили повноваження союзних республік у сфері законодавства та бюджету. Ліквідовані промислові міністерства замінили територіально-планові раднаргоспи, що стало серйозним ударом по прихильниках сталінської моделі управління економікою. Масштабна чистка органів держбезпеки у 1954–1957 рр., що прибрала з КДБ прихильників Л. Берії, торкнулася близько 18 тис. співробітників та засвідчила про відновлення партійного контролю над силовими структурами [2, с. 7].

Усе це разом формувало нові умови для діяльності номенклатури. Керівні працівники позбулися загрози профілактичних репресій та суворого контролю з боку центральної влади. Водночас протиріччя радянського ладу, що сприяли формуванню "тіньових структур" всередині владних еліт, нікуди не зникли. Тож цілком очікувано післясталінське десятиліття стало часом ренесансу неформальних практик номенклатури. В СРСР швидко виникають нові та посилюються існуючі "обойми", що конкурують за контроль над посадами та потоками ресурсів. У радянській Україні найбільш потужними виявилися харківська та дніпропетровська група, чий вплив вийшов далеко за межі республіки. Є підстави говорити й про інші потенційні земляцтва серед української номенклатури [7].

Окрім "тіньових" об'єднань, у номенклатурному середовищі більш активно починають використовуватися неформальні практики, що пропонували альтернативні (і зазвичай значно легші) механізми виконання своїх посадових обов'язків. До таких належали блат (неформальні привілеї для знайомих), телефонне право (пріоритет усного розпорядження вищого керівника над юридичними нормами), приписки (створення в офіційних документах ілюзії реальної діяльності) тощо. Їхні масштаби у пізньорадянському суспільстві поступово зростали і перетворювалися на масове системне явище. На цій підставі окремі дослідники історії СРСР другої половини ХХ ст. ведуть мову про трансформацію командно-адміністративної системи доби сталінізму на адміністративно-бюрократичний ринок [6; 11]. Дане питання надто масштабне, щоб дати йому критичну оцінку в статті. Обмежимося лише сухою констатацією, що воно є відбиттям масштабів неформальних практик у післясталінську епоху.

Зміна взаємовідносин з номенклатурою спочатку принесла політичні дивіденди М. Хрущову. За допомогою прихильно налаштованих членів ЦК КПРС він зумів у 1957 р. подолати змову старих сталіністів Георгія Малєнкова, В'ячеслава Молотова та Лазаря Кагановича. Однак розростання неформальних практик поступово ставало загрозою для його влади.

Повною мірою це проявилось у "рязанській справі" 1959–1961 рр. Прагнучи посилити власні позиції, перший секретар Рязанського обкому КПРС Олексій Ларіонов виступив з гучною ініціативою потроїти виробництво м'яса в області. Як зазначив історик Андрій Сушков, особливі розрахунки керівник Рязанської області покладав на фальсифікації офіційної звітності та тиск на місцевих посадовців [13, с. 73–74]. Також значну роль у історії відіграли особисті зв'язки посадовця з членом президії ЦК КПРС Аверкієм Арістовим. Наслідком афери стала катастрофа сільського господарства в області та сусідніх регіонах, а сам О. Ларіонов наклав на себе руки 22 вересня 1960 р. Ще одним з наслідків справи був величезний удар по авторитету М. Хрущова, який захищав рязанців від обґрунтованої критики інших керівників.

Розлючений перший секретар у вже випробуваній формі дав новий сигнал підлеглим: звільнив відповідальних за сільське господарство працівників ЦК КПРС та доручив провести обговорення закритого листа про неприпустимість обману держави в усіх партійних організаціях Радянського Союзу [див., наприклад: 3]. Для М. Хрущова стало очевидним, що його особистий контроль над

номенклатурою слабне і слід вживати заходи. Однак повернення до сталінських методів для нього з низки причин було неприйнятним. Виходом мала стати масштабна політична реформа, проголошена на XXII з'їзді КПРС 1961 р. Вона передбачала широке залучення громадськості як альтернативи професійним апаратникам та примусову ротацію керівних кадрів партії. Новим гучним ідеологічним гаслом стала обіцянка побудувати комунізм за 20 років. У наступному, 1962 р., вказані заходи доповнив проект зі створення промислових та сільських органів влади, що мав втілити ідею Микити Сергійовича про робітничу та селянську партії.

Перспектива втрати своїх позицій у владній ієрархії консолідувала проти М. Хрущова більшу частину радянської керівної верхівки. Навіть лояльні до нього члени президії ЦК КПРС, зокрема Петро Шелест, взяли участь у жовтневій змові 1964 р., коли перший секретар був відправлений на пенсію. На сьогодні можна вести мову, що вдалий переворот став можливим завдяки співпраці щонайменше трьох значних груп номенклатури: харків'ян (М. Підгорний та П. Шелест), дніпропетровців (Л. Брежнєв) та "комсомольців-шелепінців" (О. Шелепін).

Нова верхівка вже в листопаді 1964 р. скасувала загрозливі положення політичної реформи М. Хрущова. Станом на середину 1960-х рр. можна говорити про консенсус номенклатурних груп, коли вони розділили контроль над владними інститутами. Поступово оточення Л. Брежнєва зуміло витіснити конкурентів з ключових позицій. У 1967 р. в О. Шелепіна відбирають посаду голови КДБ та відправляють на безперспективну профспілкову роботу. Через 5 років дніпропетровцям вдається зняти найбільш впливових керівників компартій України та Грузії – Петра Шелеста та Василя Мжаванадзе. У часі це збіглося зі згасанням "косигінських" реформ з оздоровлення радянської економіки. У політичній системі СРСР встановлюється виразне домінування однієї неформальної групи, що замикалася на Л. Брежнєві та хотіла, у першу чергу, консервації існуючих порядків.

Для номенклатурних працівників розпочинається період "кадрової стабільності". Новий статус-кво означав, по суті, тепличні умови для розвитку неформальних відносин серед владних еліт. Центральна влада відмовилася від спроб реформувати радянську систему і закрила очі на численні відхилення політичної практики від комуністичної ідеології. Водночас сприятлива кон'юнктура зовнішньої торгівлі (різкий стрибок цін на нафту та газ, поява значного припливу

конвертованої валюти) забезпечила економічне підґрунтя для подібного консерватизму.

Характерною рисою даного періоду стала поява керівників, що десятиліттями обіймали свої посади. До таких належали ряд секретарів ЦК республіканських компартій, обкомів КПРС, міністрів урядів союзних та автономних республік. Як наслідок, навколо них формувалися локальні клієнтели. Їхній вплив був значно меншим за дніпропетровську групу, однак відчутним. Наприклад, Запорізька область, як і ряд інших регіонів УРСР, не мала сприятливих передумов для формування власного номенклатурного клану. Її економічний потенціал та чисельність місцевої партійної організації значно поступалися "важковаговикам": Донецьку, Харкову та Дніпропетровську. Водночас тривале перебування на чолі регіону Михайла Всеволозького (з 1966 до 1985 рр.) дало можливість консолідувати місцеву номенклатуру та створити земляцтво, вплив якого обмежувався кордонами області [детальніше див.: 19].

Кадрова стабільність сприяла остаточному перетворенню номенклатурних працівників з провідників влади на фактичних розпорядників державної власності. Соціальний тип "солдата партії" змінив тип "господаря", що ставився до ввіреної йому посади як власної вотчини. Процес трансформації відбувався у всіх без винятку республіках СРСР. Відмінність була лише у його швидкості та синтезі з регіональними особливостями. Автори дослідження щодо еволюції місцевих номенклатур зазначили, що відсутність системної боротьби з неформальними практиками під час "застою" дала потужний імпульс для розвитку власницьких орієнтацій керівників, які повною мірою себе проявили наприкінці 1980-х рр. [15, с. 32]. Схожу тенденцію ще наприкінці 1970-х помітили західні дослідники "тіньової" економіки в СРСР. За даними Грегорі Гроссмана, в умовах посилення неофіційної сфери діяльності радянських посадовців значна частина номенклатури почала переорієнтовуватися на нові, тоді ще неформальні, але дедалі потужніші центри влади та багатства [20, р. 42].

Таким чином, неформальні практики стали важливим фактором змін всередині радянської номенклатури. Їхній вплив поступово посилювався протягом 1950–1980-х рр. і призвів до глибокої трансформації суспільного ладу, сформованого під час сталінської "революції згори". У підсумку номенклатурна верства 1980-х рр., що мала досвід розпоряджання державною власністю та потужні тіньові зв'язки, стала одним з ключових ліквідаторів комуністичного експерименту під назвою "Радянський Союз".

Література

1. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность / М. Н. Афанасьев. – М. : МНФ, 2000. – 317 с.
2. Даниленко В. Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської "відлиги" / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 3–17.
3. Державний архів Запорізької області, ф. П-102, оп. 3, спр. 1999. – 127 арк.
4. Доклад Н. С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС : документы. – М. : РОССПЭН, 2002. – 912 с.
5. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) : монографія / М. С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
6. Кордонский С. Г. Рынки власти: административные рынки СССР и России / Симон Кордонский. – 2-е изд., стер. – М. : ОГИ, 2006. – 240 с.
7. Крупына В. А. Номенклатурные землячества в советской Украине в 50–80-х гг. XX в. / В. А. Крупына, Ю. В. Кузьменко [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://elis.pstu.ru/index.php?a=32&pod_id=85. – Назва з екрана.
8. Левин М. Номенклатура – Arcanum Imperii (Технология управления против социологии управленцев) / М. Левин // Куда идет Россия? Общее и особенное в современной России / под общ. ред. Т. И. Заславской. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – С. 69–76.
9. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1995. – № 12. – С. 3–26.
10. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.) : монография / В. П. Мохов. – Пермь : Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с.
11. Найшуль В. Высшая и последняя стадия социализма [Электронный ресурс] / В. Найшуль. – Режим доступа:
<http://www.libertarium.ru/libnaulbrezhnev>. – Назва з екрана.
12. Семененко О. Харків, Харків... / Олександр Семененко. – 2-ге вид. – [Б. м.] : Сучасність, 1977. – 239 с.
13. Сушков А. В. Высшее руководство СССР и "рязанское дело" (1959–1961 годы) / А. В. Сушков // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – № 35. – С. 72–83.
14. Титов К. В. "Contract social" по-хрущевски (Доклад "О культе личности и его последствиях" как договор верховной власти с номенклатурой) / К. В. Титов // Полис. Политические исследования. – 2005. – № 5. – С. 132.
15. Устинкин С. Партийно-советская номенклатура в условиях брежневской "кадровой стабильности" / С. Устинкин, А. Шунина, Б. Гинзбург // Власть. – 2012. – № 7. – С. 27–32.
16. Фролов М. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування та функціонування / М. Фролов. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 828 с.

17. Хлевнюк О. В. Взаимоотношения центра и регионов в 30-е годы: "лоббирование" и "клиентелизм" в сталинской системе / О. В. Хлевнюк // Вестник Московского университета. Серия 21: Управление (государство и общество). – 2004. – №3. – С. 79–98.

18. ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 1945–1953 / сост.: В. В. Денисов и др. – М. : РОССПЭН, 2004. – 494 с.

19. Штейнле О. Ф. Запорізька "партійна група". Нестворений клан другої половини 1940-х – 1980-х років / О. Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – Вип. 42. – С. 157–161.

20. Subverted sovereignty: historic role of the Soviet underground / G. Grossman // *The Tunnel at the End of the Light* / ed. Stephen S. Cohen. – Berkeley, California : Center for German and European Studies, University of California, 1998. – P. 24–50.

УДК 94(477)"1985/1991":35.084.3

Ю. В. Кузьменко

**Вік і влада: до проблеми динаміки вікових характеристик
партійно-радянської номенклатури Української РСР
в умовах суспільно-політичних трансформацій 1985–1991 рр.**

У статті розглядається вплив кадрової політики доби перебудови на вікову структуру партійно-радянської номенклатури УРСР. На основі статистичних даних про склад та змінюваність керівних і управлінських кадрів республіки аналізується та порівнюється динаміка вікових змін різних категорій номенклатурних кадрів.

Ключові слова: партійно-радянська номенклатура, геронтократія, перебудова, вікова структура, "омолодження" кадрів, "старіння" кадрів.

В статье рассматривается влияние кадровой политики периода перестройки на возрастную структуру партийно-советской номенклатуры УССР. На основе статистических данных о составе и сменяемости руководящих и управленческих кадров республики анализируются и сравниваются динамика возрастных изменений разных категорий номенклатурных кадров.

Ключевые слова: партийно-советская номенклатура, геронтократия, перестройка, возрастная структура, "омолаживание" кадров, "старение" кадров.

The article touches upon the personnel policy in Perestroika period and its influence on the age structure of the Soviet Ukraine party nomenclature. On the basis of statistical information about composition and replacement of leadership and administration of the republic the age dynamics of different categories of top-level staff is analysed and compared.

Key words: the Soviet Ukraine party nomenclature, gerontocracy, Perestroika, age structure, "rejuvenation" of the staff, "aging" of the staff.

На новітньому етапі розвитку українська історична наука дедалі більше зосереджує свою увагу на різних аспектах феномену номенклатури: від сутності, становлення та функціонування до аналізу її кількісних і якісних характеристик на тому чи іншому етапі існування Радянського Союзу. Лише серед вітчизняних дослідників вивченням владної верхівки УРСР займається більш ніж півдесятка науковців. Серед них М. Дорошко, П. Киридон, В. Крупина, О. Штейнле, Ю. Шелеп та В. Буренков. Однак, незважаючи на те, що в останні півтора-два десятиліття відкрилися широкі можливості для

дослідження номенклатури УРСР періоду перебудови, вона залишається малодослідженою в Україні. Деякі аспекти кадрової політики та функціонування номенклатури УРСР у 1985–1991 рр. висвітлюються у працях таких авторів, як О. Бойко, О. Дашаківська, О. Долженков, М. Карабанов С. Кульчицький, В. Литвин, М. Михальченко, В. Танчер, Ю. Шаповал та ін.

У російській науковій думці вивченню номенклатури також приділяється значна увага і не лише з боку істориків, але й з боку політологів та соціологів. Серед провідних дослідників цієї проблеми варто назвати Г. Ашина, М. Восленського, О. Гаман-Голутвіну, І. Дискіна, С. Китаєва, О. Криштановську, В. Мохова, В. Пастухова, М. Работяжева та ін.

Разом з цим віковий критерій як один з тих показників, що впливали на якісне виконання відповідальними кадрами своїх службових обов'язків, часто залишається поза межами уваги науковців пострадянського простору (за винятком О. Криштановської), які здебільшого обмежуються аксіомою про панування геронтократії в СРСР у 1985–1991 рр., уникаючи аналізу вікової структури української номенклатури.

Важливе значення для аналізу динаміки змін вікових характеристик правлячої верхівки СРСР має праця британських дослідників радянської еліти – Е. Модслі та С. Уайта, у якій вони визначили чотири покоління владної верхівки Радянського Союзу протягом всього періоду його існування, враховуючи вікові особливості та життєвий досвід. Перше покоління – це народжені до 1990 р.; друге – народжені у 1901–1920 рр.; третє – народжені у 1921–1940 рр.; четверте – ті, які народилися після 1941 р. [5, с. 38]. Саме такий поділ на покоління вважається загальноприйнятим у сучасній історіографії, оскільки він дозволяє чітко визначити соціально-економічні та політичні умови становлення тієї чи іншої вікової когорти та приблизний час її партійної соціалізації, а відповідно й умовно стандартний набір професійних та моральних якостей.

Метою пропонованої статті є аналіз впливу кадрової політики доби перебудови на вікову структуру партійно-радянської номенклатури УРСР. Основним джерелом інформації для цього аналізу стали статистичні дані про склад та змінюваність керівних і управлінських кадрів республіки, що дають змогу співставити та порівняти динаміку вікових змін різних категорій номенклатурних кадрів.

У першій половині 80-х років тенденція кадрового застою і катастрофічного старіння вищих номенклатурних щаблів ставала

дедалі очевиднішою. Перетворене на серіал (якщо скласти усі державні похорони, за якими спостерігала у ці роки країна) вимирання партійного керівництва було схожим на агонію режиму [1, с. 57]. У пізній період правління Брежнєва змінилася сама суть поняття "молодий політик". Зокрема, п'ятдесятидворічний М. Горбачов вважався "молодим" на момент його обрання на посаду Генерального секретаря ЦК, тоді як середній вік складу Політбюро наближався до 70 років. Вікового обмеження для обіймання відповідальних посад не існувало [3, с. 50–51]. Отже, постала об'єктивна потреба покласти край геронтократії, до якої додавалося й суб'єктивне ставлення М. Горбачова до старого покоління номенклатурників як до когорти консерваторів, які не сприймають реформи.

Генсек почав стрімко "омолоджувати" кадри. На номенклатурні посади призначалися люди, за плечима у яких була не лише "вислуга років" на партійній роботі, що було визначальним раніше, а в першу чергу професійні якості та, звичайно, підтримка курсу на перебудову. "Блискавична кар'єра", що не передбачала послідовне проходження всіх посадових ступенів комсомольської і партійної ієрархії та раніше була винятком із правил, тепер стає звичайним явищем. Осіб, які зробили таку кар'єру, старе покоління, що уособлювало "класичний" тип номенклатурників, називало "вискочками", які прийшли на "хвилі перебудови" і просто підлаштовувалися, але вже не були справжніми представниками Комуністичної партії та не підходили для неї. Природно, "вискочки" також не виявляли особливої поваги до старшого покоління номенклатурників [2, с. 65–67].

Описана тенденція, на думку О. Криштановської, рано чи пізно мала спровокувати конфлікт між поколінням "старих" (70–80 років) і "молодих" (45–55 років) політиків: перші не бажали йти з насиджених місць, а другі відчували себе "перестарками", у руках яких немає реальної влади [3, с. 51].

В результаті "кадрової м'ясорубки", влаштованої М. Горбачовим, у віковому складі ЦК КПРС відбулися суттєві зміни: якщо у 1981 р. середній вік членів та кандидатів у члени ЦК становив 60 р., у 1986 – 58 років, то у 1990 р. він знизився до 49 років. Особи у віці від 50 до 60 років все ще становили найбільшу групу серед членів ЦК, але наступними за чисельністю стали 40–50-річні. Кількість осіб старших 60 років у складі ЦК скоротилася до 10 % (у 1981 р. вони становили 1/3). Отже, при владі опинилися представники так званого "третього покоління", які були народжені між 1921 і 1940 рр. За твердженням Е. Модслі та С. Уайта, третє покоління формувалося у

хиткій обстановці колективізації та індустріалізації, тобто у часи, які за рівнем напруги не поступалися, а подекуди і перевершували революційні роки, що припали на долю другого покоління. У силу свого віку вони уникли чисток і терору, здебільшого не брали участі у бойовик діях в роки війни, однак, разом з цим, вони були свідками цих трагічних подій: виховувалися, з одного боку, в атмосфері страху, втрачаючи рідних, які потрапляли у коліщата репресивної машини, а з іншого боку – любові до Сталіна у роки розквіту культу його особи, відчували на собі скруту та злиденність воєнних років тощо. Отримавши значно кращу освіту, ніж їх попередники, відчувши на собі дух лібералізації в роки відлиги, вони стали заручниками політики кадрової стабільності в роки Л. Брежнєва, що породила засилля другого покоління (народжених з 1901 до 1920 рр.).

Лише прихід до влади М. Горбачова дав можливість третьому поколінню просунути угору кар'єрними сходами. З'їзд 1986 р. фактично став апогеєм представництва третього покоління в ЦК, оскільки до 1990 р. їх час закінчився (їх відсоток скоротився з 79 до 55 %). В роки брежнєвського застою їх доступ до влади стримувався настільки інтенсивно, що більшість досягла 70-річного віку, коли за М. Горбачова перед ними відкрився шлях у вищі ешелони влади. На перші ролі почали претендувати сорокарічні – представники четвертого покоління (народжені у 1941–1960 рр.) [5, с. 290–292]. Вони суттєво відрізнялися від своїх попередників, оскільки були продуктом урбанізованої післявоєнної культури, дітьми більш забезпечених років, які виховувалися у більш ліберальному середовищі, ніж їх попередники.

Вплив горбачовських реформ на вікову структуру партійно-радянської номенклатури УРСР дозволяють простежити щорічні статистичні звіти ЦК КПУ про склад та змінюваність кадрів. Згідно з цими документами, станом на 1 січня 1985 р. серед працівників апарату ЦК КПУ переважали працівники віком від 40 до 50 років (зокрема, 41–45 років – 28,73 %; 46–50 років – 29,84 %). Особи віком 60 років і старше становили менше 4 % [6, с. 1].

Серед перших, других секретарів та секретарів обкомів більшість належала працівникам, які перебували у віковій групі 46–50 років (39,68 %) та 51–55 років (24,6 %). Показник кількості осіб, що були старші 60 років, становив майже 8 %. Наймолодшою виявилася група перших, других секретарів, та завідувачів відділів міськкомів, міських райкомів та райкомів Компартії України. Серед них майже 20 % осіб – працівники віком 31–35 років, майже 29,5 % –

36–40 років, 22,5 % – 41–45 років і лише менше 1 % становили особи старші 60 років [6, с. 31].

Кадри, що належали до радянської номенклатури УРСР, теж були переважно віком від 41 до 55 років. Виняток становили працівники Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів, серед яких 27,5 % були особами 56–60 років та 21,6 % – старшими 60 років. І, закономірно, наймолодшою кадровою групою були працівники комсомолу (до 30 років – більше 60 %; від 31 до 35 років – майже 34 %) [7, арк. 1; 8, арк. 1; 9, арк. 1; 10, арк. 1; 11, арк. 1; 12, арк. 1].

Протягом першого року перебудови (1985–1986 рр.) вікові характеристики партійно-радянської номенклатури фактично не змінилися, крім деяких нюансів. Зокрема, протягом 1985 року кількість працівників апарату ЦК КПУ, які були старше 60 років, зросла з 3,8 до 5,7 %, серед працівників Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів цей відсоток зріс з 21,6 до 35,9, а на початку 1987 р. вже становив 42,6 % [13, арк. 5; 14, арк. 5; 15, арк. 5], що, з одного боку, суперечило всесоюзній кадровій політиці, спрямованій на "омолодження" кадрового складу керівних працівників, але з іншого – не суттєво впливало на загальну вікову характеристику партійно-радянської номенклатури УРСР, що виглядала значно краще, ніж всесоюзна номенклатура і, особливо, керівна верхівка СРСР. Вочевидь, остання намагалася протиставити старінню влади квотування за віком: ЦК КПРС вимагав від усіх органів звітів про представництво молоді в структурах влади. Завдяки застосованим квотам середній вік працівників апарату ЦК КПУ станом на 1 січня 1985 року був на 20 років менший, ніж, наприклад, вік Політбюро ЦК КПРС, і становив 48,5 років.

Отже, масштаб кадрових змін у республіці протягом 1985–1986 рр., їх вплив на вікову структуру партійно-радянської номенклатури, як і динаміка політичних змін, значно поступалися подібним процесам в РРФСР. На думку М. Михальченка, В. Журавського та В. Танчера, причини перетворення республіки на "заповідник застою" слід вбачати у непохитності керівної верхівки України [4, арк. 27–29].

У 1987 р. відбулося дві великі хвилі оновлення керівних та управлінських кадрів республіки: у результаті реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС та унаслідок січневого Пленуму ЦК КПРС. Ці кадрові зміни неоднозначно вплинули на вікові показники номенклатури УРСР. Особи, які були обрані на відповідні посади після XXVII з'їзду КПРС, були молодші за своїх попередників приблизно

на 5–10 років. Зокрема, зі 170 новопризначених працівників апарату ЦК 82 (48,2 %) були віком 36–40 років. Серед партійних працівників ЦК, обкомів, міськкомів та райкомів, які обійняли посади після з'їзду більшість становила ця ж вікова категорія. Проте керівництво Ради Міністрів, Верховної Ради УРСР, обл.-, рай- і міськвиконкомів суттєво не помолодшало: з 51 нового працівника 21 (41,17 %) був віком від 46 до 50 років. Серед новоінкорпорованих номенклатурних кадрів переважала саме ця вікова група, що повторювало тенденцію попередніх років. Але варто зазначити, що за рахунок нових кадрів зростала кількість працівників віком від 36 до 45 років [16, арк. 1, 4; 17, арк. 1, 3; 18, арк. 1, 3].

Порівняно з 1985 р. в апараті ЦК КПУ протягом 1987 р. майже на 10 % зросла кількість відповідальних працівників віком 36–40 років (23,27 %). Водночас група працівників, яка належить до вікової категорії від 41 до 45 років, зменшилася майже на 10 %. Знизилась також і показники вікової категорії від 46 до 50 років, проте, незважаючи на це, її представники продовжували становити більшість в апараті ЦК (25,95 %). Подібна вікова структура була притаманна апарату ЦК і у подальші два роки [19, арк. 1; 25, арк. 1].

Перші, другі секретарі та секретарі обкомів фактично зберегли ті пропорції між віковими групами, що існували у 1985 р. Відповідно, кількісну перевагу мали персони, які знаходилися у віковій категорії 50–60 років (приблизно 41–43 %). Чи не єдиною суттєвою зміною у цій категорії партійних кадрів стала поява незначної групи працівників віком 36–40 років. Порівняно з даними за 1986 р. відбулося незначне "омолодження" за рахунок зростання кількості осіб віком 41–45 років (приблизно на 5,5 %) та зменшення кількості працівників віком 46–50 років (приблизно на 7,5 %) [16, арк. 31].

Кількість працівників, вік яких становить від 36 до 40 років, зростає у більшості категорій партійної номенклатури. Порівняно з 1985 р. показники цієї вікової групи зросли на 5–10 %. Однак провідні позиції продовжували зберігати особи віком від 46 до 55 років (46–50 років – 30,78 %; 51–55 років – 20,63 %). Цікаво, що зниження середньостатистичного віку номенклатури досягалося не за рахунок скорочення кількості осіб, які належали до вікових категорій 56–60 років та старших 60 років, а у результаті зменшення працівників категорії 41–45 років. Ймовірно, у такий спосіб старша когорта партноменклатури вдавалася до маніпулювання цифрами з метою збереження владних позицій, досягаючи потрібного середньостатистичного відсотка.

Вікові характеристики радянської та господарської номенклатури УРСР у 1987 р. теж змінилися, проте у зворотному напрямку. Особливо показовими є зміни, що відбулися у керівництві Ради Міністрів, Верховної Ради УРСР, обл.-, міськ- та райвиконкомів. Зокрема, на основі порівняльного аналізу статистичних даних станом на 1 січня 1987 р. та 1988 р. можемо констатувати стрімке скорочення молодих кадрів: група від 31 до 35 років скоротилася на 3 %, від 36 до 40 років – на 16,5 %, від 41 до 45 років – на 10 %. Як і у попередні роки, більшість посад обіймали особи віком від 46 до 50 років, проте кількість керівних працівників віком від 51 до 55 років зросла на 14 %, від 56 до 60 років – більш ніж на 10 %, старші 60 років – на 5,5 %. Слід зауважити, що вирішальну роль відіграло саме "старіння" працівників Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів: відсоток кадрів віком від 56 до 60 років зріс приблизно на 7,5 %, а кількість осіб старших 60 років – на 10 %. У 1988–1989 рр. за рахунок скорочення працівників старших 60 років майже на 7 % на відповідний відсоток зросла категорія осіб віком від 51 до 60 років, які у цей період отримали більшість серед працівників Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів. Таким чином, у вищих органах радянської влади протягом 1987–1989 рр. простежувалася тенденція до старіння керівних та управлінських кадрів [18, арк. 1–5; 22, арк. 1–3].

Серед господарської номенклатури несуттєві зростання категорій молодих працівників "компенсувалися" зростанням кількості кадрів старшого віку. Не можна не помітити ще однієї тенденції – "старіння" керівних працівників науки. Закономірно що, цей процес негативно позначився не лише на науково-технічному розвитку УРСР другої половини 80-х рр., але й на економіці республіки. Крім того, відсутність притоку свіжих сил у наукові кола та відтік кращих кадрів зводили нанівець курс М. Горбачова на прискорення економічного розвитку країни [19, арк. 1; 20, арк. 33, 104, 118; 24, арк. 1; 23, арк. 1–3; 24, арк. 34, 94, 104].

Таким чином, незважаючи на курс М. Горбачова, спрямований на прилив молодих кадрів до партійно-державних органів влади, трансформації, що відбулися у номенклатурі Української РСР у другій половині 80-х рр., фактично не змінили усталене співвідношення між її віковими групами. Аналіз статистичних даних про зміни вікових характеристик красномовно свідчить про те, що порівняно із Центром динаміка зниження середнього віку працівників номенклатури, як одного із показників зростання якості управління, була

значно нижчою, а у деяких випадках відбувалися навіть зворотні процеси. Партійна номенклатура більш свідомо виконувала настанови М. Горбачова, спрямовані на "омолодження" кадрів, проте якщо протягом 1985–1986 рр. стрімко "молоділи" керівні кадри середньої та нижчої владної ланки, то у наступні роки оновлення зачепило й апарат ЦК КПУ. Натомість керівні та управлінські кадри радянських органів влади та господарських установ майже не відчували притоку свіжих сил. Те, що ці процеси відбувалися паралельно з "омолодженням" керівних кадрів середньої та нижчої владної ланки, наштовхує на думку про намагання компенсувати за рахунок останніх процес старіння правлячої верхівки республіки та приховати реальний стан речей під цілком привабливим середньостатистичним відсотком.

Література

1. Грачев А. Горбачев. Человек, который хотел, как лучше... / А. Грачев. – М. : ВАГРИУС, 2001.
2. Коваль Т. Кто Вы теперь, последние первые – первые или последние? / Т. Б. Коваль // Мир России. – 1995. – № 3–4.
3. Крыштановская О. Элита и возраст: путь вверх / О. В. Крыштановская // Социологические исследования. – 2002. – № 4.
4. Михальченко М. Соціально-політичні трансформації України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. – К. : Логос, 1997.
5. Модсли Э. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг. / Э. Модсли, С. Уайт ; пер. с англ. А. Л. Раскина. – М. : РОССПЭН ; Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина", 2011. – 431 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 67, спр. 1223.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1226.
8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1227.
9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1228.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1229.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1231.
12. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1232.
13. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1244.
14. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1281.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1320.
16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1337.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1338.
18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1339.
19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1340.

20. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1341.
21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1372.
22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1374.
23. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1375.
24. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1376.
25. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1393.
26. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1409.

УДК 94(477.52)"1989/1991"

Б. С. Філатов

Виникнення та діяльність Сумської крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.)

У статті проаналізовано та вивчено специфіку створення Сумської крайової організації Народного Руху України. Висвітлено суспільно-політичні та культурно-освітні передумови виникнення і становлення Сумської крайової організації Руху. Досліджено основні етапи розвитку та еволюції ідейних засад Сумського осередку Народного Руху. Проаналізовано форми і методи регіональної організації у боротьбі за незалежність Української держави. Здійснено спробу всебічного об'єктивного висвітлення поставленої проблеми.

Ключові слова: Народний Рух України, установча крайова конференція, установчий з'їзд, крайова рада, незалежність, демократизація, Сумська крайова організація.

В статье проанализирована и изучена специфика создания Сумской краевой организации Народного Руха Украины. Освещены общественно-политические и культурно-образовательные предпосылки возникновения и становления Сумской краевой организации Руха. Исследованы основные этапы развития и эволюции идейных основ Сумской ячейки Народного Руха. Проанализированы формы и методы региональной организации в борьбе за независимость Украинского государства. Предпринята попытка всестороннего объективного освещения поставленной проблемы. Ключевые слова: Народный Рух Украины, учредительная краевая конференция, учредительный съезд, краевой совет, независимость, демократизация, Сумская краевая организация.

Creation specificity of Sumy regional organization of the Ukrainian Popular Movement has been analyzed and learnt in this article. Socio-political as well as cultural and educative backgrounds for occurrence and establishment of Sumy regional Movement organization have been shown. The main stages of development and evolution of ideological frameworks of Sumy Popular Movement center have been studied. Forms and methods of regional organization in struggle for independence of the Ukrainian state have been analyzed. It has been attempted to disclose settled issues comprehensively and objectively.

Key words: Ukrainian Popular Movement, constitutive regional conference, constitutive meeting, regional council, independence, democratization, Sumy regional organization.

Історія виникнення і діяльності Сумської крайової організації Народного Руху України залишається малодослідженою. Багато матеріалів з історії Руху залишаються непереданими до архіву. Тому сьогодні опрацьованого офіційного архіву Народного Руху України для публічного користування не існує. У зв'язку з цим виникла потреба комплексного дослідження зародження та практичної діяльності Сумської крайової організації Народного Руху України.

Наукові дослідження рухівської проблематики спираються на праці О. Гараня [2], Г. Гончарука [3]. Деякі відомості про утворення Народного Руху на Сумщині та початковий період діяльності можна почерпнути з окремих публікацій у місцевих газетах "Радянський прапор", "Діалог", "Добрий день" за 1989–1991 рр.

Метою даної статті є висвітлення функціонування Сумської крайової організації Народного Руху України та впливу їх діяльності на громадсько-політичне життя краю.

На другому етапі Перебудови (1987–1988 рр.) в Україні формуються перші просвітницькі українознавчі самодіяльні організації в галузях екології, культури та історії. Так, за цей період у Києві виник Український культурологічний клуб, у Львові – Товариство Лева. На початку 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР створюється українознавчий клуб "Спадщина", а в Київському університеті імені Тараса Шевченка – студентське об'єднання "Громада".

13 листопада 1988 року в Києві відбувся перший санкціонований мітинг, на якому Дмитро Павличко та Лілія Тараненко проголосили ідею створення Народного Руху України.

Програму Народного Руху України було схвалено 30 січня 1989 року на загальних зборах науковців Інституту літератури АН УРСР, наступного дня проект було схвалено на загальних зборах Київської організації Спілки письменників України.

16 лютого 1989 року проект Програми Народного Руху України був надрукований у газеті Спілки письменників "Літературна Україна" [2].

Розпочаті в країні процеси: економічні реформи, демократизація політичної системи радянського суспільства – розбудили ініціативу широких верств населення, сприяли її політизації. Ще до публікації проекту програми Народного Руху України за перебудову офіційні засоби масової інформації почали кампанію проти самої ідеї Руху, спотворювали його цілі та завдання.

18 березня 1989 року в Києві відбулись збори ініціаторів створення Руху, на яких була утворена Координаційна рада і прийнято

рішення про організацію осередків НРУ по всій Україні. Процес утворення обласних організацій Руху розпочався, але проходив досить повільно.

Не оминув цей процес і Сумщину. Народний Рух на Сумщині, як і в Україні в цілому, виник насамперед на основі гострих соціальних, економічних, політичних проблем.

На спільному засіданні неформальних організацій Сумщини, що відбулось 17 лютого 1989 року, було створено ініціативну групу з 15 чоловік. На 9 підприємствах та на базі політехнічного інституту (зараз університет) виникли осередки Руху [7, с. 4].

Члени Сумської крайової організації Народного Руху збиралися у приміщенні обласної організації Спілки художників УРСР (вулиця Петропавлівська, 49, 2 поверх), у так званому "червоному кутку". Як згадує один з тодішніх членів Олексій Кузьменко, до Сумського Народного Руху входили: керівник Володимир Осадчий, інженер "Дніпрохіму" Анатолій Бутенко, інженер із Шостки Леонід Коваленко, журналіст Григорій Єлишевич, викладач педагогічного інституту Михайло Манько, викладач Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту Олександр Піскун, студент Володимир Потапов, інженер Анатолій Стопчак, технік "Хімпрому" Ігор Ткач, викладачка політехнічного інституту Ірина Предбарська, викладач СПТУ № 13 Валерій Коган, педагог Алла Криганова, робітник "Сумжитлобуд" Олексій Шевченко, інженер "Свеми" Анатолій Воловець і вчитель із Шостки Микола Рубаник [10, с. 2].

Перша Установча конференція Сумської обласної організації Руху відбулась 12 липня 1989 року. Були присутні 22 делегати (до вищезгаданих приєдналися Володимир Безкоровайний, Едуард Козін, Олександр Перчаков, Анатолій Хлопов, Іван Лихвар, Микола Пігуль. Співголовами організацій обрано Володимира Осадчого, Олександра Піскуна, Івана Лихвара) [3, с. 37].

На конференції делегати виступили за розпуск КПРС, за зміну законодавства на території УРСР в бік зростання прав і свобод і за те, щоб українська мова була державною на території УРСР. Також було вирішено розпочати випуск газети "Пробудження". Першим автором газети став Григорій Хвостенко. Друкувалася газета на ксероксі обласної організації спілки письменників України. Редактор – Людмила Ромен. Газета друкувалася незаконно, через що члени Сумської НРУ зазнали переслідувань з боку КДБ.

В липні 1989 року була створена координаційна рада Руху в складі 14 чоловік: Анатолій Бутенко, Віктор Казбан, Леонід Кова-

ленко, Едуард Козін, Олексій Кузьменко, Алла Криганова, Василь Лисачок, Іван Лихвар, Володимир Мокляк, Михайло Манько, Володимир Осадчий, Олександр Піскун, Ірина Предбарська, Анатолій Стопчак.

З усіх вищезазначених співзасновників активною позицією та громадською діяльністю відзначився Віктор Казбан. В 1990 році Віктор Павлович був обраний депутатом Сумської міської та обласної Рад від НРУ. Був Головою комісії Сумської міської Ради з контролю за впровадженням української мови як державної у Сумах. В 1990 році Віктор Казбан на сесії міської ради закликав вшанувати День перепоховання Тараса Шевченка в Україні покладанням квітів до пам'ятника поету. У серпні В. Казбан виніс на сесію міської ради проект двох рішень про повернення вулиці Леніна первісної назви – Петропавлівська та знесення пам'ятника російського політика Леніна перед будинком Ради [5].

Протягом липня-серпня в первинних осередках та товариствах, що стояли на платформі Руху, пройшли вибори до Установчого з'їзду Народного Руху України, і відповідно до квоти оргкомітету Сумська область отримала 25 мандатів і 4 запрошення. До складу делегації було включено: 5 робітників, 5 інженерів, 4 викладачів вишів (з них 3 кандидати наук), 4 учителів середніх навчальних закладів, а також скульптора, художника, журналіста, бібліотекаря та директора будинку культури. По представництву делегувались із Сум 15 делегатів, з Шостки – 6, Ямпіль – 1.

На з'їзді 5 членів Сумської делегації обрано в керівні органи Руху: Володимир Осадчий, Леонід Коваленко – в Раду представників, Едуард Козін, Олександр Піскун, Анатолій Хлопов – у Раду колегії.

8–10 вересня у Києві відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України. Від Сумщини до Києва прибули: бригадир токарів СНВО "Насосенергомаш" Плавич, слюсар-ремонтник Охтирського нафтогазодобувного управління Цехмістров, інженер Конотопського заводу "Червоний металіст" Петенко, інженер Облагробуду Казанцев, начальник метрологічної лабораторії Сумського ВО "Хімпром" Мантай, апаратник Шостинського заводу хімреактивів Афонченко, робітник Шостинського ВО "Десна" Таратайло, голова колгоспу "Мир", народний депутат СРСР Царенко.

З сумською делегацією стався прикрий інцидент: після прибуття до Київського політехнічного інституту, де проходив Установчий з'їзд, їм відмовили в реєстрації. Згодом Олександра Царенка пропустили на з'їзд. На цьому пригоди сумчан не закінчилися:

9 вересня 1989 року відбулася сутичка сумської делегації з Народним Рухом за державний прапор УРСР, сумська делегація вимагала не паплюжити червоно-блакитний прапор УРСР [12, с. 2].

Повернувшись з Києва, Олександр Царенко розкритикував діяльність Народного Руху України: "Рух сіє ворожість у суспільстві, національну різність і служить антиперебудовчим силам" [11, с. 1].

Основна робота Крайової організації Народного Руху України в той час була спрямована на розкриття злочинів більшовиків-комуністів проти українського та інших народів СРСР, правозахисну діяльність.

Народний Рух України 4 березня 1990 року взяв участь у виборах депутатів обласної Ради. Незважаючи на те, що 83,5 % з обраних були членами КПРС, вибори були свого роду перемогою Руху. За рік існування представники Руху домоглися свого представництва в обласній Раді народних депутатів, увійшовши до складу опозиційної групи депутатів "Вибір" [1, с. 91–93].

Офіційно зареєстрована Сумська крайова організація Народного Руху України була 7 березня 1990 року. На той час вона вже налічувала 300 чоловік [7, с. 4].

Сумський осередок Народного Руху очолив депутат обласної ради, полковник запасу Леонід Коваленко. Метою Сумської крайової організації Народного Руху України було створення незалежної демократичної правової держави.

30 червня – 1 липня 1990 року в Сумах відбулася Установча крайова конференція Народного Руху. Головою був обраний Володимир Осадчий. На конференції було зареєстровано 223 члени і 150 гостей, з промовама виступили 30 делегатів [9, с. 3].

Головною метою конференції було хвилювання за долю України. Висувалися пропозиції щодо подолання економічної кризи і скорочення в Союзі непродуктивних витрат.

Також на Установчій конференції обрали представників до крайової ради і другого з'їзду НРУ, який мав би відбуватися 25–28 жовтня 1990 року.

Великого політичного резонансу в Україні набули події, організовані демократичними силами і пов'язані з вимогою десяти тисяч пікетувальників про відставку голови Сумської обласної Ради народних депутатів (він же перший секретар КПУ) В. Шевченка.

В той час як робилися деякі політичні кроки вперед, ефективність публікацій залишалася вкрай низькою. Представники Крайової організації Народного Руху займалися соціальною допомогою,

громадськими справами, тіньовою економікою. Так, у журналі "Перець" була надрукована стаття "Кого різати будемо" про викачку м'ясних ресурсів з Сумської області. Займалися справою несправедливо звільненою продавщиці військторгу Кліценко, справа набула широкого резонансу в межах області [4, с. 1].

Впродовж 1990–1991 років було організовано 4 великі мітинги, розповсюджено десятки тисяч агітаційних листівок. У 1991 року кількість членів Крайової організації Народного Руху України зростає до 1000 чоловік.

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року Сумська крайова організація Руху запланувала збори Крайової ради на вересень.

21 вересня 1991 року відбулися збори Крайової ради Народного Руху України. Головою був Володимир Осадчий. Метою зборів було сприяння прискоренню процесу демонтажу старих компартійно-номенклатурних структур.

Були поставлені наступні завдання:

- 1) участь у підготовці референдуму і виборів президента;
- 2) оновлення органів державної влади;
- 3) сприяння владі у формуванні ЗСУ;
- 4) пакет пропозицій до Верховної Ради України (закон про ЗСУ, про розпуск Рад обласного і районного рівнів, введення власної грошової одиниці) [8, с. 2].

Досягнувши головної мети – політичної незалежності України, національні демократи на певний час заспокоїлись, політична напруга почала спадати. Вони випустили ініціативу з рук, не вирішивши важливого питання – кадрового. Не була усунута від керівництва суспільним життям компартійна номенклатура.

Сумська крайова організація Народного Руху України, на думку її лідера Леоніда Коваленка, "вичерпала себе політично" [6, с. 4]. Головними стали економічні сили, такі як посівна кампанія та розбудова фермерського господарства.

Таким чином, за відносно короткий час (лютий 1989 – березень 1990) Народний Рух на Сумщині оформився в потужну, масову політичну силу опозиційну до КПРС. Становлення Народного Руху України на Сумщині відбувалося за масової підтримки краян в умовах повної монополії партійних комітетів на засоби масової інформації. Часто члени Руху зазнавали переслідувань з боку КДБ. Рух на Сумщині являв собою широку ініціативу, що базувалась на прагненні до демократії, національного відродження та незалеж-

ності України. Особлива роль у створенні Народного Руху на Сумщині належить Володимирі Осадчому та Леоніду Коваленку.

Література

1. Баламут А. М. Сумська обласна рада народних депутатів: від командно-адміністративної системи управління до місцевого самоврядування (1989–1991 рр.) / А. М. Баламут // Сумська старовина. – 2012. – № 38–39. – С. 91–99.

2. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності / О. В. Гарань. – К. : Видавництво товариства "Знання" України, 1992. – 48 с.

3. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія: 1989–1996 рр. : монографія / Г. І. Гончарук. – Видання друге, доповнене. – Одеса : Астропринт, 2014. – 336 с.

4. Єлишевич Г. Чим приваблюють ідеї Руху / Г. Єлишевич // Діалог. – 1990. – № 2. – С. 1.

5. Казбан Віктор: Звідкіля в російськомовних Сумах, де в 1991 р. не залишилось навіть жодної української школи, раптом такий політичний "конфуз"? [Електронний ресурс] – Сумський історичний портал. – Режим доступу:

<http://history.sumynews.com/xx/1986–1990/item/343–viktor-kazban-pro-nash-prapor. html>. – Назва з екрана.

6. Коваленко Л. Цей момент треба простити / Л. Коваленко // Добрий день. – 1992. – № 19. – С. 4.

7. Починаємо знайомство // Добрий день. – 1989. – № 34. – С. 4.

8. Рух виробляє тактику // Добрий день. – 1991. – № 40. – С. 2.

9. Тарасенко Л. Крайова конференція НРУ / Л. Тарасенко // Радянський прапор. – 1990. – № 113. – С. 3.

10. Хвостенко Г. Згадаймо перших... / Г. Хвостенко // Сумщина. – 2011. – № 82. – С. 2.

11. Царенко А. "Рух" – нет мнений двух / А. Царенко // Ленинский путь. – 1989. – № 115. – С. 1.

12. Шрамко О. Як нас не пустили на з'їзд / О. Шрамко // Червоний промінь. – 1989. – № 39. – С. 2.

УДК 94(477.51)"1990"

Л. В. Кательницька

"Ковбасна революція" в Чернігові: причини, хід та наслідки

У статті вказуються причини, які зумовили загострення суспільно-політичної ситуації на Чернігівщині наприкінці 1989 – на початку 1990 рр., висвітлюється хід "ковбасної революції" в Чернігові та розглядаються основні її наслідки.

Ключові слова: "ковбасна революція", КПУ, неформальні організації.

В статье указываются причины, вызвавшие обострение общественно-политической ситуации на Черниговщине в конце 1989 – в начале 1990 гг., освещается ход "колбасной революции" в Чернигове и анализируются основные ее последствия.

Ключевые слова: "колбасная революция", КПУ, неформальные организации.

The reasons are specified in the article that led to the aggravation of the socio-political situation in Chernihivschyna at the end of 1989 – in the early 1990, it is covered the course of "sausage revolution" in Chernihiv and analyzed its main consequences.

Key words: "sausage revolution", CPU, informal organizations.

В період перебудови, який охоплював 1985–1991 рр., сталися вагомі зрушення в різних сферах життя суспільства. Спочатку М. С. Горбачов ініціював проголошення курсу на прискорення соціально-економічного розвитку, розгортання процесів демократизації й гласності. Поступово реформуванню піддавалася політична сфера. Вже до 1990 р. суспільно-політична ситуація в державі суттєво змінилася. Напруга в суспільстві зростала, і, врешті-решт, протистояння влади та опозиційно налаштованих громадян переросло в ряд "провінційних революцій", що сталися в різних областях республіки, в тому числі й на Чернігівщині. Мітинги, які відбулися в Чернігові на початку січня 1990 р., стали відомі широкому загалу під назвою "ковбасна революція". Ці події зайняли помітне місце в історії не лише нашої області, але й УРСР загалом. Вони стали одним із провідних етапів у боротьбі населення Чернігівщини за здобуття незалежності. Але до цього часу не здійснено комплексного дослідження причин, перебігу та наслідків "ковбасної революції". В науковій літературі отримали розробку лише окремі аспекти даної проблеми, тому її висвітлення залишається актуальним.

Події, які відбувалися в січні 1990 р., тією чи іншою мірою описували Т. Демченко [2], В. Москаленко [2], С. Павленко [6], І. Панченко [7–9], С. Соломаха [13] та ін. Здійснюючи аналіз особливостей українських "провінційних революцій", які відбувалися влітку 1989 – лютому 1990 р., О. Д. Бойко звернув увагу на специфіку суспільно-політичної ситуації на Чернігівщині в січні 1990 р. та охарактеризував ключові події цього періоду [1].

Значний інтерес у контексті вивчення перебігу "ковбасної революції" викликає доробок С. Соломахи. В одній із публікацій він обґрунтовано доводив доцільність вживання до подій, які відбувалися в січні 1990 р., терміна "бунт", адже вони не призвели до радикальних змін у суспільно-політичній сфері. Але, на думку дослідника, те, що чернігівський протест не спричинив кардинального перевороту в житті держави, не може зменшити його вагомого значення в історії української національно-визвольної боротьби. Крім того, С. Соломаха стверджував, що "цей відкритий стихійний протест ... дав потужний поштовх процесу створення громадянського суспільства" [13, с. 3].

Заслуговує на увагу праця С. Павленка "Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990 рр." [6]. Автор висвітлив процес створення перших опозиційних неформальних об'єднань у 1988–1989 рр., розглянув передумови та перебіг "ковбасної революції" в Чернігові. Він подав об'єктивну оцінку січневих подій.

Джерельну базу публікації становлять матеріали періодичної преси, документи Державного архіву Чернігівської області та Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Мета статті – дослідити причини "ковбасної революції" в Чернігові, розглянути її хід та наслідки.

Наприкінці 1989 р. склалася непроста суспільно-політична ситуація. Зросла кількість громадян, незадоволених результатами перебудови [3, арк. 86]. Як вказував О. Д. Бойко, "після липневого шахтарського страйку 1989 р. протистояння опозиції та влади вступило у нову фазу свого розвитку, характерними рисами якої були гостра та інтенсивна конфронтація у боротьбі за реальну владу на місцях; швидке переростання опозиційних настроїв суспільства у масштабну демонстрацію відкритого активного протесту (мітинги, страйки, демонстрації, пікетування, голодування тощо); прогресуюча політизація та масовість цих акцій. Найбільш поширеними та дієвими формами впливу опозиції на офіційну владу у цей час були демонстрації та мітинги" [1, с. 3]. Але, на відміну від деяких регіонів

УРСР, масових зібрань у вищезазначений період в досліджуваній області не відбувалося [3, арк. 88].

Серед причин, що зумовили загострення суспільно-політичної ситуації на Чернігівщині та в її обласному центрі наприкінці 1989 – на початку 1990 р., варто виокремити такі:

1. Наростання негативних тенденцій в соціально-економічній сфері. Зокрема, жителів області турбував стан продовольчого забезпечення [3, арк. 86]. На пленумах обкому та райкомів партії, зборах первинних партійних організацій і трудових колективів населення вказувало на необхідність встановлення соціальної справедливості в сфері розподілу виробленої в області тваринницької продукції. Адже значна її кількість надходила до централізованих фондів. В інформації, яку подавав обком в ЦК КПУ та Раду Міністрів УРСР, вказувалося, що "в середньому за роки поточної п'ятирічки питома вага м'яса у державних закупках складає 81 процент, молока – 70 процентів. Внаслідок цього забезпечення населення області вказаною продукцією на 8–12 проц. нижче, ніж в середньому по республіці" [4, арк. 1 – 2].

Дефіцит товарів першої необхідності наприкінці 1989 р. ставав дедалі відчутнішим. Різні соціально-економічні проблеми призвели до зростання невдоволення населення, виникнення "митингових настроїв". Характерно, що робітники почали вимагати від партійних структур якомога швидше навести порядок в області [3, арк. 86].

2. Активізація діяльності неформальних організацій. В даний час посилили свій вплив на суспільно-політичне життя обласні організації Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка та Всесоюзного історико-просвітницького товариства "Меморіал", обласна філія УГС, регіональна організація Народного руху України за перебудову [3, арк. 102]. Обком в інформації, поданій до ЦК КПУ в листопаді 1989 р., повідомляв, що в неформальних об'єднаннях відчувалася "політизація в роботі, негативне ставлення окремих їх членів до місцевих партійних органів" [3, арк. 88].

3. У цей період Компартія частково почала втрачати довіру населення. Анкетування, проведене в області в рамках передвиборчої кампанії наприкінці листопада 1989 р., показало, що значний відсоток опитаних не вірив у те, що партія зможе здійснити швидкі та радикальні зміни. Вони вважали, що краще за інших їхні "життєві інтереси в Радах народних депутатів" відстоюватимуть спеціалісти народно-господарства, робітники, керівники підприємств. На 5-му місці в даному переліку знаходилися партійні працівники [3, арк. 88]. Крім

того, спостерігалася тенденція до часткового зменшення кількості комуністів. Якщо станом на 1 січня 1989 р. в області їх нараховувалося 95444 [14, арк. 9], то 1 січня 1990 р. – 95311 [14, арк. 25; 15, арк. 16].

4. Дещо запізніле реагування влади та партійних структур на негативні тенденції у соціально-економічному розвитку області. Перебудова здійснювалася повільно, про що неодноразово вказувалося на пленумах обкому КПУ. Характерно, що ще влітку 1989 р. на Чернігівському радіоприладному заводі робітники висловили своє невдоволення у формі "Відкритого листа комуністів інструментального виробництва об'єднання до обласного комітету КПУ". Але їхні пропозиції всерйоз не розглядалися і не були реалізовані на практиці [6, с. 60–62].

5. Зростання політичної активності населення. Обком КПУ організував проведення в міських та районних партійних організаціях зустрічі з директорами шкіл, представниками громадських організацій, керівниками жіночих рад, ветеранами, на яких обговорювалися особливості суспільно-політичної ситуації, розглядалися актуальні теми, що хвилювали присутніх. На цих зустрічах неодноразово ставилися запитання про багатопартійну систему, відміну ст. 6 Конституції СРСР, зарплатню апарату партійних органів, керівну роль партії, характер побудованого в СРСР соціалістичного суспільства, а також про назрілі проблеми життя міст та сіл області, до яких, наприклад, належали спорудження житла, будівництво доріг, газифікація. Критикувалася "ліберальна позиція" місцевої влади у взаєминах із центром, яка проявлялася у невиваженості для області розподілі продукції. Населення висловлювало сумнів щодо достовірності даних про масштаби Чорнобильської катастрофи та рівень радіаційного забруднення території Чернігівщини [3, арк. 87].

Як вказував С. Павленко, обіцянки керівників партійних організацій пом'якшили гостроту протистояння населення з офіційною владою. Але тиша виявилася тимчасовою [6, с. 62]. Ми погоджуємося з точкою зору О. Бойка, що "на початку січня 1990 р. боротьба за владу в Україні вступила у вирішальну фазу. Політична атмосфера у суспільстві була настільки напруженою, що банальної автопригоди у Чернігові та тривіальної поїздки керівних працівників Чернівців та членів їх родин за кордон було достатньо для того, щоб викликати цілу хвилю "провінційних" революцій у республіці" [1, с. 5].

"Ковбасна революція" відбулася на початку 1990 р. Вона розпочалася з того, що 6 січня 1990 р. після 18-ї години вечора на перехресті вулиць Доценка та Рокоссовського у Чернігові сталася

дорожньо-транспортна пригода: зіткнулися "Волга", що належала облвиконкому, та приватне "Жигулі" [5, с. 1]. Про аварію повідомлялося як в обласних, так і в республіканських газетах. Зокрема, в "Известиях" зазначалося, що чернігівці, які зібралися біля місця, де трапився вказаний інцидент, побачили в багажнику "Волги" дефіцитні продукти. Вищезазначене й стало причиною для обурення населення, яке зібралося на несанкціонованому мітингу [18, с. 6]. В цю ніч люди вимагали, щоб виступив перший секретар Чернігівського обкому КПУ Л. І. Палажченко. Але з'явився другий секретар обкому П. О. Мисник, який пообіцяв 7 січня дати відповіді на всі запитання, що хвилюють населення міста, і запропонував зустрітися о 14 годині наступного дня біля обкому партії [7, с. 2].

І. Панченко, член НРУ, згадував: "О 12.00 ми, члени ради обласної організації Руху, зібралися біля пам'ятника Богдану Хмельницькому... Ми підготували резолюцію мітингу з п'яти пунктів, у тому числі про відставку бюро обкому партії і відміну шостої статті Конституції СРСР "Про керівну роль КПРС". Коли о 14.00 прийшли до обкому партії, людей там не було. Нікого. І заслуга Народного Руху в тому, що саме ми організували мітинг 7 січня біля будинку обкому партії. Ми стали на тротуарі вулиці Леніна проти обкому і почали запрошувати перехожих. "Ви ж чули про нічні події, зараз почувєте відповіді Палажченка". Поступово гурт людей збільшувався, вийшов Палажченко з великою групою керівників і став розказувати про прийняті рішення, відповідати на запитання людей, які все підходили" [9, с. 38]. З огляду на вищезазначене справедливою є думка С. Павленка про те, що стихійний вияв невдоволення населення завдяки зусиллям Чернігівської крайової організації НРУ "набув організаційного характеру" [6, с. 63].

На мітингу 7 січня порушувалися гострі питання, які торкалися подальшого соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Чернігова та області [12, с. 1]. Резолюція, прийнята цього дня, включала 18 пунктів, серед яких були й вимоги політичного характеру. Наприклад, люди наполягали на реалізації таких заходів, як відміна ст. 6 Конституції СРСР, скасування поділу міста на райони, скликання позачергової обласної конференції, створення умов для функціонування неформальних об'єднань тощо. Було заплановано 10 січня провести мітинг, на якому Л. І. Палажченко мав повідомити про хід виконання вимог жителів міста [2, с. 45–46].

8 січня в область прибув секретар ЦК КПУ Л. М. Кравчук. Було організовано його зустріч з працівниками виробничого об'єднання

"Чернігівський радіоприладний завод імені В. І. Леніна", а також з представниками неформальних об'єднань м. Чернігова [10, с. 1]. Як і було заплановано, 10 січня пройшов багатотисячний мітинг на стадіоні ім. Гагаріна. Водночас відбулося несанкціоноване зібрання біля обкому партії, у якому брало участь 7–10 тис. осіб. На даних мітингах вимагали скасування ст. 6 Конституції СРСР, виходу України зі складу Союзу, звільнення обласного радянського та партійного керівництва тощо [17, арк. 31].

Рівень політичної напруги в обласному центрі не знижувався. Мітинги почали переміщатися в трудові колективи, значну активність проявляла молодь [16, арк. 12]. Деякі первинні парторганізації стали наполягати на відставці бюро обкому КПУ, передусім голови облвиконкому М. В. Гришка та першого секретаря обкому Л. І. Палажченка. Вимогу щодо звільнення вказаних двох керівників обласного рівня підтримали парторганізації Новозаводського та Деснянського районів, а також робітники окремих підприємств. Бюро обкому партії характеризувало ситуацію у Чернігові як "надзвичайно складну". На пленумі обкому КПУ вказувалося, що "дестабілізуючі процеси нарощувалися – дуже динамічно". Л. І. Палажченко та М. В. Гришко подали заяви про відставку [11, с. 1].

Щодо подальшого ходу подій, то 14 січня відбувся мітинг на центральній площі, а 27 січня – на стадіоні [8, с. 2]. Загострювалася ситуація й в інших населених пунктах області: 15 січня відбувся мітинг у Борзні (брало участь 2,5–3 тис. осіб), а 30 січня – в Сосницькому районі (250 осіб). На першому з вказаних зібрань було прийнято резолюцію про вимогу відставки районного торговельного керівництва [17, арк. 38], на другому – наполягали на покращенні забезпечення жителів області промисловими та продовольчими товарами, висловлювали незадоволення темпами будівництва житла та доріг [17, арк. 82]. Загалом, як вказувала Т. Демченко, "з огляду на значну кількість мітингів, лавиноподібне наростання числа їхніх учасників, радикалізацію вимог, дані події було б доцільніше охрестити "мітинговою" революцією" [2, с. 25].

На нашу думку, "ковбасна революція" мала такі основні наслідки:

1. Пішли у відставку перший секретар обкому КПУ Л. І. Палажченко, голова виконкому обласної Ради народних депутатів М. В. Гришко та ін.

2. Критика КПУ набула більш відкритого та загального характеру, про що свідчили мітинги, які відбувалися в окремих населених пунктах Чернігівщини, листи до обкому та редакцій газет.

3. Прискорився процес самоорганізації демократичних сил області.

4. Влада надала чернігівському осередку НРУ приміщення для роботи "і тим самим ніби остаточно легалізувала його" [2, с. 26].

5. Політична боротьба офіційної влади та неформальних організацій набула гострішої форми, що вплинуло на діяльність опозиційно налаштованих організацій в рамках передвиборчої кампанії.

6. Зріс авторитет демократичних сил. Зокрема, одним із виявів цього було "обрання у березні 1990 р. до Верховної Ради України Т. Яхеевої та групи демократично налаштованих діячів до міськради" [2, с. 26].

Аналізуючи наслідки "ковбасної революції", С. Павленко дійшов висновку, що січневі події, спричинивши відставку деяких посадових осіб, нав'яли багатьом "ілюзію про прихід справжньої перебудови на Чернігівщину ... Насправді ж зміни торкнулися лише партійної верхівки. У районах, багатьох парторганізаціях панувала... консервативна номенклатура, настроєна рішуче проти демократичних змін" [6, с. 64].

На початку 1990 р. загострення суспільно-політичного протистояння влади та опозиції спостерігалось не лише на Чернігівщині, а в УРСР загалом. "Провінційні революції" відбулися в ряді населених пунктів різних областей республіки. Як вказував О. Д. Бойко, "політична ситуація в Україні була настільки загостреною, що здавалось ось-ось вийде з-під контролю. З початку 1989 р. до лютого 1990 р. опозицією було організовано та проведено 1565 масових заходів, в тому числі 732 несанкціонованих, в яких взяли участь більш як 2 млн осіб" [1, с. 6]. Крім того, вчений зазначав, що "найбільш політично активними були Львівська, Івано-Франківська, Кримська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Донецька області та м. Київ" [1, с. 6].

Отже, причинами "ковбасної революції" були наростання негативних тенденцій в соціально-економічній сфері, поживлення діяльності неформальних об'єднань, зростання політичної активності населення та ін. Приводом для її початку стала дорожньо-транспортна пригода, яка сталася 6 січня 1990 р. в Чернігові. Після інциденту відбувся ряд мітингів, на яких було порушено питання подальшого соціально-економічного та політичного розвитку області. Характерно, що НРУ вдало скерував стихійний протест населення у політичне русло. Загалом, "ковбасна революція" мала такі основні наслідки, як відставка першого секретаря обкому та голови облви-

конкому, прискорення процесу самоорганізації демократичних сил області, загострення політичної конфронтації між владою та опозицією, зростання авторитету неформальних організацій тощо.

Література

1. Бойко О. Феномен "провінційних революцій" у контексті суспільно-політичного протистояння доби перебудови (літо 1989 р. – лютий 1990 р.) / О. Бойко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 3–8.

2. Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову. До 20-річчя створення НРУ за перебудову : зб. документів і матеріалів / упоряд.: С. Бутко, С. Соломаха. – Чернігів : КП "Видавництво "Чернігівські обереги", 2009. – 432 с.

3. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. П-470, оп. 13, спр. 1940, 104 арк.

4. ДАЧО, ф. П-470, оп. 13, спр. 2025, 40 арк.

5. З приводу несанкціонованих мітингів у Чернігові // Деснянська правда. – 1990. – 9 січня. – С. 1.

6. Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990 рр. / С. Павленко ; Чернігівське обласне об'єднання товариства "Просвіта". – Чернігів : Редакційно-видавничий відділ Чернігівського обласного управління по пресі, 1995. – 67 с.

7. Панченко І. Бурхливий січень Чернігова: 10-річчя знаменитої "ковбасної революції" / І. Панченко // Сіверщина. – 2000. – 7 січня. – С. 2.

8. Панченко І. Бурхливий січень Чернігова: 10-річчя знаменитої "ковбасної революції" (закінчення) / І. Панченко // Сіверщина. – 2000. – 14 січня. – С. 2.

9. Панченко І. Як це було (До 10-річчя "ковбасної революції" у Чернігові) / І. Панченко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 37–41.

10. Перебування в області // Деснянська правда. – 1990. – 12 січня. – С. 1.

11. Пленум обкому Компартії України // Деснянська правда. – 1990. – 14 січня. – С. 1.

12. Потрібна консолідація здорових сил: Інформаційна зустріч партійно-господарського активу Чернігова // Деснянська правда. – 1990. – 10 січня. – С. 1.

13. Соломаха С. 20 років потому: "ковбасна" революція чи бунт? / С. Соломаха // Сіверщина. – 2010. – 7 січня. – С. 3.

14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 32, спр. 2651, 52 арк.

15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2725, 117 арк.

16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2850, 238 арк.

17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873, 172 арк.

18. Цикора С. К чому привел дорожній інцидент / С. Цикора // Известия. – 1990. – 11 января. – С. 6.

УДК 821.161.1"1986/1991"

Г. В. Самойленко

Літературне життя напередодні розвалу Радянського Союзу (1986–1991)

У статті на широкому матеріалі розкриваються особливості літературного життя періоду "перебудови", яка передувала розвалу Радянського Союзу.

Ключові слова: літературне життя, "перебудова", міжгрупова боротьба, цензура, реабілітація, періодика.

В статье на широком материале раскрываются особенности литературной жизни периода "перестройки", которая предшествовала распаду Советского Союза.

Ключевые слова: литературная жизнь, "перестройка", межгрупповая борьба, цензура, реабилитация, периодика.

Drawing on vast amount of sources the author discusses the peculiarities of the literary life of the "perestroika" period which preceded the collapse of the Soviet Union.

Key words: literary life, "perestroika", intergroup struggle, censorship, rehabilitation, periodicals.

Прошло 30 лет со времени "перестройки", которая проходила в Советском Союзе в последние годы его существования. Однако в литературоведении еще недостаточно раскрыта литературная жизнь этого периода, не охарактеризованы основные процессы и действующие лица в ней. В данной статье сделана попытка на основании конкретных фактов раскрыть как положительные, так и спорные явления сложной литературой жизни перестроечного периода.

Объявленная главой Советского Союза М. Горбачевым эпоха перестройки, сопровождавшаяся лозунгами гласности и свободы слова, способствовала оживлению литературной жизни в стране.

В 1986 г. состоялся VIII Всесоюзный съезд советских писателей, которых насчитывалось к этому времени 9584 человека, представлявших 89 национальностей, пишущих на 78 языках. Конечно же, это были разные литераторы как по таланту, так и по общественному их положению. Делегаты в своих выступлениях на съезде требовали демократизации работы правления Союза писателей, в адрес которого было высказано немало критических и особенно

острых замечаний. Съезд завершился избранием правления и секретариата. На должность председателя правления СП СССР был избран Георгий Марков, который долгие годы возглавлял Союз писателей, а первым секретарем – Владимир Карпов. В образованное бюро секретариата правления Союза вошли Ч. Айтматов, Г. Бакланов, Ю. Бондарев, В. Быков, А. Гончар, С. Залыгин, В. Карпов, Г. Марков. В секретариат избраны 64 писателя. Из них были назначены рабочими секретарями П. Проскурин, отвечающий за прозу, Е. Исаев – за поэзию, В. Розов – за драматургию, А. Михайлов – за литературную критику.

Правление Союза писателей стремилось активизировать свою работу. Одним из ее показателей была организация и проведение выездных пленумов правления в разных городах:

"Современность и литература" (апрель 1987 г.);

"Совершенствование национальных отношений, перестройка и задачи советской литературы" (март, 1988 г.);

"Земля, экология, перестройка" (январь, 1989 г.).

Кроме этого, в Ленинграде проведена Всесоюзная творческая конференция "Великий Октябрь: социалистический интернационализм, советский патриотизм и современная литература" (октябрь, 1987 г.).

В октябре и декабре 1990 г. были организованы встречи М. Горбачева с творческой интеллигенцией, на которых поднимались острые вопросы жизни работников литературы и искусства.

Бюрократическая машина Правления и Секретариата Союза писателей работала исправно. Поднимались и решались важные вопросы не только литературной жизни, но и государства, подкрепленные партийными догмами. Руководство страны искало выход из создавшегося положения, не менее острой была и жизнь в Союзе писателей, в котором наблюдается раскол. Критика руководства Союза писателей была настолько резкой, что поднимался вопрос о его не только реорганизации, но и ликвидации. Особенно обострилась литературная жизнь в конце 80-х годов. Поэтому 16 марта 1990 г. на IV пленуме правления Союза писателей СССР был поставлен вопрос "О проекте новой редакции устава СП СССР", а также о созыве IX съезда писателей.

На этом пленуме первый секретарь Союза писателей В. Карпов заявил о сложении своих полномочий в связи с невозможностью выполнять должностные обязанности в обстановке развернувшейся вокруг него дискредитации в печати. Правовые комиссии

огласили свои заключения, в которых утверждалось, что обнародованные факты в печати не соответствовали действительности. В. Карпов еще на некоторое время оставался руководить Союзом писателей.

Проведенная в 1988 г. в Институте философии, а также на страницах "Литературной газеты" и журнала "Вопросы литературы" дискуссия по вопросам соцреализма свидетельствовала об остроте решения этого вопроса. Многие участники дискуссии заявили, что основной метод советской литературы изжил себя, и ратовали за свободу творчества.

В это время параллельно Союзу писателей начали создаваться неформальные общественные объединения. В марте 1989 г. появилась организация "Апрель" при Московской организации СП РСФСР. В это объединение вошли В. Карпов, С. Каледин, А. Злобин, А. Рыбаков, А. Латынина, А. Приставкин, В. Соколов, Б. Можжев, В. Кондратьев, Б. Окуджава, Е. Евтушенко, Р. Рождественский и другие. "Наша цель, – писали они в своем манифесте, – поднять авторитет писателя, утерянный в годы сталинщины и застоя, утвердить его достоинство" [1]. Они резко выступали против секретариата правления Союза писателей РСФСР, обвинив их в "антисемитизме", который проявлялся во многих выступлениях на пленумах, публичных мероприятиях, периодической печати" [2] и других амбициозных политических заявлениях.

Секретариат правления Союза писателей РСФСР создал свое неформальное объединение "Единство", в которое вошли М. Алексеев, В. Белов, Ю. Бондарев, С. Викулов, С. Куняев, С. Воронин, А. Иванов, Е. Исаев, П. Проскурин, В. Распутин и другие. В своем обращении они заявляли, что в нынешнее судьбоносное для Отечества время нет более высокой общественно-интернациональной, государственно значимой и неотложной задачи, как укрепление нравственного, духовного, патриотического сотрудничества братских народов, утверждения творчеством художника в народном создании гуманистических принципов милосердия, добра и красоты.

Были определены и основные направления деятельности "Единства": развивать национальные языки народов России, стремиться содействовать духовному единению россиян, развивать сотрудничество со средствами массовой информации, взаимодействовать с русскоязычным населением за рубежом, уделять пристальное внимание проблемам молодежи.

Существовали также неформальные объединения, как "Товарищество русских художников", "Клуб независимых", "Ленинградская трибуна", "Содружество" и другие.

Все эти неформальные объединения в своих программах больше обращали внимание на общелитературные, общественные вопросы, обходя вниманием творческие проблемы, художественное своеобразие и творческий метод литературы.

В 1990 г. на страницах "Литературной газеты" (№ 27) статьей Виктора Ерофеева "Поминки по советской литературе" началась острая дискуссия о литературе XX века. Автор статьи разделил литературу этого времени на три потока: официальную, либеральную и "деревенскую", заявляя, что все эти потоки уходят в прошлое вместе с соцреалистической эстетикой, а на смену им приходит "новая литература", которая смотрит шире на мир и не придерживается "пресловутой правды жизни". В. Ерофеев утверждал в литературе наличие модернистских тенденций. В дискуссии приняли участие Алла Марченко [3], Дмитрий Урнов [4], Юрий Буртин [5], Александр Гольдштейн [6], В. Иванов, Я. Гордин, Ю. Кашук и др. Литературоведы и критики по-разному подошли к оценке литературы XX века. В пылу полемики начали выбрасывать из устоявшихся в XX веке классиков литературы М. Горького, В. Маяковского, А. Толстого, К. Федина, А. Фадеева, М. Шолохова, Л. Леонова и других, то есть тех писателей, которые много сделали для развития русской литературы XX века.

А на смену им составили новые списки "классиков". В дискуссии выдвигались предложения различать в литературе XX века понятия: литература советского периода и советская литература, советская литература и литература социалистическая или литература социалистического реализма, так как возникал вопрос, куда отнести произведения А. Платонова, М. Булгакова, М. Пришвина, "Тихий Дон" М. Шолохова, "Доктор Живаго" Б. Пастернака, "Архипелаг Гулаг" А. Солженицына и ряд других книг и авторов.

Литературовед А. Рубашкин в своей статье этого времени восклицал: "Все ли отменяется, все ли подлежит пересмотру?.." Так не выплеснем ли мы вместе с водой ребенка, пересматривая историю литературы" [7]. А писатель Ф. Горенштейн выступил против поучительности, учительского духа, проповеднической сущности русской художественной мысли.

"Литературная газета", которую долгие годы редактировал А. Чаковский, в 1990 г. была объявлена "Свободной трибуной

писателей", и редколлегию возглавил сначала Ф. Бурлацкий, а затем А. Удальцев. А с января 1991 г. начала выходить также газета "День" (с 1993 г. – "Завтра") как орган Союза писателей СССР, главным редактором которой стал Александр Проханов (он же и ред. журнала "Советская литература"), а его заместителем – В. Бондаренко. Большая часть публикаций в прохановской периодике была посвящена политико-социальным и публицистическим проблемам, хотя и затрагивались вопросы литературы. Эти статьи подвергались резкой критике со стороны некоторых литературоведов и представителей общественности.

В бурный период перестройки многие писатели пошли в политику. На волне острых дискуссий о дальнейшей судьбе Советского Союза стали депутатами Верховного Совета СССР А. Адамович, В. Белов, А. Гельман, Д. Гранин, Ф. Искандер, Е. Евтушенко, Д. С. Лихачев, Ю. Черниченко и др.

На страницах периодики развернулась острая межгрупповая борьба. При всем многообразии мнений определились основные две политические позиции. Представители одной из них осуждали тоталитаризм, сталинщину, не принимали как национализм, так и шовинизм, критиковали имперские традиции, ориентировали общественность на систему либеральных ценностей, используя для этого журналы "Октябрь" (гл. ред. А. Ананьев), "Огонек" (гл. ред. В. Коротич), "Литературную газету" (А. Удальцев), "Знамя" (Г. Бакланов), "Новый мир" (С. Залыгин), "Юность" (А. Дементьев), "Книжное обозрение" (Е. Аверин).

Другая группа писателей, которая объединилась вокруг журналов "Наш современник" (С. Викулов, С. Куняев), "Молодая гвардия" (А. Иванов), "Литературная Россия" (Р. Сафонов), "Москва" (с 1989 г. В. Крупин) и др., проповедовала идеи создания сильного государства, основанного на понятиях Нация и Враги Нации, утверждали культ русского прошлого, приветствовали борьбу с "русофобией" и "безродным космополитизмом", ратовали за "патриотизм", выступали против всяких западных либеральных ценностей, отстаивали исторический самобытный русский путь развития. Как заметил литературовед М. Н. Липовецкий, на основе этих идеологических утверждений "возник ряд политических организаций отчетливой профашистской ориентации (общество "Память", РНЕ и др.)" [8].

Накал этой ожесточенной межгрупповой борьбы относится к концу 1989 – нач. 1990 гг. Показателем этого является стенограмма VI пленума правления Союза писателей РСФСР 13–14 ноября

1989 года [9], а также различные выступления на других собраниях. Резкой критике подверглась деятельность председателя правления Союза писателей РСФСР Ю. Бондарева. В сентябре 1991 г. на внеочередном съезде 12 молодых писателей требовали его ухода со своего поста. Это повторилось и в 1994 г. На этот раз с пафосом, клятвами, призывами он ушел в отставку. Подобное было и с председателем Союза писателей СССР Владимиром Карповым, который после резкой критики на пленуме писателей в 1990 г. со стороны Владимира Личутина обиделся и ушел в отставку.

И все же правление Союза писателей СССР стремилось удерживать в своих руках управление писателями всех союзных республик. 22 марта 1989 года был опубликован проект "Устава Союза писателей СССР", который стал объектом дискуссии "Каким должен быть Союз писателей?" Во вступительной части Устава утверждалось: "Союз писателей СССР – добровольная самоуправляющаяся общественная творческая организация профессиональных литераторов, действующая на основе Конституции СССР, настоящего Устава и опирающаяся в своей деятельности на принципы социалистической демократии, гласности, личной инициативы, ответственности каждого члена Союза" [10].

В Уставе были оставлены и "основополагающие принципы советской литературы – принципы партийности и народности художественного творчества", с уточнением "в их подлинно ленинском понимании" (но сущность от этого не менялась, ибо в Советском Союзе была одна партия – коммунистическая), объявлялось "многообразие эстетических исканий и литературных направлений, последовательно поддерживались произведения "реалистические по методу и социалистические по идеалу", то есть подразумевался тот же социалистический реализм, против которого выступала значительная часть литературной общественности. Сам Устав был насыщен такими глаголами: обеспечивает, организует, заслушивает, создает, стимулирует, поддерживает, считает, поощряет и т. п.

Во втором проекте Устава, опубликованном в "Литературной газете" 20 декабря 1989 г., который стал результатом широкого обсуждения, острых критических замечаний со стороны республиканских Союзов писателей, подобные глаголы почти исчезли. Формулировка о Союзе писателей СССР расширена, уточнена. Это уже добровольная, федеративная, самоуправляющаяся, профессиональная, общественная организация, которая объединяет независимые республиканские писательские союзы. И здесь же идет

уточнение о том, что каждый республиканский союз писателей имеет свой устав, действует по законам своей республики и свои отношения с общесоюзной организацией определяет на договорной основе. Принципы партийности и народности были заменены на принципы социализма, демократии, гласности и творческой свободы.

В марте 1991 г. состоялось заседание оргкомитета по созыву IX съезда, который возглавил Сергей Михалков. На нём было принято решение провести X съезд Союза писателей СССР 20 мая 1991 г. Но в это время он не состоялся. 17 марта 1992 г. прошел Пленум представителей литератур народов содружества, на котором вновь был поставлен вопрос о созыве IX съезда писателей. Решили провести его 1 июня 1992 г., но Украина отказалась, а за ней последовали и другие национальные союзы. На этом и завершилась история существования Союза писателей СССР (1934–1992). В России возникли две отдельные писательские организации: Союз российских писателей с либеральной установкой дальнейших действий и СП РСФСР – с "национально-патриотической" платформой, разделявших положения известного "Письма 74-х" [16]. Обращение писателей получило широкий резонанс в литературных кругах [17]. С 1985 г. председателем правления последнего был Ю. Бондарев, который критически воспринял "перестройку". В своем выступлении на XIX Всесоюзной партийной конференции сравнил "перестройку" с взлетевшим самолетом, который не знает, где ему приземлиться. Подобная реакция на "перестройку" была и у других писателей.

Так, главный редактор журнала "Молодая гвардия" Анатолий Иванов, сосредоточив свое внимание на написании публицистических статей, в которых отстаивал консервативные ценности, жестко оппонировал М. Горбачеву, постоянно вызывая читателей на дискуссию.

Сергей Викулов, редактор журнала "Наш современник", в перестроечный период также увлекся публицистикой, похожей на газетные статьи, и давал ответ "Огоньку" В. Коротича" [11].

А Станислав Куняев, прочитав статьи Ст. Рассадона в "Юности", пригрозил ему на страницах "Московского литератора": если не получит извинений, то врежет ему пощечину, что и произошло немного позже. Так представители Союза писателей реагировали на выступления, которые не соответствовали их программным требованиям. Острота обоюдной критики членов различных групп была часто очень грубой и не отвечала их эстетическому поведению.

Все напоминало в какой-то степени литературную жизнь 20-х – начала 30-х годов.

Период "перестройки" был интересен не только внутригрупповой борьбой, но и важнейшими событиями в литературной жизни. Под давлением общественности было отменено постановление ЦК ВКП(б) 1946 г. "О журналах "Звезда" и "Ленинград", в котором было подвергнуто резкой критике творчество А. Ахматовой и М. Зощенко. Другие подобные постановления были отменены как ошибочные в период "оттепели". Кроме того, Верховный Совет СССР отменил свои постановления о лишении гражданства писателей, которые в 60–70-е годы эмигрировали или были насильственно изгнаны из страны (А. Солженицын, В. Аксенов, В. Некрасов, В. Войнович, А. Зимовьев и др.). Президиум Союз писателей СССР в свою очередь отменил свои постановления об исключении из союза Б. Пастернака, А. Солженицына и т. п. В 1990 году А. Солженицын в "Комсомольской правде" опубликовал статью "Как нам обустроить Россию", в которой отстаивал мысль о возвращении к управлению Отечеством представителей царского рода Романовых и восстановлению Российской империи.

В 1985–1991 гг. Советское правительство и ЦК КПСС возвратились к реабилитации деятелей культуры, которая началась в период хрущевской "оттепели" и прекратилось во времена брежневско-сусловского правления. Была создана комиссия по реабилитации, которую возглавил секретарь ЦК КПСС А. Н. Яковлев.

Вместе с реабилитацией имен начали публиковать произведения писателей. Так появились в журнале "Знамя" в 1987 г. книги Б. Пильняка "Повесть непогашенной луны" (№ 12), "Заштат" (№ 5), Е. Замятина "Мы" ("Знамя", 1988, № 4, 5). Были опубликованы романы и повести Н. Клюева, С. Клычкова, стихи О. Мандельштама, Н. Гумилева и т. п.

Во второй половине 80-х годов появились в печати ранее задержанные или запрещенные произведения Андрея Платонова "Ювенильное море", "Котлован", "Чевенгур", "Счастливая Москва" и др., некоторые произведения Михаила Булгакова, в частности "Собачье сердце", а также Анны Ахматовой "Реквием" (ж. "Нева", 1988, № 6), Бориса Пастернака "Доктор Живаго" ("Новый мир", 1988, № 1–4), Александра Твардовского "По праву памяти" ("Новый мир", 1987, № 3), Михаила Исаковского "Сказка о правде" ("Знамя", 1987, № 10), Василия Гроссмана "Жизнь и судьба" ("Октябрь", 1988, № 1, 2, 3), Константина Воробьева "Это мы, Господи!" ("Наш

современник", 1986, № 10) и многие другие. Все эти произведения были написаны в довоенные и послевоенные годы, а также в период и цензурного насилия брежневско-сусловского "застоя". Это романы и повести А. Бека "Новое назначение" ("Знамя", 1986, № 11–12), А. Рыбакова "Дети Арбата" ("Дружба народов", 1987, № 4–6), Д. Гранина "Зубр" ("Новый мир", 1987, № 1, 2), А. Приставкина "Ночевала тучка золотая" ("Знамя", 1987, № 3, 4), А. Жигулина "Черные камни" ("Знамя", 1988, № 7, 8), Б. Можаяева "Мужики и бабы" ("Современник", 1988, № 1), Ю. Домбровского "Факультет ненужных вещей" ("Новый мир", 1988, № 8–11), В. Шаламова "Колымские рассказы" ("Новый мир", 1988, № 6) и др. Все эти произведения были написаны или начаты в период "оттепели" или же воодушевленные "оттепельными" надеждами, но попавшие в другую атмосферу, возрождавшегося культа личности и тоталитарного режима, с грубой цензурной политикой, отвергнуты печатными органами. Если б все они были опубликованы в свое время, то обогатили бы литературный процесс, сделали бы его более интересным, богатым и своеобразным в художественном отношении.

Период "перестройки" постепенно открыл двери для публикации произведений русской эмиграции. На страницах журнала "Огонек" появились рубрики "Поэтическая антология "Русская муза XX века", которую вел Е. Евтушенко, где были опубликованы стихотворения З. Гиппиус, Д. Мережковского, В. Хлебникова, И. Северянина, Е. Кузьминой-Караваевой, Саши Черного, поэтов 20–30-х годов, которые были репрессированы, а также рубрика "Русская проза XX века. Из запасников", которую вел Бенедикт Сарнов.

По американским подсчетам русская литературная эмиграция создала богатейшее художественное наследие. С 1918 по 1968 г. было опубликовано 1080 романов, больше тысячи стихотворных сборников. И эта литература была неизвестна советским читателям. Поэтому периодические издания начали перепечатывать их. Редакция "Огонька" организовала к своему журналу приложение, в котором были опубликованы в нескольких томах сочинения писателей первой волны эмиграции Б. Зайцева, И. Шмелева, В. Набокова и др. В 1990 г. начали издавать шеститомную антологию "Литература русского зарубежья" (1920–1925 гг.), подготовленную редакционно-издательским центром "Истоки". Появились и отдельные книги многих писателей-эмигрантов.

Встал вопрос "Чья это литература? – Франции, США, Германии. А если России, то куда отнести ее, к какому литературному

периоду? Попытались внести ее в разделы истории советской литературы, но она выпадала из исторического времени, хотя параллельная характеристика этих разных произведений, созданных в одно и то же время в советской России и за ее пределами, могла бы существовать. Остановились на том, чтобы отдельно написать "Историю литературы русского зарубежья XX века".

В период "перестройки" происходит грандиозный взлет периодики. По данным "Союзпечати", в январе 1988 г. подписка на литературно-художественные журналы и общественно-политические издания возросли до необъятных ранее тиражей. Так, подписка журнала "Новый мир" возросла до 1 млн 150 тыс. экземпляров. Вдвое, втрое возросли также тиражи журналов "Знамя", "Нева", "Огонек" и др.

Писатели России постоянно жаловались, что редакции журналов не берут их произведения и отдают предпочтение литераторам третьей волны эмиграции. Эти критические замечания шли в адрес "Октября", "Юности" и других журналов. Петр Проскурин в своей статье, посвященной журнальной периодике периода "перестройки", указал на "ненормальное" положение с "толстыми" журналами, которые потеряли интерес к современной литературе, увлекшись перепечатками зарубежных авторов и архивными публикациями.

Первый секретарь Союза писателей СССР В. Карпов в своем докладе "Современность и литература" на апрельском пленуме 1987 г. подчеркнул: "Сам по себе факт возвращения в литературу произведений, созданных нашими предшественниками, а также публикации того, что пролежало долгое время в письменных столах, вполне закономерен, и он – в духе времени. Но это совсем не значит, что нам следует изменить взгляд на литературный процесс за 70 лет и составлять новый список ее представителей" [12].

В период "перестройки" наряду с публикацией произведений "задержанной" литературы и русского зарубежья появились романы и повести так называемой "другой литературы", в которых поднимались вопросы современной жизни и касались проблем нравственности, утраты ценностных ориентиров, нарушения законности, неуставных отношений в армии и других, которые касались в основном жизни молодежи. Это повести Ю. Полякова "100 дней до приказа", "Работа над ошибками", "ЧП районного масштаба", С. Каледина "Стройбат", О. Ермакова "Афганские рассказы", С. Кунина "Интердевочка", С. Довлатова "Иностранка" и другие.

Впервые в легальной печати появились произведения Вен. Ерофеева "Москва-Петушки" в альманахе "Весть" (1989), Ан. Битова

"Пушкинский дом" в "Новом мире" (1988), Саши Соколова "Школа для дураков" и его же "Полисандрия" в "Октябре" (1989, 1990) и другие, стихи Дм. Пригова, Льва Рубинштейна, Всеволода Некрасова, которые печатались ранее в самиздате и представляли "андеграундную" эстетику.

Давали о себе знать и выступления молодых. Критика заметила произведения Т. Толстой, В. Пьецуха, Л. Петрушевской, Е. Попова и др., которые станут заметными фигурами "постмодернистской" литературы.

Таким образом, период "перестройки" носил положительный демократический характер в том отношении, что в литературу было возвращено большое количество как произведений, так и их авторов из разных литературных периодов.

Отмена 1 августа 1990 г. цензуры дала возможность читателям познакомиться с ранее запрещенными книгами, вышедшими за границу или в "самиздате". Литературная жизнь обогатилась, стала более зримой и плодотворной.

Исчезновение уставных требований придерживаться принципов партийности, народности, классовости, метода социалистического реализма раскрепостил творческие возможности писателей, предоставил художникам слова право на свободу выбора тех методов и художественных средств, которые ему ближе всего.

Однако развал Советского Союза и его исчезновение из карты мира по-разному восприняли писатели. Для некоторых из них это стало личной трагедией. Юлия Друнина 21 ноября 1991 г., вернувшись на подмосковную дачу, не выключила в машине двигатель и покончила жизнь самоубийством.

"Мы родились в стране / которой больше нет..." – с болью и горечью констатировал Евгений Евтушенко в стихотворении 1992 г. "Прощание с красным знаменем". Поэта волнует: "Что с Россией нашей будет? / Да и будет ли она?" (стих. "На завалинке", 1995). Андрей Вознесенский в "Гадании по книге" (1994) заявляет: "Я последний поэт России. / Не затем, что вымер поэт – / все поэты остались в силе. / Просто этой России нет". Он же: "Спаси нас, Господи, от самоварварства, / от самоварварства спаси нас, Господи". В сборнике Владимира Соколова "Самые мои стихи" (1995) читаем: "Я устал от двадцатого века, / От его окровавленных рек. / И не надо мне прав человека, / Я давно уже не человек".

В. Распутин в конце 1990-х годов, вспоминая "перестроечное" время и свою работу в горбачевском президентском совете,

говорил: "Мое хождение во власть ничем не кончилось. Оно было совершенно напрасным. Я со стыдом вспоминаю свои разговоры с Горбачевым (дважды мы ходили к Горбачеву вместе с Василием Беловым, и раза три я разговаривал с ним наедине) – разговоры о культурном и нравственном перевороте, который предшествовал перевороту государственному, встречал, казалось бы, полное понимание, но ничего не менялось" [13]. В это время В. Распутин считал, что России необходимо подумать о выходе из Советского Союза. Об этом он говорил на Первом съезде народных депутатов СССР в 1989 году. В 1991 г. он подписал письмо "Слово к народу", которое было опубликовано в газете "Советская Россия" незадолго до августовского путча. Либералы называли это письмо программой путчистов, и после его провала многие демократические издания развернули травлю В. Распутина. Это не одиночные примеры, это характерное поведение некоторых деятелей культуры в этот период.

"Постсоветское" время начала 90-х годов было не менее сложным, чем период "перестройки". Оно омрачено появлением в октябре 1993 г. "расстрельного" письма "Раздавим гадину", подписанного 25 литераторами, призывающими власть к жесткой расправе над защитниками Белого дома [14]. Начались гонения и на писателей. Так, после расстрела российского парламента в октябре 1993 г., опасаясь за свою жизнь, главный редактор газеты "Завтра" А. Проханов вместе со своим заместителем В. Бондаренко воспользовались помощью писателя В. Лачутина, какое-то время скрывались в рязанских лесах. Кстати, на некоторые публикации В. Бондаренко реакция порой была непредсказуемой. Так, осенью 1994 года литературовед и критик Петр Палиевский, раздосадованный статьей В. Бондаренко в газете "Завтра", бросился на выездном пленуме Союза писателей России в Орле в публичную драку" [15].

Объем журнальной статьи не дает возможности приводить примеры того, как сложилась судьба многих писателей России после перестройки. Однако многие литераторы, разочаровавшись в политике Б. Ельцина, свое новое отношение к нему отразили в своих произведениях. Большинство писателей приспособились к новой власти и использовали ее в своих целях. Другие, став независимыми от власти, устраивали свою жизнь по своим политическим и эстетическим принципам.

Со временем межгрупповая борьба, начатая в период "перестройки", сошла на нет. В литературной жизни продолжили

трудиться как "традиционалисты", хотя и в их творчестве появилось немало нового, так и "постмодернисты", представители молодой плеяды со своим "новым реализмом", а также создатели "массовой" литературы. Но это уже новая тема, которая требует своего широкого освещения.

Література

1. Досье. – 1989. – Первый выпуск. – С. 22.
2. Огонек. – 1989. – № 48. – С. 8.
3. Марченко А. Во чьем пиру похмелье / А. Марченко // Литературная газета. – 1990. – № 31, 1 августа.
4. Урнов Д. Кто создает иллюзии / Д. Урнов // Литературная газета. – 1990. – № 39, 26 сентября.
5. Мертвое и живое / Ю. Буртин // Литературная газета. – 1990. – 22 августа, № 34.
6. Гольдштейн А. Такое долгое прощание / А. Гольдштейн // Литературная газета. – 1990. – № 43, 24 октября.
7. Литературная газета. – 1990. – № 43, 24 ноября.
8. Лейдерман Н. Л. Русская литература XX века : 2 т. / Н. Л. Лейдерман, М. Н. Липовецкий. – М. : Изд. Центр "Академия", 2008. Т. 2. 1968–1990 гг. – 3-е изд. – 2008.
9. Огонек. – 1989. – № 48. – С. 6–8, 31.
10. Литературная газета. – 1989. – № 12, 22 марта.
11. Огрызко В. Русские писатели. Современная эпоха. Лексикон / В. В. Огрызко. – М. : Литературная Россия, 2004. – С. 100.
12. Современность и литература: материалы пленума правления Союза писателей СССР 27–28 апреля 1987. – М., 1987. – С. 10.
13. Огрызко В. Указ. источник. – С. 404.
14. Известия. – 1993. – октября.
15. Огрызко В. В. Указ. источник. – С. 71.
16. Письмо писателей России // Литературная Россия : газета. – 1990. – № 9, 2 марта ; Письмо писателей, деятелей культуры и науки России Президенту СССР, Верховному Совету СССР, Верховному Совету РСФСР, делегатам XXVIII Съезда Коммунистической партии Советского Союза // Наш современник : журнал. – 1990. – № 4. – С. 136–145.
17. Письмо писателей России / О русофобии // Завтра : газета. – 1998. – № 46 (259), 17 ноября ; Иванова Н. Год Солженицына, или В поисках примиряющей идеологии: 1990 / Н. Иванова // Иванова Н. Ностальгическое: Взгляд на литературу новой России: 1990-е // Знамя: сайт журнала (Раздел "Виртуальная библиотека"); Семанов С. Н. Дневник 1990 года / С. Н. Семанов // Новое литературное обозрение: Первый независимый российский филологический журнал. – 2007. – № 84.

"Сегодня вышел "манифест" – письмо нескольких десятков писателей, очень резкое. Очень расстроен: да, возмущение "русским фашизм"

мом", обвиненія в адрес мерзкого Шаталіна (на Пленумі виступав) или тем паче Яковлева за его новейшую статью в "Литературной газете", сочувствие русским беженцам, протесты против провокации в ЦДЛ и проч., – всё очень правильно и полезно. Но... тут же о "сионизме", злобные вопли о "русофобии" в жидоедском смысле и т. п., это только накаляет обстановку. <...> Даже труп Л. Леонова вытащили, чем очень гордятся (?!), его же давно забыли, в том числе, по сути, и "подписанты". Словом, принцип домино, чрезполосица двух разных цветов; это впечатляет <...> Да, ещё примечательно, что нет подписей Солоухина и Ф. Кузнецова – случайно нет... Жаль, что подписали Распутин и Лихоносов, это по мягкости, надо полагать. Всего 74 подписи, из них 31 провинциал <...> И опять – обращение к начальству, всё на него надеются... Шум будет большой, избыток, истреплют каждого в отдельности, а "партия и правительство" не помогут, ибо ни того, ни другого в России уже нет".

УДК 930:94(47+57)"1991"

Ю. В. Латиш

Чому розпався СРСР? Підходи та концепції в сучасній історіографії

У статті розглядаються основні історіографічні концепції дезинтеграції Радянського Союзу.

Ключові слова: історіографія, СРСР, Перебудова, дезинтеграція, концепція.

В статье рассматриваются основные историографические концепции дезинтеграции Советского Союза.

Ключевые слова: историография, СССР, Перестройка, дезинтеграция, концепция.

The article examines the main historiographical approaches the disintegration of the Soviet Union.

Key words: historiography, the Soviet Union, Perestroika, the disintegration, the concept.

8 грудня 1991 р. у резиденції Віскулі на території Біловезької Пущі глави держав і урядів України, Росії та Білорусі підписали угоду, яка припинила існування СРСР. Першим про прийняте рішення Б. Єльцин поставив до відома Президента США Дж. Буша. Потім С. Шушкевич поінформував М. Горбачова, котрий вилаявся матом, а потім поцікавився власною долею [21, с. 211].

Так завершилась історія країни, котра розглядалась як зародок майбутнього всесвітнього Радянського Союзу. Одні сприймають її крах як "найбільшу геополітичну катастрофу століття" [40], відчують ностальгію. Інші схильні вбачати корені всіх невдач пострадянської доби в радянській спадщині, ментальності, навіть у пам'ятниках і топонімах.

За минулі 25 років з'явилась величезна кількість версій, гіпотез, більш-менш струнких концепцій, які пояснюють причини зникнення Радянського Союзу. Спеціальні розвідки проблемам історіографії розпаду СРСР присвятили російські історики О. Вдовін [5], С. Величко [6; 7], В. Кирилов [20], М. Коршунов і М. Кочеткова [24], І. Ножкіна та С. Шалаєва [35], Л. Юсупова [55], китайська дослідниця Тан Вей [13], киргизький історик Е. Джороєв [45]. Ґрунтовні історіографічні

огляди наявні у монографіях О. Бойка, С. Коена, Р. Сервіса, дисертаціях Д. Лукашевича, І. Овчар, А. Семененка, З. Станкевича, Р. Ялишева та ін.

Метою цієї статті є аналіз основних концепцій розпаду СРСР в контексті розвитку історіографічного процесу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., розгляд чинників дезінтеграції Радянського Союзу в історіографії.

Серед причин краху радянської держави виділяються об'єктивні причини та суб'єктивні чинники. Відповідно, і в історіографії сформувались два напрямки – об'єктивістський та суб'єктивістський.

Однією з перших виникла версія про історичну дефектність комунізму, яка випливає з ідей про утопічність марксизму та соціалізму, імперський характер СРСР, який був приречений на розпад. Її висунули західні радянологи, і вона досі користується популярністю. Ця концепція спирається на тоталітарну парадигму, сформовану на Заході в ідеологічному кліматі Холодної війни. Згідно з нею, радянський тоталітаризм виводиться з унікально-національної традиції російського самодержавства і національної традиції інтелігентської ортодоксії (концепції Х. Арендт, З. Бжезінського, Р. Пайпса, Ф. Хайєка).

Прибічники тоталітарної парадигми (М. Бейсінджер, С. Вайт, А. Браун, Ф. Колеман, С. Коткін, М. Малія, Р. Пайпс [3; 29; 59; 62]) акцентують увагу на політичних та ідеологічних аспектах радянської історії, ключовими термінами для опису якої є однопартійна диктатура, ідеократія, система репресій і придушення громадської ініціативи. Розпад СРСР видається неминучим підсумком існування суспільства і держави, збудованих на хибних (антиліберальних) принципах. Тези про ідеократичний характер радянського режиму і про диктатуру меншості (номенклатури) підводять до висновку про принципову неререформованість СРСР і про його неадаптованість до викликів гонки озброєнь та інформаційного суспільства. Звідси випливають твердження про неможливість для радянського керівництва відмовитись від репресій, несумісність комунізму з економічною лібералізацією, багатопартійністю і політичними свободами, неминучий розпад "останньої імперії" і здобуття свободи поневоленими народами. Єдиним виходом ці автори вважають "транзит" до демократії, тобто перетворення на суспільство західного типу.

Щоправда, прихильники концепції дефектності комунізму не змогли передбачити краху СРСР. Коли американський соціолог лівих поглядів Р. Коллінз наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. доводив, що Радянський Союз вже пройшов пік своєї могутності і

передбачав майбутній занепад [23], більшість радянологів аж до 1989 р. стояли на позиціях, що комуністичний табір міцний і потужний, а М. Горбачов прагне ошукати Захід.

На тоталітарну парадигму спирають свої праці більшість українських істориків (В. Баран, В. Даниленко, С. Кульчицький, В. Литвин). В 1990-ті рр. ідеї нежиттєздатності та приреченості на загибель радянської системи панували і в російській історіографії (Р. Піхоя, В. Согрін, І. Стародубовська, В. Мау, Л. Шевцова). Сучасний російський історик А. Медушевський стверджує, що дивом став не розпад Радянського Союзу, а настільки тривале його існування, що суперечило не лише законам економіки, але й "природі людського розуму" [31, с. 26]. Колишній помічник М. Горбачова А. Черняєв пояснює розпад СРСР вичерпаністю "імперського імпульсу" в умовах цивілізаційного надлому [48, с. 6].

Теза про нежиттєздатність радянського ладу, як правило, спростовується його семидесятилітньою історією, а також фактом успішного існування держав соціалістичної орієнтації. Західні дослідники Дж. Бреслауер, Р. Деніелс, С. Коен, Р. Саква, Е. Хьюїтт та ін. переконані, що радянська система підлягала реформуванню [26, с. 13–45; 61; 64, р. 357].

На противагу концепції про історичну дефектність комунізму застосовується версія, що в ході побудови соціалізму в СРСР було допущено низку відступів від "генерального плану", внаслідок чого виникли "конструктивні недоліки": в першу чергу, засилля номенклатури, яка стала реальним власником засобів виробництва. У результаті, стверджує О. Бузгалін, виник "мутантний соціалізм" [43, с. 33–34].

Досить популярною є концепція, що розпад СРСР став наслідком економічного колапсу. В її основі лежить теза, що радянська модель ("реальний соціалізм") та його система планового господарства виявились не в змозі забезпечити своїм громадянам необхідної кількості та якості матеріальних благ, внаслідок чого зникли підстави для їх подальшого існування [8]. Падіння цін на нафту і величезні втрати від антиалкогольної кампанії розбалансували бюджет. Як наслідок, виник дефіцит життєво необхідних товарів. Дослідники В. Алексєєв, О. Бузгалін, А. Колганов вказують, що радянська економіка не змогла здійснити перехід на постіндустріальний рівень [1, с. 13; 4, с. 103].

Далися взнаки й економічні прорахунки М. Горбачова. Експрем'єр-міністр Сінгапуру Лі Куан Ю у своїх спогадах, порівнюючи

Перебудову з реформами в Китаї, відзначив, що радянський лідер "... зробив фатальну помилку, розпочавши кампанію гласності до перебудови економіки, ... Ден Сяопін виявив куди більше мудрості, вчинивши у Китаї навпаки" [28, с. 271–272]. Справді, проголошення гласності в умовах економічного падіння мало самовбивчі наслідки, оскільки озлоблені люди звернули весь свій гнів проти влади. Хоча рівень економічного спаду в 1990–1991 рр. часто перебільшується і не може бути порівнюваний з економічною деградацією 1990-х рр., він мав колосальний психологічний ефект.

Серед західних та українських вчених поширена концепція про національний чинник як головну причину краху СРСР. В її основі лежить уявлення про Радянський Союз як імперію (часто пряме продовження Російської імперії), тому його розпад порівнюють з аналогічними процесами як у континентальних (Австро-Угорській, Османській), так і в колоніальних (Британській, Французькій, Португальській) імперіях. Зокрема, М. Бейсінджер [57], Е. Каррер д'Анкосс [58], Р. Суні [65], С. Грабовський [11], А. Камінський [18] вважають, що СРСР було зруйновано "поневоленими" народами союзних республік.

В Росії також є прихильники подібного підходу. Колишній Голова Ради Міністрів СРСР М. Рижков вважає, що "найбільш зловісною і руйнівною силою", "могутнім тараном" для руйнування радянської держави був націоналізм [41, с. 33]. Етнолог С. Чешко також відводить головну "стратегічну" роль в руйнації СРСР етнонаціоналізму, який десятиліттями вирощувала сама радянська влада. Однак він зміг перемогти лише в союзі з російськими радикалами на чолі з Б. Єльциним, які систематично підривали союзну владу "зсередини" і активно підтримували "націонал-сепаратистів" в інших республіках [49, с. 466–467].

Щоправда, ця концепція погано узгоджується з підтримкою ідеї збереження Союзу на референдумі й обережною поведінкою республіканських еліт в дні серпневого путчу 1991 р. Зрештою, лише український лідер Л. Кравчук отримав народний мандат на вихід з СРСР – жодна інша союзна республіка референдумів про незалежність не проводила.

Водночас, справедливою є думка, що М. Горбачов легковажно ставився до національного питання, не надавав значення вибухо-небезпечності національно-визвольних рухів, адже був вихований на постулатах про дружбу і братерство радянських народів і ніколи не працював поза межами РРСФР [19, с. 292]. Насправді ж відхід

від лєнінської національної політики, грубість сталінської практики, нєврегульованість міжнаціональних відносин у багатьох республіках, а також чинник русифікації – все це накопичило величезний горючий матеріал, який в умовах ослаблення центральної влади вилився у жорстокі міжетнічні конфлікти [34]. Національна політика центру не була системною і не встигала за подіями. Лише у вересні 1989 р. після низки міжнаціональних конфліктів М. Горбачов був змушений визнати, що Перебудова "буквально виплеснула на поверхню суспільного життя" безліч питань у національній сфері [10, с. 14].

В українській історіографії однією з провідних тенденцій є постулювання ключової ролі України в дезінтеграції СРСР. Чи не найяскравіше ця теза втілена у С. Плохія, який паралельно відстоє думку, що США не мали ніякого відношення до загибелі головного стратегічного супротивника. Таким чином, умовна роль "могильника" СРСР переходить від США до України. С. Плохій наголошує, що розпад СРСР став прямим результатом Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. [39]. Останнім цвяхом у домовину СРСР назвав Всеукраїнський референдум Я. Грицак [12, с. 310]. На важливу роль України в розпаді СРСР вказують і західні вчені, зокрема З. Бжезінський, Д. Марплз [63].

Однак мають рацію і ті дослідники, які вважають, що націоналістичні виступи в республіках лише розпалили обстановку в країні, а не менш важливу роль в дезінтеграції СРСР відіграла Декларація про державний суверенітет Російської Федерації 12 червня 1990 р.

Для праць вчених марксистської та лівої орієнтації характерна чітка ув'язка дезінтеграції СРСР з крахом КПРС та процесом, який часто називається "реставрацією" або "другим виданням" капіталізму. Як справедливо зазначив Р. Медведєв, не можна розглядати характер і причини розпаду Радянського Союзу окремо від причин краху КПРС [30, с. 586]. Комуністична партія була серцевиною всього державного механізму СРСР, творцем і цементуючою силою цієї держави. Китайський історик Чжао Чанцин коротко сформулював цю думку таким чином: "Якби не було Компартії, не було б СРСР" [14, с. 93].

Більшість вчених-марксистів розглядає зникнення СРСР з історичної карти як поразку усіх лівих сил, однак вважає цю поразку тимчасовим відступом [50, с. 7]. Китайські науковці Лі Шеньмін, Чжоу Сіньчен, Сюй Чунвень, Чжао Яо, Чень Еньфу, Дін Цзюнь, Цзинь Міньцин, Чжан Цюаньсін та інші пояснюють крах КПРС

поступовим відходом від марксизму, її переродженням [33, с. 16, 73, 91, 144, 193], перетворенням на буржуазну партію соціал-демократичного типу [33, с. 45, 207]. На думку Р. Медведева, головною причиною розпаду СРСР була криза ідеології, її нездатність відповісти на запити часу, а також гостра невідповідність між доктриною і практикою Компартії [30, с. 588].

Низка західних науковців стверджує, що СРСР розпався під тиском зовні, не витримавши гонки озброєнь у роки "холодної війни", в якій західний світ здобув перемогу, продемонструвавши переваги ринкової (капіталістичної) економіки і демократичних цінностей, визволивши низку країн, в першу чергу в Центральній та Східній Європі, від радянського панування і внутрішніх диктатур. Творцем цієї концепції можна вважати Дж. Буша-старшого, котрий у телезверненні 25 грудня 1991 р. і посланні Конгресу 28 січня 1992 р. оголосив, що "холодна війна" "не просто закінчилась – вона закінчилась перемогою", і в світі залишилась лише одна наддержава. Ця тріумфалістська риторика згодом стала основою американських уявлень про фінал "холодної війни".

Цієї ж точки зору дотримуються і деякі російські автори [52, с. 39]. На думку В. Согріна, "до 1980-х рр. західна цивілізація здобула перемогу над реальним соціалізмом, продемонструвавши перевагу не тільки у виробництві та споживанні товарів, у політичній демократії, але і в розвитку систем соціального захисту та забезпечення населення..." [42, с. 4]. Правознавець З. Станкевич вважає, що СРСР зник з карти світу внаслідок поразки у війні цивілізацій [44, с. 423].

Прихильники суб'єктивістського підходу відводять провідну роль в розвалі радянської держави діяльності конкретних політичних сил та осіб [25; 43, с. 259]. Американські дослідники Д. Котц і Ф. Вір стверджують, що значну роль в загибелі СРСР відіграла низка кон'юнктурних і випадкових чинників, як-от: незадовільний план економічних реформ М. Горбачова, багатонаціональна структура радянської держави чи персональні амбіції Б. Єльцина [54, с. 191].

Багато дослідників абсолютизують особистісний чинник як причину розпаду СРСР. Сам М. Горбачов звинувачує "біловезьких зубрів", в першу чергу, Б. Єльцина, чию маніакальну жадобу влади не зупинила навіть перспектива розвалу країни. Він переконаний, що реформований Перебудовою Радянський Союз, ставши добровільною асоціацією суверенних республік, міг прийти на зміну централізованій державі [9]. Точку зору шефа поділяють його помічники А. Черняєв [48] і Г. Шахназаров [51]. На провину російського лідера

вказують чимало західних дослідників, зокрема Дж. Боффа, Дж. Данлоп [60, р. 95] і С. Коен [26, с. 78–80].

Водночас багато істориків та мемуаристів вважають, що сам М. Горбачов винен не менше за інших [2, с. 98]. Л. Кравчук стверджував, що розвал розпочався з початком Перебудови [17, с. 232]. Деякі автори навіть пишуть про зраду М. Горбачова та його найближчих соратників О. Яковлева і Е. Шеварднадзе [46].

Автори Біловезької угоди переконували, що не руйнували Радянський Союз, а лише виписали свідоцтво про смерть, чим допомогли мирно і спокійно розлучитись колишнім радянським республікам. За словами Л. Кравчука, в Біловезькій Пущі "зійшлися три великі слов'янські держави, щоб зупинити процес стихійного розпаду союзних структур, які ще існують, і щоб під уламками цього розвалу не постраждали мільйони і мільйони людей" [17, с. 232]. Б. Єльцин стверджував, що після серпня 1991 р. розпочалась агонія СРСР, натомість підписанти Біловезьких угод "призупинили процес стихійного, анархічного розпаду..." [17, с. 296–297]. На думку історика Р. Піхої, СРСР помер у перші дні після придушення серпневого путчу, хоча його формальне існування тривало до кінця грудня 1991 р. [38, с. 606].

Низка дослідників спирається на теорію "революції еліт". Вони розглядають Перебудову і розвал СРСР як наслідок верхівкового перевороту, здійсненого частиною номенклатури (американські дослідники Г. Дерлуг'ян, Р. Кіран і Т. Кенні, їх російські та українські колеги В. Данилов, В. Дмитренко, А. Здоров, О. Криштановська, М. Малюгін, В. Мохов, В. Пастухов, Д. Фурман, група китайських істориків, зокрема Ло Цзяньлінь) [16; 22; 27; 32; 33, с. 214–218; 37]. Більшість цих авторів виходить з того, що зміни соціально-економічного ладу були зумовлені бажанням номенклатури легалізувати привласнені багатства, які за нового режиму можна буде передавати у спадок.

Американський соціолог і філософ І. Валлерстайн тривалий час пояснював проблеми СРСР, порівнюючи його із заводом, захопленим профспілковими активістами. Якщо робітники спробують керувати підприємством самостійно, вони неминуче зіткнуться з правилами капіталістичного ринку. Таким чином, робітники зможуть добитися кращого розподілу матеріальних винагород, але не рівності чи демократії. Скоро найбільші "реалісти" серед робітничих лідерів почнуть відновлювати виробничу дисципліну, а під дією "залізного закону олігархії" вузьке коло тих, хто ухвалює рішення,

відокремить себе від основної групи і поступово еволюціонує в нову правлячу еліту. Згодом колишні лідери робітників відкинуть попередню ідеологію і перетворяться на менеджерів.

Тріумфалістська риторика американських політиків підготувала ґрунт для поширення конспірологічних теорій, згідно з якими розпад СРСР став результатом зовнішнього втручання – американських спецслужб і створеної ними "п'ятої колони" – агентів впливу в КПРС і органах держбезпеки.

Джерельна база конспірологічних теорій Перебудови вкрай обмежена і базується на мемуарах, заявах окремих осіб, матеріалах преси. Важливе місце займають "зізнання" О. Яковлева, котрий стверджував, що після XX з'їзду "група справжніх, а не уявних реформаторів розробила (звісно, усно) наступний план: авторитетом Леніна вдарити по Сталіну, по сталінізму. А потім, у разі успіху, Плехановим і соціал-демократами бити по Леніну, лібералізмом і "моральним соціалізмом" – по революціонаризму взагалі...

Радянський тоталітарний режим можна було зруйнувати тільки через гласність і тоталітарну дисципліну партії, прикриваючись при цьому інтересами вдосконалення соціалізму" [56, с. 14].

Широку картину змови проти СРСР представив колишній співробітник ЦРУ П. Швейцер. Після виходу його книги, що висвітлює американську атаку на початку 1980-х рр., повністю заперечувати зовнішній чинник радянського краху стало неможливо. За словами П. Швейцера, "аналіз причин розвалу Радянського Союзу поза контекстом американської політики нагадує розслідування у справі про раптову, несподівану і таємничу смерть, де не береться до уваги можливість убивства і навіть не робиться спроб вивчити обставини цієї смерті" [53, с. 6].

В Росії найбільш послідовно версія про крах СРСР з допомогою зовнішнього втручання і внутрішньої зради відображена в мемуарах та дослідженнях колишніх співробітників держбезпеки (В. Крючков, П. Бобков, Л. Шебаршин, В. Широнін, Р. Красильников, Ю. Дроздов). Професійні історики вкрай обережно ставляться до будь-якої конспірології. Послідовними прибічниками значної ролі зовнішнього чинника в розвалі СРСР є І. Фроянов [47] та О. Островський [36]. Філософ О. Зінов'єв писав про зраду всієї правлячої верхівки, адже раніше не було випадку, щоб влада самотужки свідомо ламала засади власного суспільства [15, с. 99]. Говорячи про гіпотезу існування таємного плану розгрому радянського соціалізму, слід визнати, що поки не виявлено ніяких серйозних доказів на її користь.

Таким чином, в історіографії існує чимало концепцій причин зникнення СРСР, які зводяться до двох основних підходів – об'єктивістського та суб'єктивістського. Проблема залишається актуальною й викликає інтерес як науковців, так і громадськості, а тому часто політизується. В науці утверджується поліказуальний підхід, який враховує все розмаїття причин. В наступні роки навряд чи спостерігатиметься зменшення інтересу розпаду Радянського Союзу.

Література

1. Алексеев В. В. Распад СССР в контексте теории модернизации и имперской эволюции / В. В. Алексеев, Е. В. Алексеева // Отечественная история. – 2003. – № 5. – С. 3–20.
2. Барсенков А. Политика перестройки и реформирование советского общества в 1985–1991 годах / А. Барсенков // Российская история. – 2014. – № 6. – С. 77–98.
3. Браун А. Взлет и падение коммунизма / А. Браун. – М., 2014. – 863 с.
4. Бузгалин А. В. Сталин и распад СССР / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов. – М., 2003. – 160 с.
5. Вдовин А. И. Причины распада Советского Союза в российской научной и публицистической литературе / А. И. Вдовин // Мир и политика. – 2011. – № 12. – С. 43–52.
6. Величко С. А. Освещение перестройки в СССР (1985–1991 гг.) в зарубежной историографии / С. А. Величко // Вопросы истории. – 2005. – № 6. – С. 162–166.
7. Величко С. А. Перестройка в СССР (1985–1991 гг.) в отечественной и зарубежной историографии / С. А. Величко // Известия Томского политехнического университета. – 2005. – Т. 308. – Вып. 1. – С. 199–205.
8. Гайдар Е. Т. Гибель империи: уроки для современной России / Е. Т. Гайдар. – М., 2006. – 440 с.
9. Горбачев М. Декабрь-91. Моя позиция / М. Горбачев. – М., 1992. – 224 с.
10. Горбачов М. С. Перебудова – партія – соціалізм: промова у Києві на пленумі ЦК Компартії України, 28 вересня 1989 р. / М. С. Горбачов. – К., 1989. – 16 с.
11. Грабовський С. Національне питання і "перестройка" (об що перечепилися реформи Горбачова) / С. Грабовський // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 215–217.
12. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації. ХІХ–ХХ століття / Я. Грицак. – К., 2000 – Вид. 2-ге. – 360 с.
13. Джороев Э. Т. Советское прошлое как историческая память развития мировой цивилизации / Э. Т. Джороев // Великая Октябрьская Социалистическая революция и становление кыргызской государственности. – Бишкек, 2015. – С. 82–92.

14. Дымов К. Капитализм – система без будущего / К. Дымов. – К., 2010. – 852 с.
15. Зиновьев А. А. Гибель "Империи зла" (Очерк российской трагедии) / А. А. Зиновьев // Социс. – 1995. – № 1. – С. 92–103.
16. Здоров А. Государственный капитализм и модернизация Советского Союза: марксистский анализ советского общества / А. Здоров. – Изд. 3-е. – М., 2007. – 160 с.
17. Исаков В. Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз: Хроника. Документы / В. Б. Исаков. – М., 1998. – 431 с.
18. Камінський А. На перехідному етапі ("Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні) / А. Камінський. – Мюнхен, 1990. – 624 с.
19. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – 360 с.
20. Кириллов В. Распад СССР: историографическая парадигма / В. Кириллов // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия "Исторические науки". – 2008. – № 1. – С. 67–72.
21. Кебич В. Ф. Искушение властью: из жизни премьер-министра / В. Ф. Кебич. – Минск, 2008. – 480 с.
22. Киран Р. Продавшие социализм: теневая экономика в СССР / Р. Киран, Т. Кенни. – М., 2009. – 304 с.
23. Коллинз Р. Предсказание в макросоциологии: случай советского коллапса / Р. Коллинз // Время мира. – 2000. – Вып. 1. – С. 234–278.
24. Коршунов М. М. Историография распада СССР [Электронный ресурс] / М. М. Коршунов, М. В. Кочеткова // Гуманитарные научные исследования. – 2014. – № 6 – Режим доступа:
<http://human.snauka.ru/2014/06/7259>. – Назва з екрана.
25. Котц Д. М. Путь России от Горбачева к Путину: гибель советской системы и новая Россия / Д. М. Котц, Ф. Вир. – М., 2013. – 448 с.
26. Коэн С. "Вопрос вопросов": почему не стало Советского Союза? / С. Коэн. – М., 2011. – 216 с.
27. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. Крыштановская // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 51–65.
28. Ли Куан Ю. Сингапурская история: из "третьего мира" – в "первый" / Ли Куан Ю. – М., 2005. – 654 с.
29. Малиа М. Советская трагедия. История социализма в России. 1917–1991 / М. Малиа. – М., 2002. – 584 с.
30. Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи / Р. Медведев. – М., 2010. – 637 с.
31. Медушевский А. Н. Перестройка и причины крушения СССР с позиции аналитической истории / А. Н. Медушевский // Российская история. – 2011. – № 6. – С. 3–30.
32. Мохов В. П. "Восстание элит" в распаде СССР / В. П. Мохов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культуро-

логия и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 11–12. – С. 146–149.

33. Над этим размышляет история. Заметки к 20-летию с момента развала СССР / глав. ред. Ли Шэньмин. – Пекин, 2012. – 504 с.

34. Национальный вопрос и межнациональные отношения в СССР: история и современность. Материалы "круглого стола" // Вопросы истории. – 1989. – № 5. – С. 3–97.

35. Ножкина И. А. Проблематика распада СССР в контексте современной историографии / И. А. Ножкина, С. С. Шалаева // Четверть века политической науки в российской провинции. – Саратов, 2015. – С. 114–117.

36. Островский А. В. Глупость или измена? Расследование гибели СССР / А. В. Островский. – М., 2011. – 864 с.

37. Пастухов В. Б. "Перестройка" – второе издание. Революция и контрреволюция в России / В. Б. Пастухов // Полис. – 2011. – № 1. – С. 7–28.

38. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991 / Р. Г. Пихоя. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Новосибирск, 2000. – 680 с.

39. Плохий С. Последняя империя. Падение Советского Союза / С. Плохий. – М., 2016. – 624 с.

40. Путин В. В. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. 25 апреля 2005 года [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>. – Назва з екрана.

41. Рыжков Н. И. Трагедия великой страны / Н. И. Рыжков. – М., 2007. – 656 с.

42. Согрин В. В. 1985–1995: реалии и утопии новой России / В. В. Согрин // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 3–17.

43. СССР. Незавершенный проект / под общ. ред. А. В. Бузгалина, П. Линке. – М., 2013. – 528 с.

44. Станкевич З. А. Соотношение национального и политического факторов в процессе разрушения Союза ССР / З. А. Станкевич // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза. – М., 2005. – С. 423–442.

45. Тан Вэй. Причины распада СССР: анализ концепций китайской политологии / Тан Вэй // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2015. – Т. 20, № 1(22). – С. 116–122.

46. Уткин А. Измена генсека. Бегство из Европы / А. Уткин. – М., 2009. – 256 с.

47. Фроянов И. Погружение в бездну / И. Фроянов. – К., 2003. – 436 с.

48. Черняев А. С. Советское общество: почему распалось союзное государство / А. С. Черняев // Горбачевские чтения. – М., 2011. – Вып. 9. Два путча и распад СССР. – С. 5–28.

49. Чешко С. В. Роль этнонационализма в распаде СССР / С. В. Чешко // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза. – М., 2005. – С. 443–468.

50. Чжао Чанцин. Распад Советского Союза под национальным углом зрения / Чжао Чанцин // Новая и новейшая история. – 2004. – № 3. – С. 86–95.
51. Шахназаров Г. С вождями и без них / Г. Шахназаров. – М., 2001. – 592 с.
52. Шахрай С. М. Мифы и факты о распаде Союза СССР / С. М. Шахрай // Распад СССР: Документы и факты : в 2 т. – М., 2016.
Т. II: Архивные документы и материалы. – 2016. – С. 39–50.
53. Швейцер П. Победа: роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря / П. Швейцер. – Минск, 1995. – 464 с.
54. Шубин А. В. Распад СССР: роль субъективных факторов / А. В. Шубин // Историческое пространство. – 2007. – № 2. – С. 5–37.
55. Юсупова Л. Н. Распад СССР и его оценка в современной исторической литературе в России / Л. Н. Юсупова // Исторический альманах. – Петрозаводск, 2013. – С. 40–49.
56. Яковлев А. Большевизм – социальная болезнь XX века / А. Яковлев // Куртуа С. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне и др. – М., 2001. – С. 5–32.
57. Beissinger M. Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State / M. Beissinger. – Cambridge, 2002. – 503 p.
58. Carrere d'Encausse H. The End of the Soviet Empire: The Triumph of the Nations / H. Carrere d'Encausse. – New York, 1993. – 304 p.
59. Coleman F. The Decline and Fall of the Soviet Empire: Forty Years that Shook the World, from Stalin to Yeltsin / F. Coleman. – New York, 1996. – 480 p.
60. Dunlop J. B. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire / J. B. Dunlop – Princeton, 1993. – 394 p.
61. Hewett Ed. A. Is Soviet Socialism Reformable? / Ed. A. Hewett // SAIS Review. – 1990. – Vol. 10, No 2. – P. 75–87.
62. Kotkin S. Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000 / S. Kotkin. – Oxford, 2001. – 288 p.
63. Marples D. The fall of the USSR: the national dimension and the role of Ukraine / D. Marples // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза. – М., 2005. – С. 526–542.
64. Sakwa R. Gorbachev and His Reforms, 1985–1990 / R. Sakwa. – NJ, 1991. – 459 p.
65. Suny R. G. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union / R. G. Suny. – Stanford, 1993. – 224 p.

УДК 327.7ЄС

L. M. Mytsyk

"European choice" of post-communist countries: does the alternative exist?

У статті аналізуються чинники розширення ЄС на посткомуністичний простір, з'ясовується сутність та характерні риси обумовленості як його ключового принципу, визначається результативність європейської інтеграції посткомуністичних країн.

Ключові слова: Європейський Союз, розширення, обумовленість, європеїзація, європейська інтеграція, посткомуністичні країни.

В статье анализируются факторы расширения ЕС на посткоммунистическое пространство, выясняются сущность и характерные черты обусловленности как его ключевого принципа, определяется результативность европейской интеграции посткоммунистических стран.

Ключевые слова: Европейский Союз, расширение, обусловленность, европеизация, европейская интеграция, посткоммунистические страны.

The article analyzes the EU enlargement on post-communist space, ascertains the nature and characteristics of conditionality as its core principle, defines the outcomes of European integration for former communist countries.

Key words: European Union, EU enlargement, conditionality, Europeanization, European integration, post-communist countries.

The revolutionary changes in Central and Eastern Europe at the turn of 1980–1990's opened new perspectives and ways of development of the continent. Upon the collapse of the USSR all its former European allies, as well as the newly independent states located in Central and Eastern Europe, declared commitment to European values and started their implementation. Transformation processes in the domestic politics of countries of the region were accompanied by the development of new foreign policy priorities. On the one hand, upon the demise of the Soviet Union and CMEA postcommunist countries faced the need to focus on new economic center, on the other hand, they became participants of the grand historical process – the unification of Europe, namely the integration with developed Western democracies to combine resource potential and technological capacities within Great Europe. Thus, been

freed from the Soviet ideological, political and economic dictatorship, post-communist countries have chosen orientation, according to the head of the Parliament of the Czech Republic V. Klaus, "toward the West, not the East Europe" [2, p. 172].

EU enlargement to the East, on the post-communist space, not only marked the end of the postwar division of Europe, but also had a significant impact on the process of deepening European integration that resulted in changes of the EU institutional (scope, composition and functions of institutions) and legal (constitutional process, the Lisbon Treaty) systems [4]. Strengthening the role and influence of the EU as a player in the system of world politics and the global economy is also obvious. Enlargement of European and Euro-Atlantic structures is seen as a natural expansion of stability and security area. This approach defines the current focus and character of Central and Eastern Europe development.

Despite the fact that since the first wave of EU enlargement to the East more than a decade has passed, its results and consequences remain not only the focus of research as a general subject, but are considered by researchers in the context of a wider process of Europeanization. European integration of post-communist countries, particularly the experience of new EU member states gained both in pre-accession and post-accession stages, is not only extremely interesting in terms of scientific understanding of the current transformation processes in Europe but also practically useful for European countries, whose foreign policy priority is to join the European Union. For Ukraine as a post-communist country that has implemented a national strategy for European integration since the late 1990s this experience is also important because its analysis enables to avoid the mistakes of predecessors, adopt proven tools and mechanisms for meeting the accession criteria. Finally, successful European integration of post-communist countries is a strong argument in favor of a significant intensification of that strategy in Ukraine and acceleration of reforms required for its implementation.

The process of Europeanization and European integration of post-communist countries of Central and Eastern Europe has provided a huge amount of empirical data that requires scientific interpretation. Researchers are especially interested in the role of the European Union in stipulating political and socio-economic changes that have taken place in the candidate countries in the process of EU integration.

Among publications dealt with Europeanisation of post-communist countries special attention should be paid to studies by M. Vahudova, H. Grabbe, B. Lippert, F Schimmelfennig, P. Schmitter, L. Whitehead [1; 8; 9; 10; 14; 15; 19] and other European and American scholars focused on the EU influence on the Europeanization of post-communist countries as well as tools of pre-accession strategy developed by the EU for candidate countries and tested by them in the process of European integration.

In Ukraine teams of scholars headed by A. Hrytsiak (Department of European Integration of NAPA) and L. Prokopenko (Department of Law and European Integration of NAPA DRIPA) carried out their research within the framework of the "Public Administration and Local Self-Government" joint project of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, in Kiev and Dnepropetrovsk respectively [4].

The *purpose* of this article is to analyze the EU enlargement on post-communist space, ascertain the nature and characteristics of conditionality as its core principle, define the the outcomes of European integration for former communist countries.

According to researchers, two vectors of integration aspirations of the European post-communist countries were initially identified:

- a) desire to join Western economic and military-political structures (EU and NATO);
- b) creating conditions for closer cooperation in their own region of Central and Eastern Europe [3].

In the first case "individual" and common perspectives are determined by the acceleration of reforms, economic growth and the degree of West interest in this part of Europe. The chances of regional integration depends on the objective possibilities of closer cooperation, as well as the belief of states in its appropriateness and necessity.

The region of Central and Eastern Europe is heterogeneous both economically and politically, and countries belonging to it are significantly different. Therefore, the development of integration processes in those countries is held in the multi-speed mode. Because Poland, Czech Republic and Hungary have reached the greatest progress in reforming the economy and society, those countries are leaders in regional cooperation. In the Balkans and the new independent states of the South Caucasus integration and development processes are inhibited by numerous ethnic and political conflicts, which, having certain historical traditions, are fueling now by modern economic and political interests. A

factor that consolidates Central and Eastern Europe (CEE) and encourages their regional cooperation is the desire of the West to negotiate rather with the group of those countries than with individual representatives of the region. Common dangers and threats, including illegal migration, organized crime, drug transfer, pollution, political instability in the region etc. also require closer cooperation between the new democracies of Central and Eastern Europe [3].

However, it is obvious that the EU has been, is and will be a key factor of the "European choice" and Europeanization of post-communist countries since criteria for EU membership is the basis of the requirements applicable to the candidate countries in the process of European integration, which, in fact, form the phenomenon of *conditionality*.

A basis of investigation into the peculiarities of the methodology and instruments of the EU enlargement could be the classical method of enlargement elaborated by Christopher Preston. He defines that method as 'a constant pattern both to the formal accession procedures adopted, and to the implicit assumptions and principles which have shaped the expectations of the participants and the progress of negotiations' [13, p. 9]. Preston identifies six principles of the classical enlargement method: (1) Applicants must accept the *acquis communautaire* in full. No permanent opt-outs are available; (2) Accession negotiations focus exclusively on the practicalities of the applicants taking on the *acquis*; (3) The problems arising from the increased diversity of an enlarged Community are addressed by creating new policy instruments to overlay existing ones, rather by fundamental reform of the existing instruments' inadequacies, (4) New members are integrated into the EC's Institutional structures on the basis of limited adaptation, facilitated by the promise of a more fundamental review after enlargement, (5) The Community prefers to negotiate with groups of states that have close relations with each other, (6) existing member states use the enlargement process to pursue their own interest and collectively to externalise internal problems [11, p. 2].

Preston himself tends to make a conclusion that developments of the EU policy towards the associated CEE countries until 1995 including development of the Copenhagen criteria as well as of the pre-accession strategy and the White Paper suggest that the basic principles of the classical method were retained [13]. However, as a result of EU enlargement to the East, specific features of the new method have appeared.

According to K. Maniokas, Deputy Chief Negotiator and Deputy Direct-General European Committee, "first specific feature of the new method of enlargement is its complexity. As previous enlargements, except the first one, were basically devised as a two-stage process starting with a kind of association and ending with negotiations, in this particular case an intermediate stage with a number of specific instruments between association and negotiations was devised. The aim of this intermediate stage was to build up an additional gate to negotiations and to allow better control of the process by the EU. The role of a gate keeper was naturally ascribed to the Commission. So the enlargement process tends to become more complex having more and more stages with more and more possibilities to control the access to an each stage" [11, p. 2–3].

One of the implications of this tendency to make the enlargement more complicated and sophisticated is the possibility to differentiate the countries involved. As the fifth principle of the classical method of enlargement states, the EC prefers to negotiate with groups of countries. The experience of the enlargement in 2004 and 2007 allow to amend this principle by adding the importance of *differentiation*. In order to ensure the possibility to differentiate, the process was expanded into more stages and, what is even more important, the whole set of conditions was developed and kept flexible as a function of a political situation in the EU [11, p. 3].

Conditionality therefore is a third specific feature of the process and the backbone of its new methodology. American scholar P. Shmitter gives a broad definition of conditionality as "using of implementation of political commitments discussed and recorded in advance as a prerequisite for receiving economic assistance, debt relief, most favored trade, access to subsidized credit or acquiring cherished membership in regional or global organizations" [15, p. 42].

K. Maniokas defines three new features of the conditionality principle itself: (1) First, the conditions which, in the case of previous enlargements, were limited to the principle of the inviolability of the *acquis* were extended further. The famous Copenhagen criteria are the best example of this extension; (2) Second, conditions were not fixed. There was a tendency to create new and more detailed conditions as in the case of the Accession Partnership; (3) Third, even initially set conditions were made so flexible what it allowed to change their content constantly adjusting it to the need of a particular situation. In other words, the initial conditions were cultivated both extensively and

intensively. They were enlarged in scope and their content kept changing by extending and concretising them further [11, p. 3]. The expert makes a conclusion that "all those three features contributed to the growing *asymmetry* in the relationship between the candidate countries and the EU as instruments based on contractual more or less mutual obligations were gradually replaced by instruments based on unilateral obligations. This feature and tendency could be clearly demonstrated by the shift from the Europe Agreements through the White Paper on law approximation to the Accession Partnerships" [11, p. 3].

Obviously, conditionality is the core element of the methodology of this enlargement. While it is hardly a new phenomenon in the Union's external relations and foreign policy in general [18], the application of the conditionality principle towards the CEE candidate countries requires particular attention. Its development is traced in the Europe Agreements signed with the first Central European countries in 1991. However, conditionality was reinforced and made explicit by the establishment of the Copenhagen criteria. Looking to the content of these criteria, many experts emphasize how vague and flexible they are [9, p. 50; 12, p. 162]. Take, for example, the second condition concerning functioning of the market economy. It is at best an ideal type explaining the basic idea about the method of how the welfare is created and what it is created by economic agents free to react to the demands of consumers. Only afterwards, in the Commission's 1998 Progress Reports developed six sub-criteria making its content more concrete, but they pose even more questions than provide answers. Market economies can be quite different and they are, even in the European Union not mentioning other developed and developing states [12, p. 162]. Therefore it is not surprising that this criterion was made a decisive one in determining the 1997 and 1998 recommendations of the Commission [11, p. 4].

The second observation with respect to the content of the Copenhagen criteria is that they are stricter than requirements put before the applicant countries in previous enlargements [11, p. 4]. While the first two criteria could be well attributed to the particular features of new applicant countries, namely, to the political, economic and social transformation they were undergoing, the fourth criterion related with the adoption of the *acquis* is especially puzzling. It formally requires the ability to take obligations of the *acquis* and not the necessity to take over the whole *acquis* over before accession. However, the Progress Reports of the Commission tend to interpret the criterion in the latter sense. Therefore, as some observers rightly noted, "for the first time in the case

of Central Europe, the Union is requiring countries to take over *acquis* before the negotiation starts" [12, p. 369].

K. Maniokas suggests that "the principal aim of these conditions was not only to provide much needed guidance for the efforts of the associated countries but also to build up an additional barrier or filter enabling the Union to remove the claims of those countries for early membership from the agenda, as well as ensuring better control of the process" [11, p. 4]. This aim played an essential role in 1997 when the Commission recommended only five countries to start negotiations as well as in 1998 when the decision not to enlarge the first group was justified by using the Copenhagen criteria. The 1999 Commission's Report recommending to start negotiations with all candidate countries satisfying only the political criterion once more demonstrated a certain limitations of the Copenhagen conditions.

The expert makes a conclusion that "since the principal aim of the conditions established is not so much to guide the candidates but rather to control the process by differentiating them, the conditions were not only extended and but also made very flexible. It is impossible to say, as it was noted above, whether flexibility was a result of a conscious attempt to have a large room for interpretation, it is at least clear what it was used by the Commission and by the Union in general as an additional instrument of differentiation" [11, p. 5].

K. Maniokas emphasizes that the extensive and intensive growth of conditionality related to the EU membership has been accompanied by growth of the asymmetry of the process. It could be well noted in the development of the Union's instruments used in the pre-accession phase. The first main instrument devised to prepare the CEE countries for accession were the Europe (Association) agreements signed with 10 candidate countries from CEE in the period from 1991 to 1996. While at the beginning of the process these agreements were conceived rather as an alternative to membership, starting from the Copenhagen decisions they assumed a role of main instrument driving all pre-accession activities. These agreements implied commitments from both sides. The associated countries agreed to gradually open their markets for EU industrial goods, to speed up their law approximation with the *acquis* and to pursue their democracy and market oriented reforms. The Union, in turn, recognised their ultimate wish to become members of the EU, opened immediately its market for their industrial goods and undertook to provide assistance to these countries in pursuit of their reforms aimed at democracy, prosperity and ultimate membership in the EU [11, p. 7].

The Europe agreements still form the legal base of relations between the EU and the candidate countries. However, experts emphasize that their importance has decreased since the creation of new pre-accession instruments. The pre-accession strategy adopted in Essen marked an attempt of the Union to provide clearer and more concrete guidance for the associated countries. The main new element of this guidance was the White Paper on the approximation of law adopted in 1995. Its status was different and somehow unclear. It was presented to candidate countries as a set of non-mandatory recommendations, as a guide to the harmonisation of law going on in the candidate countries. However, it was made clear that associated countries are supposed to respond with their national programmes of the law approximation. In the White Paper itself and in further documents of the Union it was repeatedly stated that the associated countries are free to decide on their own national priorities [4; 11, p. 7].

The White Paper was then followed by the Accession Partnerships proposed within the package of *Agenda 2000*. The idea was to further tighten up and target the preparation process in the candidate countries. This time there have been neither at least a sign of mutual obligations of a sort of the Europe Agreements, nor a choice left in the White Paper. The Accession Partnerships contain priorities for the candidate countries established on a basis of the Commission's evaluation. While originally the partnerships were supposed to be the Commission's guidance documents, later it was decided that the Council should adopt them instead thus leaving the door open for preferences of the member countries to come in. The first Accession Partnerships were adopted in spring 1998. The candidate countries then had to follow with their national programs for the adoption of the *acquis*. In this case the only room for manoeuvre was additional priorities and measures. Otherwise the candidate countries were supposed to follow the AP priorities. Assistance from the Union, previously at least formally distributed according national priorities of the candidate countries, was now clearly tied up to the priorities. Another instrument aimed at ensuring the 'compliance' of candidates with the priorities of the AP was the regular report of the Commission. The regular reports provided an assessment of national programmes of the adoption of the *acquis*. Starting from the 1999 Regular Report, the Commission also provides an assessment whether these priorities have been fulfilled and to what extent [11, p. 8].

The Accession Partnerships which are considered by the Union as the main instrument of accession radically altered the nature of the

relationship between the Union and the candidate countries. The contractual relations of a kind of the Europe Agreements were replaced by unilateral instruments putting all obligations and all burden of adjustment on the applicants. The Union assumes an obligation to provide aid to the applicants on the basis of the AP. However, first, the amount of this aid and its destination is decided unilaterally by the Union. Second, the amount of this aid is far lower, than financial resources required from the candidate countries [12, p. 361]. An argument challenging the conclusion made above was the consultation procedure with the candidate countries used in 1998 and 1999. However, the Commission tends to take over proposals on the introduction of new priorities but refuses to remove priorities or correct them. In addition to that, there is a tendency to formulate the priorities in a more strict and demanding form [4].

Another aspect of the evolution of accession instruments is the growth of their number. Since 1998 the EU technical assistance in the form of the PHARE program was gradually replaced by the so-called twinning instruments and after the start of accession negotiations a new mechanism of assessment was implemented.

The idea of twinning was formulated in early 1997 within the aforementioned *Agenda 2000* [16]. But it was formally introduced only in 1998 while its practical implementation was started even later. The essential difference from technical assistance within the PHARE program was that the consultants have been replaced by officials from Member States, whose task was to help prepare the administrative structures of the candidate countries for EU accession. Post-communist candidate countries were provided with an opportunity to select experts from the administrations of the Member States to solve their specific problems. During 1998–2002 period about 700 partner organizations (the so-called twinning) and 20 thousand experts were sent to 10 candidate states [10, p. 101]. According to the Commission' data, the candidate countries preferred projects in the sectors of public finance and the internal market, justice and home affairs, agriculture and fisheries, consensus and social policy as well as structural funds and environment [10, p. 102].

However, the aforementioned civil servants from Member States have faced with the problems similar to the European Commission' problems – they did not have a predefined level of administrative capacity sufficient for the accession. The project assumed that Member States will give the best administrative experience with the *acquis*, but it

soon became clear that the relevant administrative practice differs considerably from country to country. Neither the EU nor the Commission had no mandate to determine the level of sufficient administrative capacity and, therefore, could not articulate the task for "twinners" from Member States. No wonder that, after all, "twinners" had to share different experiences of implementing the *acquis*.

The new monitoring mechanism when Member States have to evaluate each other on progress in European integration was introduced in 2001 and the completion of negotiations has become important. The basis of this mechanism are joint inspections of Commission and the Member States in important and yet sensitive areas such as veterinary and phytosanitary control, customs and border control etc. Some inspections could be conducted in secret, without informing the authorities of candidate countries. According to experts, the use of this mechanism was evidence of the existence of a certain atmosphere of mistrust between the participants of the European integration process. However, this monitoring can be seen as an attempt to deny the skeptics' arguments among Member States and stakeholders about superficiality and unseriousness of a process of candidate countries' adaptation to the EU requirements.

Defining conditions and criteria for membership was determined by the influence of various forces within the EU. Sectoral interests of relevant groups played an important role in identifying the content of the conditions of the Association Agreements. Further formulation of conditions in Copenhagen criteria and their subsequent interpretation by the European Commission were the result of a combination of foreign policy priorities of both the candidate countries and the EU.

The explanatory model of "external stimulation" designed by researchers on the basis of the consequences logic focuses on dynamics of the EU conditionality. The driving forces of this model is the EU external stimuli (rewards) and sanctions, which candidate country that accepts the rules and regulations should consider calculating the cost-benefit of this process. EU conditionality is mainly based on the "strengthening in response" or "strengthening by incentive" strategy, according to which the EU rewards applicant country for achieving certain objectives and compliance with conditions as well as refrains from reward in the case of negative results. However, in order to obtain the desired changes in the behavior of the applicant country the EC does not apply any coercive measures either by imposing additional costs ("strengthening by punishing") or by providing additional benefits

("strengthening by supporting ") [14, p. 125–127]. Countries that do not meet certain criteria and conditions simply denied assistance and opportunities to compete for EU funds, they are refused the association or membership.

The EU regularly reminds the governments of the applicant countries that they are responsible for creating the conditions for an award. The "strengthening by incentive" strategy enables to avoid "risk of dishonesty" [17, p. 11] that arise during the implementation of "strengthening by supporting" strategy. Applicant governments can not expect to receive EU aid only on the basis of need without adaptation to the Union rules and regulations. Unlike the strategy of "strengthening by punishing" use of only this strategy will not change the mentality and behavior of governments which conclude that the domestic price of adaptation is too high and dominates the benefits of rewards while the EU sanctions will go no further suspension of rewards.

Thus, Central and Eastern European region recovered after the crisis of transition has every reason to become one of the most attractive markets in the world in the third millennium. Here there are especially favorable prospects for the transit of energy resources, development of transport and telecommunications as well as other areas which are essential for the realization of large-scale pan-European projects.

As for the prospects of creating common European space in the XXI century, dynamism and effectiveness of that process depend on the level of expert analysis and monitoring of outcomes. Ukrainian researchers, exploring the process of Europeanization, should pay more attention to the evaluation of the impact of EU conditionality on internal policies of the candidate countries, the experience of post-communist countries in implementing national strategies of European integration in a rigid conditionality of the European Union. A promising area of research is the analysis of the specifics of formation of national strategies of European integration in response to the Union requirements.

Bibliography

1. Вахудова А. М. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / Анна Мілада Вахудова ; пер. з англ. Тараса Цимбала. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 379 с.
2. Герасимчук Т. Ф. Формування зовнішньополітичних пріоритетів країн Центральної Європи на початку 1990-х років [Електронний ресурс] / Т. Ф. Герасимчук. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/slv/2011_11/st42.pdf. – Назва з екрана.

3. Горбулін В. П. Інтеграційні процеси та розвиток країн Центральної і Східної Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/journal/geopol.htm>. – Назва з екрана.
4. Рудік Н. Обумовленість як ключовий принцип нового способу розширення ЄС [Електронний ресурс] / Н. Рудік. – Режим доступу: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/201004\(7\)/10mmsnr.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/201004(7)/10mmsnr.pdf). – Назва з екрана.
5. Рудік О. М. Вплив європеїзації на політичну трансформацію посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2010-02/10romcse.pdf>. – Назва з екрана.
6. Цирфа Ю. А. Зовнішньополітична ідентичність Європейського Союзу як політико-соціальний конструкт / Ю. А. Цирфа // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альм. – 2013. – № 10, жовтень. – С. 60–66.
7. Шинкарук К. О. Становлення зовнішньополітичної ідентичності пострадянських країн в умовах суспільно-політичних трансформацій [Електронний ресурс] / К. О. Шинкарук. – Режим доступу: <http://visnykpsp.kpi.ua/ru/2009-4/09%20-%204%20-%208.pdf>. – Назва з екрана.
8. Grabbe H. A Partnership for Accession? The Implications of EU Conditionality for the Central and East European Applicants [Електронний ресурс] / H. Grabbe. – Режим доступу: www.cer.org.uk. – Назва з екрана.
9. Grabbe H. "The EU's Enlargement Strategy" / H. Grabbe // Grobel O. Atis Lejins (eds.), *The Baltic Dimension of European Integration* (Riga, 1996).
10. Lippert B. The Pressure of Europeanisation: From Post-communist State Administrations to Normal Players in the EU System / B. Lippert, G. Umbach. – Baden-Baden : Nomos, 2005. – 325 p.
11. Maniokas K. Methodology of the EU Enlargement: a Critical Appraisal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eipa.nl/Topics/Enlargement/maniokas_paper.doc. – Назва з екрана.
12. Mayhew A. *Recreating Europe: The European Union's Policy towards Central and Eastern Europe* / A. Mayhew. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
13. Preston C. *Enlargement and Integration in the European Union* / C. Preston. – London : Routledge, 1997. – 272 p.
14. Schimmelfennig F. International Socialization in the New Europe: Rational Action in an Institutional Environment / F. Schimmelfennig // *European Journal of International Relations*. – 2000. – № 6. – P. 109–139.
15. Schmitter P. The Influence of the International Context upon the Choice of National Institutions and Policies in Neo-Democracies / P. Schmitter //

Whitehead L. The International Dimensions of Democratization: Europe and Americas / L. Whitehead. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – P. 26–54.

16. Strengthening the Union and preparing the 2004 enlargement, [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.ec.europa.eu/agenda2000/mdex_en.htm. – Назва з екрана.

17. The Europeanization of Central and Eastern Europe / ed. by F. Schimmelfennig, U. Sedelmeier. – Ithaca, London : Cornell University Press. – 256 p.

18. Weber S. European Union Conditionality / S. Weber Barry Eichengreen, Jeffrey Frieden, Jurgen von Hagen (eds.), Politics and Institutions in an Integrated Europe. – Berlin, Heidelberg, New York : Springer, 1995.

19. Whitehead L. The International Dimensions of Democratization / L. Whitehead // The International Dimensions of Democratization: Europe and Americas. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – P. 3–25.

УДК 94(47=51)"1985/1991"

О. Д. Бойко

Уроки "перебудови" в СРСР для сучасної України

Статтю присвячено дослідженню феномена "перебудови" в СРСР. Здійснено комплексний аналіз досвіду здійснення масштабної суспільної модернізації та факторів, які різновекторно впливали на зміст, форми та динаміку перебігу трансформаційних процесів у Радянському Союзі в 1985–1991 рр. Виділено та охарактеризовано низку уроків, що стосуються змісту, форм та динаміки трансформаційних процесів у перехідний період, врахування яких є актуальним для державотворчого процесу у сучасній Україні.

Ключові слова: перебудова, модернізація, трансформаційні процеси, суспільні реформи, уроки.

Статья посвящена исследованию феномена "перестройки" в СССР. Осуществлен комплексный анализ опыта осуществления масштабной общественной модернизации и факторов, какие разновекторно влияли на содержание, формы и динамику протекания трансформационных процессов в Советском Союзе в 1985–1991 гг. Выделен и охарактеризован ряд уроков, которые касаются содержания, форм и динамики трансформационных процессов в переходный период, учет которых является актуальным для государственно-созидательного процесса в современной Украине.
Ключевые слова: перестройка, модернизация, трансформационные процессы, общественные реформы, уроки.

The article studies the phenomenon of "Perestroika" in the USSR. The complex analysis of the experience of the implementation of large-scale social modernization and factors that affected the content, shapes and dynamics of course of transformation in the Soviet Union in 1985–1991. Marked and characterized a number of lessons concerning content, shapes and dynamics of course of transformation in the transition period, consideration which are relevant to the state building process in modern Ukraine.

Key words: Perestroika, modernization, transformation, social reforms, lessons.

На початку 90-х рр. ХХ ст. відбулась подія, що кардинально змінила хід світової історії, – розпався Радянський Союз і на політичній карті світу з'явилися ціла низка нових самостійних держав, однією з яких була Україна. Громадськістю це явище було оцінено вкрай неоднозначно. Одні вважали, що в результаті дієвості / недієздатності

команди невдах-реформаторів сталася катастрофа, насильницька руйнація потужної, монолітної держави, крах стабільності та порушення балансу сил на міжнародній арені. Разом з тим інші були переконані, що відбувся обумовлений самою логікою історичного розвитку розвал імперії, який не лише вивільнив шлях для самостійного поступального руху вперед колишнім радянським республікам, а й поклав край "холодній війні" і фактично зняв з порядку денного проблему міжблокового протистояння. Втім, незважаючи на по суті полярні оцінки, обидві сторони беззаперечно визнавали і визнають, що у 1991 р. відбулась подія світового масштабу, яка суттєво і на тривалий час підкорегувала не лише динаміку ходу світової історії, а й вектор її розвитку. За цих обставин ретельне вивчення передумов, механізму, специфіки та наслідків трансформаційних процесів доби перебудови набуває особливої актуальності й неабиякої ваги та значення.

"Перебудова" – явище непересічне і феноменальне, цікаве для науковців та політиків як у теоретичному, так і у практичному плані, оскільки в період здійснення комплексу перебудовчих реформ 1985–1991 рр. відбулись кардинальні зміни та зрушення у суспільно-політичному житті: по-перше, під впливом демократизації та гласності в надзвичайно короткий термін вибухоподібно радикально змінилися суспільна атмосфера та погляди громадськості на владні структури, суспільні відносини, місце і роль особи в історії, на історичний процес в цілому; по-друге, жорстка, чітко стратифікована та централізована командна система, що витримала сталінські репресії, потужні удари Другої світової війни, труднощі повоєнної відбудови, нестабільність періоду хрущовської лібералізації, брежнєвський застій, не змогла пройти стадію самореформування і порівняно легко й фактично безкровно здала свої позиції; по-третє, виникли історичні фактори та явища, які не мали аналогів у попередні роки радянської доби, – неформальні об'єднання, масова народна опозиція, релігійний ренесанс, організований робітничий рух, поява представників опозиційної національної контреліти в державних структурах різних рівнів, політичне студентське голодування тощо; по-четверте, суперечливий перебіг перебудовчих реформ в силу обставин дискредитував та дестабілізував союзні органи управління, вивів з рівноваги суспільну свідомість, а повернення історичної правди розбудило національні почуття широких кіл громадськості, що врешті-решт створило підґрунтя для того, щоб Україна стала незалежною державою.

Актуальність вивчення проблеми суспільно-політичних трансформацій в Україні 1985–1991 рр. зумовлена цілим комплексом факторів та чинників.

По-перше, оскільки горбачовська перебудова була варіантом наздоганяючої системної суспільної модернізації, дослідження її змісту, логіки та наслідків становить собою значний інтерес і у теоретичному аспекті, як спосіб збагачення досвіду самовдосконалення людської цивілізації. У цьому плані особливо цінним є вивчення специфіки радянської моделі реформування другої половини 80-х рр. – проведення трансформаційних процесів на базі соціалістичного способу виробництва, в умовах панування командної системи, на величезній території з широким спектром етнополітичних, релігійних, культурних особливостей у різних регіонах.

По-друге, ретельний аналіз досвіду практичного керівництва масштабними трансформаційними процесами у суспільстві доби перебудови (вивчення способів та методів корегування ходу реформування; факторів ефективності управлінських рішень; засобів стимулювання здатності політичних інститутів пристосовуватися до умов, що змінюються; форм активізації та мобілізації мас; причин помилкових дій та рішень тощо) дозволить врахувати його уроки у практиці сучасного державотворчого процесу.

По-третє, з'ясування основних тенденцій суспільно-політичного розвитку СРСР в цілому та України зокрема у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. необхідне для розуміння природи та механізму дії типового для перехідних суспільств комплексу конфліктів та протиріч, який у політологічній літературі дістав назву "кризового синдрому модернізації". Знання складових частин конфліктного потенціалу суспільства, специфіки прояву та факторів активізації на вітчизняному ґрунті дозволить шукати ефективні форми та засоби впливу щодо його локалізації та ліквідації, а це особливо актуально як для України, так і для решти країн, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку.

По-четверте, значна частина суспільних процесів, явищ та політичних суб'єктів доби перебудови нині не зникла з історичної сцени, і тому ретельне вивчення витоків, першооснов та специфіки цих факторів суспільного життя, врахування та використання набутої в ході дослідження інформації є не лише важливою умовою та складовою частиною сучасного процесу розбудови держави в Україні, а й надійним підґрунтям політичного прогнозування.

По-п'яте, недостатня розробка порушеної теми в науковій літературі, відсутність комплексного, ґрунтового та об'єктивного

дослідження, присвяченого її висвітленню, не дали змоги створити цілісної картини суспільно-політичного розвитку України в 1985–1991 рр.; стали на заваді формуванню концепції, яка б всебічно тлумачила тогочасні події та явища, пояснювала природу та механізм суспільних змін; зумовили наявність суттєвих прогалин у фактологічному матеріалі.

Перераховані фактори визначають важливість та актуальність як у теоретичному, так і в практичному плані комплексного аналізу уроків трансформаційних процесів в Україні доби перебудови.

Варто підкреслити, що історіографія історії перебудови у Радянському Союзі є досить значною. Загальні аспекти суспільно-політичних трансформацій часів горбачовських реформ в СРСР в цілому та Україні зокрема у своїх працях досліджували вітчизняні історики В. Литвин, М. Михальченко, В. Кремінь, В. Ткаченко, В. Горбатенко, Ф. Рудич, В. Журавський, А. Русначенко, В. Танчер. Окремі сюжети процесу розгортання реформаційних процесів в Україні доби перебудови знайшли висвітлення у спеціальних та узагальнюючих працях західних дослідників – Т. Кузьо, Е. Уілсона, Д. Марпла, Д. Ранса, Д. Боффа, Д. Хоскінга, Н. Верта, М. Маля, А. Жуковського. Проблема модернізації суспільства та специфіка її реалізації у Радянському Союзі була предметом досліджень російських політологів та істориків, серед яких варто виділити праці О. Барсенкова, О. Криштановської, М. Полинова, Д. Маслова, В. Мау, В. Міроненка, Р. Піхої, В. Согріна, А. Шубіна. Втім урокам перебудовчих трансформацій, на нашу думку, уваги приділено недостатньо.

Комплексний аналіз факторів, які різновекторно впливали на зміст, форми та динаміку перебігу трансформаційних процесів у СРСР доби перебудови (1985–1991 рр.), дозволяє виділити наступні уроки, актуальні для сучасної України:

1. Розпочинати модернізаційний процес, стимулювати пробудження народної ініціативи та активності знизу можна лише тоді, коли є чітка і виважена система координат, що включає: а) зрозумілу та обґрунтовану методологію реалізації реформ (систему принципів, методів, прийомів та процедур); б) адекватну ситуації стратегію. Інакше ситуація може дуже швидко вийти з-під контролю реформаторів і поставити під загрозу долю модернізації. На старті перебудови у поглядах і діях реформаторів переважав дещо спрощений підхід до змін у суспільстві. З часом це визнав і сам М. Горбачов. "Справа перебудови виявилася більш важкою, ніж уявлялось на початку, – писав він у 1987 р. – ... Якби у квітні 1985 р. нам сказали:

через два роки у вас буде ось це і ось це, тобто те, що відбувається сьогодні у житті, ми вважали б, що це неприйнятне" [3, с. 5, 63]. Отже, якісно нове розуміння процесу трансформації суспільства прийшло пізніше, але час було втрачено.

2. Стратегія модернізації повинна бути довгостроковою, послідовною, конструктивною, системною, раціональною, підкріпленою ідеологією, програмою суспільних змін, що передбачала б і визначала: а) конкретні цілі, досягнення яких можна проконтролювати; б) набір критеріїв, за якими можна відслідковувати успішність реформ, що проводяться; в) ризики та ціну практичної реалізації модернізаційного курсу. Модернізаційна програма обов'язково повинна містити у собі чіткий та продуманий механізм реалізації проголошених реформаторами гасел та ідей. У разі вдалої та обґрунтованої моделі стратегії вона перетворюється на ефективний інструмент формування, згуртування та мобілізації соціальної бази реформ, а у разі її фрагментарності, непослідовності та несистемності може а) бути несприйнятою суспільством; б) стати приводом для критики ініціаторів модернізації з боку їх опонентів; в) стимулювати консолідацію консервативних антиреформаторських сил; г) вести у разі реалізації несистемної моделі реформ до суспільних деформацій. Серйозними симптомами негативних тенденцій у КПРС в цілому та КПУ зокрема були невизначеність та непослідовність офіційного партійного курсу. Варто підкреслити, що, як і топтання на місці, не додавали авторитету партії, суттєво підривали віру в неї і різкі зміни курсу. "І як могло бути інакше, – риторично запитує у своїх мемуарах В. Печенєв, який працював у середині 80-х рр. помічником Генерального секретаря ЦК КПРС, – якщо лише за перші два роки після приходу Горбачова до влади керівництво КПРС тричі (!) змінювало свою "генеральну лінію"? А "генеральна лінія" – це не тільки і навіть не стільки загальні пропагандистські декларації – це певні, закладені у плани пріоритети в розвитку тих чи інших галузей народного господарства ... Це – те чи інше розміщення матеріальних і фінансових (інколи багатомільярдних!) ресурсів..." [6, с. 136].

3. Не можна для вирішення актуальних проблем модернізації використовувати лише старі / апробовані методи керування, слід шукати нові нестандартні, адекватні новим завданням, форми управління. На стартовому етапі перебудови у світобаченні політичного керівництва СРСР домінували утопічні надії на швидке поліпшення ситуації в країні традиційними командними методами. Особливо яскраво віра ініціаторів перебудови у старі командно-адміністративні

силові підходи до вирішення суспільних проблем виявилася у ході антиалкогольної кампанії, яка розпочалась з червня 1985 р. після виходу у світ постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про боротьбу з алкоголізмом та його негативними наслідками. На перших порах боротьба з "зеленим змієм" дала певні позитивні результати. Зокрема, у 1985 р. у промисловості України в середньому на одного пересічного робітника втрати робочого часу зменшились на 6 %, а прогулів – на 20 %, кількість злочинів на ґрунті пияцтва зменшилась на 21,5 % [8, арк. 32]. Однак ці позитивні зрушення не йдуть ні у які порівняння з тими негативними економічними, соціальними та політичними наслідками, які спричинила ця непродумана волюнтаристська кампанія.

Реалізація шляхом адміністративно-заборонних заходів благородної ідеї тверезого життя дорого коштувала економіці України: її бюджет недорахувався більш як 10 млрд. крб., у роздрібному товарообігу утворилась "дірка" в 13 млрд крб. Безумовно, не все вимірюється грошима, але різкі адміністративні дії, спрямовані проти алкоголізму (лише протягом червня-грудня 1985 р. в Україні кількість магазинів, що продавали спиртні напої, скоротилася на 45 %), викликали буквально катастрофу у соціальній сфері – вже у 1988 р. кількість тільки зареєстрованих наркоманів у республіці становила 30,5 тис. осіб, а з 1982 до 1989 р. їх число зросло у 4,2 рази [9, арк. 8; 5, с. 25, 26]. Не слід забувати, що непродумана антиалкогольна кампанія мала і досить серйозні політичні наслідки, адже її реалізація обумовила не лише глухе невдоволення серед прибічників зеленого змія, а й фактично поставила під сумнів правильність обраного стратегічного курсу, викликала цілком реальну тривогу суспільства за долю всього комплексу реформ.

Ще однією спробою вирішити економічні проблеми силовими методами стало функціонування служби державних інспекторів, що займалась наглядом за якістю продукції і була утворена на підставі Закону про держприймання (весна 1986 р.). Починаючи з 1987 р., системою держприймання охоплено понад 300 промислових підприємств та об'єднань республіки. Однак ця галаслива кампанія була малоефективною. З одного боку, вона відволікала і без того дефіцитні кадри та фінанси (тільки в Україні для роботи в системі держприймання було задіяно більш як 11 тисяч висококваліфікованих спеціалістів-виробничників з річним фондом зарплати близько 52 млн крб. З іншого боку – результат держприймання був прямо протилежним очікуваному: питома вага продукції вищої категорії якості у загальному обсязі виробництва не тільки не зросла, а,

навпаки, знизилася – з 15,8 % у 1987 р. до 13,9 % – у 1989 р. Крім того, не зменшилися і штрафи за випуск неякісної продукції, а витрати на передторговий ремонт зросли більш як у два рази [5, с. 28]. Черговий провал реформаторів згодом змушений був визнати і сам М. Горбачов: "Держприймання вже через три роки "наказало довго жити", це був ще один зрозумілий сигнал того, що вирішення проблеми не в адміністративно-організаційних заходах, а в перебудові економічного механізму" [2, кн. 1, с. 344].

4. Створення законодавчої бази та розбудова суспільних інститутів не є гарантією докорінної зміни суспільних відносин та й усього суспільного життя саме у тому напрямку, у якому замислювалась модернізація. Яскравим прикладом цього уроку є чи не єдина спроба реформаторів на початковому етапі перебудови вийти за межі командних структур та командного мислення, яка знайшла свій вияв у стимулюванні розвитку кооперативного руху. Прийнятий у листопаді 1986 р. Закон Верховної Ради СРСР про індивідуальну трудову діяльність мав на меті розкріпачення особистої ініціативи виробника, створення в економіці конкурентного середовища, що сприяло б зростанню кількісних та якісних економічних показників. Після цього рішення кооперативи почали рости як гриби після дощу. Якщо в травні 1986 р. в Україні нараховувалося лише 400 кооперативів, то на початок 1989 р. їх було зареєстровано вже 24 319, у яких працювало 254 тис. осіб. Більше всього кооперативів діяло у Донецькій, Одеській, Кримській, Львівській та Харківській областях [10, арк. 6; 11, арк. 4; 12, арк. 11].

Проте розрахунки реформаторів на те, що кооперативний рух надасть деградуючій на очах економіці потужного імпульсу, не виправдалися. Кооперативи так і не стали у добу перебудови реальними конкурентами державному виробничому сектору, не відіграли вони і помітної ролі у насиченні ринку товарами народного споживання. Це пояснюється тим, що новостворені кооперативні об'єднання зосередили діяльність переважно у торгово-посередницькій сфері та орієнтувались перш за все на створення та примноження капіталу. Свою негативну роль відіграла і не завжди продумана кампанія боротьби з нетрудовими доходами, яка певною мірою підштовхнула кооперативи до формування структур тіньової економіки.

5. У ході модернізації згори різко зростає роль еліти, у якій стратегічно важливою стає не лише її верхівка, яка ініціює реформи і приймає ключові / принципові рішення, а й середня ланка, що ретранслює реформаційні ідеї на широкі народні маси та практично

керує реалізацією модернізаційного плану. Важливою умовою успіху модернізації є включення "соціального ліфту", основною функцією якого є швидке оновлення, ротація еліти з метою посилення реформаторського ядра.

6. Відсутність швидкої та адекватної реакції офіційної влади на динамічне наростання суспільних проблем та конфліктів, втрата контролю за реформаційним процесом, невміння чи небажання з тих чи інших причин правлячої еліти розв'язувати вузли суспільних протиріч, як правило, призводить до кризи легітимності (ослаблення народної підтримки офіційної влади, розчарування значної частини населення у пануючій політичній еліті). Саме тому ставлення до ініціаторів реформ часто коливається у режимі "маятника": від захоплення та підтримки до розчарування та необґрунтованої критики.

7. Реформування у багатонаціональних та поліконфесійних країнах не може здійснюватися за одним шаблоном, а повинно враховувати особливості національного менталітету та регіональну релігійну специфіку. Крім того, слід враховувати значну інертність суспільної свідомості, яку на стартовому етапі реформ важко вивести з рівноваги, щоб мобілізувати для суспільних змін, а при систематичному розгойдуванні під впливом модернізаційних процесів маятника суспільних настроїв так само важко спрогнозувати напрями та динаміку її трансформації.

8. Радикальна модернізація, як правило, приводить у рух різні соціальні верстви та групи, які можуть (залежно від інтересів, переконань, ресурсів тощо) самоорганізовуватися та переформатовуватися, після чого суттєво впливати як на хід реформ, так і на суспільні процеси в цілому. Доба перебудови залишила нам непросту спадщину у суспільному житті. З одного боку, у той час відбулась ціла низка радикальних трансформацій, які по суті розчистили будівельний майданчик для вітчизняного державотворення. Мова йде про руйнацію монополії КПРС, початок формування нової політичної структури суспільства, розгортання розбудови громадянського суспільства, утвердження політичного плюралізму. Разом з тим ціла низка сучасних суспільних проблем та негараздів веде свій родовід саме з доби перебудови.

Зокрема, у процесі зародження та ствердження неформальних структур доби перебудови сформувалась матриця для подальшого організаційного політичного структурування суспільства. Неформальні об'єднання доби перебудови залишили у спадок сучасній багатопартійній системі України своєрідний "синдром неформальності",

суть якого полягає у а) створенні політичних об'єднань на основі вузького прагматичного інтересу (втім, якщо в добу перебудови найактивніші неформали намагались піднятися від задоволення власних потреб та запитів до захисту загальнонаціональних інтересів, то нині в шкалі інтересів новостворених політичних структур, як правило, все відбувається навпаки – індивідуальні та колективні інтереси абсолютно домінують над місцевими, регіональними, республіканськими); б) незалежності / відсутності зв'язку новостворюваних політичних угруповань не лише від держави, а й від громадськості (тут вони пішли далі своїх попередників доби перебудови), яку в партійних колах презирливо-споживацьки називають "електорат"; в) консолідації політичних об'єднань не на ідеологічній платформі, а навколо лідера чи групи авторитетних людей. Саме звідси проростають такі типові вади сучасної багатопартійності, як мультипартійність (форсоване збільшення кількості політичних партій при геометричному падінні авторитету абсолютної більшості партійних структур); нечисельність партійних лав; невизначеність соціальної бази; локальність партійного впливу тощо. У результаті нині більшість політичних об'єднань замість того, щоб виконувати роль сполучної ланки між народом і владою, займається, по суті, лобіюванням інтересів членів власної політичної структури та її фінансових спонсорів, прикриваючись традиційним щитом популістських гасел [1].

9. Не можна досягнути успіху у реформах без активного циркулювання інформації у суспільстві, повноцінної свободи слова. Перебудовча "гласність" – це не повноцінна свобода слова, а лише перехідний стан інформаційного простору на шляху від тотального контролю держави і мовчазного одностурового суспільства до реальної свободи слова. Як і будь-який суспільний процес, розгортання гласності, крім позитивних сторін, мав і свої вади та негативні наслідки. Її слабкими місцями, своєрідними "дитячими хворобами", значна частина яких зберігається і у сучасному політикумі, були переважання у громадському обговоренні актуальних проблем емоцій, публіцистичності над ґрунтовним науковим аналізом; періодична втрата почуття міри та об'єктивності у критиці; рухливість / лімітованість меж гласності (зокрема, гласність у діяльності державних органів та установ, як це яскраво показав приклад Чорнобиля, не набула сталого характеру: у разі нагальної потреби вона швидко згорталась); домінування у суспільній полеміці викривального мотиву "проти" (критика діючої системи, розвінчання фальшивих кумирів тощо) над творчим "за" (пропозиція конкретних реальних планів та альтернативних проектів дій); формування у ході ломки стереотипів нових міфів.

Чи не найголовнішою больовою точкою гласності була її територіальна неоднорідність, поліваріантність моделей дозволених дій у інформаційній сфері: від дозволяючої столичної – до утримуючої провінційної, що суттєво обмежувало повноцінну свободу слова. Як цілком резонно зазначав у зв'язку з цим один з читачів "Огонька", "... вся ця гласність зосереджена десь там у вас у Москві. Для Києва вже друга гласність. Для Черкас – третя, дуже вже скромна. А для Миргорода, Сміли та Конотопа залишається вже лише крихітка. Але ж "не буває осетрини другої свіжості"! Якщо є Гласність-1, Гласність-2 і т. д., це означає, що гласності, на жаль, немає взагалі, а є лише видимість" [4].

10. Побічний продукт більшості реформ – зростання соціальної напруги у суспільстві. Це пояснюється тим, що, по-перше, реформи, як правило, є виходом з тієї чи іншої критичної ситуації і можуть містити непопулярні дії бодай для частини суспільства; по-друге, у ході реалізації модернізаційного курсу через масштабність суспільних змін ініціаторам реформ важко уникнути помилок та прорахунків; по-третє, суспільству важко одразу зрозуміти суть і прорахувати ймовірні наслідки реформ і тому воно, як правило, насторожено і часто-густо з недовірою ставиться до суспільних змін; по-четверте, консервативні сили, які незацікавлені у модернізації, можуть штучно інспірувати невдоволення народних мас; по-п'яте, радикальні суспільні зміни можуть реанімувати старі проблеми та актуалізувати давні протиріччя у різних сферах суспільного життя. Крім того, після двох-трьох невдалих масштабних реформаційних кроків існує реальна загроза наростання, з одного боку, невдоволення ініціаторами реформ та їх курсом, з іншого – політичної апатії та втоми народних мас.

11. Серйозним дестабілізуючим фактором модернізаційних процесів є своєрідний "культурний дисонанс", що може виникнути у ході суспільних змін. Його природа зумовлена тим, що у духовно-культурному житті суспільства, яке модернізується, стикаються та взаємодіють три суперечливі процеси:

- перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки;
- повернення традиційних цінностей національної культури, відтворення релігійних та національних форм світосприйняття;
- проникнення та адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації [7].

Зіткнення цих різновекторних культуротворчих потоків призвело у добу перебудови до своєрідного руйнівного вибуху в свідомості як на рівні окремої людини, так і на рівні суспільства, що знайшов свій вияв у зростанні моральної переваги серед широких верств населення, підвищенні суспільної конфронтації, кризи національної ідентичності.

Отже, аналіз досвіду перебудови в СРСР, як модернізації згори, дозволяє виділити низку уроків, що стосуються змісту, форм та динаміки трансформаційних процесів у перехідний період, врахування яких є актуальним для державотворчого процесу у сучасній Україні.

Література

1. Бойко О. Д. Не всі неформали вибиваються в люди / О. Д. Бойко // Віче. – 2003. – № 7. – С. 61–65.
2. Горбачев М. С. Жизнь и реформы : в 2 кн. / М. С. Горбачев. – М. : АО "Издательство "Новости", 1995.
3. Горбачев М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу / М. С. Горбачев. – К. : Політвидав України, 1987. – 271 с.
4. Лубенский А. Слово читателя / А. Лубенский // Огонек. – 1988. – № 28. – С. 5.
5. Масол В. А. Упущенный шанс: небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе / В. А. Масол. – К. : Молодь, 1993. – 150 с.
6. Печенев В. А. Горбачев: к вершинам власти. Из теоретико-мемуарных размышлений / В. А. Печенев. – М. : Господин Народ, 1991. – 191 с.
7. Полунеев Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) / Ю. Полунеев, Ю. Загоруйко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 78–86.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 1, спр. 1476. Доповідна записка "Про хід виконання постанов ЦК КПРС і ЦК Компартії України з питань зміцнення трудової дисципліни, подолання пияцтва та алкоголізму від 19 грудня 1986 р.
9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1650. Інформація "Про хід виконання постанов ЦК КПРС та ЦК КПУ з питань подальшого посилення боротьби з наркоманією" від 11 березня 1988 р.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1382. Інформація про хід виконання постанови ЦК КПРС "Про заходи з посилення боротьби з нетрудовими доходами" від 15 травня 1986 р.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2577. Доповідна записка "Про стан розвитку кооперативного руху в Українській РСР" від 5 січня 1989 р.
12. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2577. Інформація "Про структуру партійних організацій та розстановку комуністів у кооперативах республіки" від 24 січня 1989 р.

УДК 94(477):008:1

В. М. Шостак

Провідні тенденції та нові форми культурного розвитку українського суспільства в умовах модернізації

У статті описуються форми і чинники культурної трансформації українського суспільства. Зокрема, аналізуються економічні, демографічні, політичні фактори, зміни на символічному рівні і в інституційній сфері. Зазначається, що світовий культурний ринок має неоднозначний вплив на розвиток національних традицій і несе серйозні виклики до модернізації культурної сфери. Важливого значення набувають ідеологічні трансформації та зміни в системі цінностей. Визначаються сутність та особливості сучасного культурного процесу в умовах нових геополітичних викликів та загроз.

Ключові слова: негативна конвергенція, глобалізація, декомунізація, історична пам'ять, модернізація, національний культурний простір, культурний продукт, російська агресія.

В статье описываются формы и факторы культурной трансформации украинского общества. В частности, анализируются экономические, демографические, политические факторы, изменения на символическом уровне и в институциональной сфере. Отмечается, что мировой культурный рынок имеет неоднозначное влияние на развитие национальных традиций и несет серьезные вызовы модернизации культурной сферы. Важное значение приобретают идеологические трансформации и изменения в системе ценностей. Определяются сущность и особенности современного культурного процесса в условиях новых геополитических вызовов и угроз.

Ключевые слова: негативная конвергенция, глобализация, декоммунизация, историческая память, модернизация, национальное культурное пространство, культурный продукт, российская агрессия.

The article describes forms and factors of cultural transformation of the Ukrainian society. In particular, the economic, demographic and political factors, changes on the symbolic level and in the institutional sector are analyzed. It is argued that the global cultural market has an ambiguous effect on the development of national traditions and bears serious challenges for modernization in the cultural sphere. Ideological transformation and changes in values are gaining an important meaning.

The essence and peculiarities of the modern cultural process under conditions of new geopolitical challenges and threats are defined.

Key words: negative convergence, globalization, decommunization, historical memory, modernization, national cultural space, cultural product, Russian aggression.

В сучасних умовах державотворення надзвичайно важливого значення набувають процеси, які відбуваються в культурній сфері нашої держави. Саме культура визначає основу, динаміку і форми реформування українського суспільства. Історія та етапи культурної політики України доби незалежності відображають реальні успіхи нашої влади у проведенні реформ. Одночасно трагічні сторінки нашої новітньої історії великою мірою спричинені провалами у культурній модернізації країни. Тому предметом розгляду даної статті є українське суспільство та його культура доби державної незалежності. Відповідно, метою дослідження є визначення особливостей становлення й розвитку культурної політики України та окреслення перспектив еволюції культурної сфери. Матеріали роботи можуть бути використані в державних установах і громадських організаціях, а також в життєдіяльності культурно-освітніх установ. Інформація статті буде сприяти розвитку громадянського суспільства в Україні та успішній модернізації української культури в нових соціокультурних умовах. Дослідники вказують на кілька ключових складників культурної трансформації, що мають місце в незалежній Україні і визначають наявність, масштаби й перебіг культурних змін. У культурній антропології такі чинники зазвичай поділяють на зовнішні (контакти з іншими суспільствами – носіями інших культур, природні, екологічні зміни тощо) та внутрішні (демографічні, економічні, суспільно-політичні зміни, технологічні інновації, а також так звана внутрішня культурна динаміка). Однак у модерних суспільствах, тим паче в добу глобалізації, такий поділ виглядає дуже умовним, оскільки демографічні та міграційні процеси, технологічні інновації та економічний розвиток будь-якої розвиненої країни тепер тісно пов'язані з відповідними світовими тенденціями [1, с. 8–9]. Зміни соціальної структури суспільства спричиняють зміни в способі життя мільйонів людей, а відтак – у попиті, смаках, сподіваннях масового споживача культури, в характері та способах його участі в креативних і дозвіллевих практиках. Зокрема, кількісно нечисленна група нових багатіїв завдяки своїй економічній вазі та суспільній ролі відіграє непропорційно значущу роль у формуванні смаків, стилів життя, попиту на ті чи інші культурні послуги.

Перехід від централізованого планового господарства до вільноринкового регулювання, розвиток приватного сектора, здобуття державної незалежності стали основою формування національного ринку і попиту на культурні продукти й послуги. Загальна економічна трансформація також принесла нові, ринкові й недержавні форми господарювання в сам культурний сектор, спричинивши його комерціалізацію. Надзвичайно вагомою зміною виявилось також відкриття українського ринку для закордонного культурного продукту. Головними змінами в політичній сфері стали розвал радянського тоталітарного ладу та здобуття державної незалежності Україною. Це створило нові правові та політичні рамки для культурної й дозвіллевої діяльності, окреслило нові форми та пріоритети державної підтримки культури. Однак, з іншого боку, українській владі в ці роки явно бракувало політичної волі та концептуальної єдності в змалюванні засад і завдань програмування культурного розвитку суспільства, у системному реформуванні культурної політики держави. Через це вплив політичного чинника на культурну трансформацію виглядав значно слабшим, ніж він міг би бути.

Вплив глобалізації на національні культури має різноплановий і неоднозначний характер – з одного боку, невеликим і не дуже економічно розвиненим країнам вона несе масово-культурну товарну експансію з розвинених великих країн Заходу, "нав'язує" глобальні моделі культурного споживання та господарювання, зменшує конкурентну спроможність національних культур та культурних індустрій навіть на їхніх "власних" ринках. Але, з іншого боку, глобалізація приносить нові сучасні технології та нові зразки креативності, відкриває перед маловідомими, але оригінальними культурами увесь світ, створюючи нові можливості для їх динамічного розвитку. В Україні, на жаль, ми вже добряче відчули вплив негативних сторін культурної глобалізації, але надто мало використовуємо надані нею шанси. Вплив колишньої радянської метрополії має двоякий характер: по-перше, це репродукування й транслювання на Україну старих і звичних, ще з радянських культурних практик, продуктів; по-друге, це доволі вправна й комерційно успішна адаптація та ретрансляція глобалізованих продуктів і зразків до "пострадянського" культурного простору. У цьому сенсі давньому "союзному центру" значною мірою вдалося, принаймні в сфері маскультури, зберегти роль посередника між "великим" світом та пострадянським культурним простором. Ринкова експансія російськомовної масової культури, підсилена інтеграцією до глобальних масово-культурних

індустрій, закріплює її все ще домінуючу роль на українському ринку культурних товарів і послуг, стримуючи розвиток вітчизняних культурних індустрій. Для значної частини українського суспільства, особливо для мешканців Східної та Південної України старшого покоління, радянський культурний багаж відіграє вагомий роль. Тому реалізація можливості поновити чи й збудувати по-новому живий зв'язок з українською національною культурою вже сама по собі стала істотною культурною зміною для мільйонів українців. З іншого боку, цей процес ускладнюється, особливо для молоді, існуючим іміджем "селянської нації", браком потужної власної традиції міської культури. Та все ж лише самотність національна культурна спадщина є тим ресурсом, що можна використовувати для формування власної національної ідентичності та "іміджу" України у світі.

Для України усна народна нематеріальна традиційна культура – народна пісенна творчість, фольклорний арсенал культури – завжди відігравала вирішальну роль у збереженні мови, духовності, національної ідентичності, власне, перспективи існування нації. Саме в народній пісенній творчості комплекс характерологічних рис українців виявляється в унікальному наборі неповторних національних ознак. Відтак традиційна народна і сучасна культури – два полюси в широкому спектрі міжкультурних досліджень, що становлять одну із суперечностей сучасного культурного процесу в Україні. Цінним феноменом української культури є збереження автохтонного культурного коду та наявність перспектив для консервативно-революційного розвитку, що передбачає поєднання сучасного культурного дискурсу модерністської та постмодерної культурної мови, а також сакрального виміру традиційної культури. В умовах постмодерну та постіндустріального суспільства подібний досвід вкрай необхідний, оскільки дозволяє шукати нові шляхи культурного розвитку й рятуватися від духовної вичерпаності та спустошеності доби пізнього модерну та постмодерну.

У більшості теорій культури за фундаментальні основи останньої беруться ідеологічні, світоглядні системи, сукупності вартостей, що їх поділяє спільнота – творець і носій культури. Отже, говорячи про ідеологічну трансформацію в українській культурі, маємо на увазі, зокрема, перехід від раніше насадженого "згори" колективізму до швидкого поширення індивідуалістичних вартостей; від світогляду, породженого радянською зрівнялівкою та "економікою дефіциту" – до світоглядних настанов західного "суспільства споживання". В ідеалі внаслідок такої трансформації в головах

наших співгромадян на зміну знеціненим колишнім вартостям мали б приходити ідеали демократії й вільного ринку, але дійсність дає більше підстав вважати, що світоглядно-ціннісна трансформація має фрагментарний і регіоналізований характер, більше того – вона, принаймні деякою мірою, схожа на те, що польський культуролог Казімеж Кшиштофек назвав негативною конвергенцією, коли з двох різних культурних систем беруться переважно їхні "погані" риси [2, с. 81]. У нашому випадку молодшим і середнім поколіннями українців, особливо у великих містах, дедалі помітніше керують індивідуалізм і споживацтво, натомість значна частина старшого покоління, особливо у провінції, немовби "закристалізувалась" у своїй пострадянській свідомості, в ностальгії за "старими добрими часами" стабільних зарплат і цін, оптимістичних радянських фільмів та пісень, котрі повернулися в пострадянський культурний обіг як "старые песни о главном". Справді, радикальні й незворотні зміни в системі вартостей українського суспільства настали після подій на Майдані. Російська агресія стимулювала процеси громадянської самоорганізації навколо загальнолюдських цінностей гідності та свободи.

Події 2014–2016 років підтверджують, що культура є передусім системою кодів міжлюдського спілкування, впорядкованою сукупністю знаків і символів. Отже, трансформація культури не може не супроводитися трансформацією цих кодів та символів. Такі зміни проявляються, зокрема, в різноманітних практиках використання тих чи інших елементів історичної й культурної спадщини як засобу згуртування спільноти навколо нового національного чи політичного проекту, виховання модерної національної свідомості. Полеми таких символічних змін у незалежній Україні стали передусім вітчизняна історія, культура, суспільні науки. Відбувалося активне й небезконфліктне переосмислення ролі й значення ключових подій та провідних постатей української історії, трансформація звичних уявлень про українську літературу, мистецтво та історію [3, с. 17–20]. Символічні зміни втілювалися в таких практиках, як "реабілітація" та повернення в обіг раніше заборонених чи небажаних митців і творів, зміни в музейних експозиціях, створення нових музеїв та заповідників, встановлення пам'ятників діячам та подіям, котрі раніше розглядалися як політично неприйнятні. Перейменування вулиць і навіть міст трактувалося, на відміну від Центрально-Східної Європи, не як декомунізація, а як відновлення історичної топоніміки. Сучасне політичне керівництво офіційно проголосило курс на звільнення від

комуністичного тоталітарного минулого. Неоднозначно сприймаються в суспільстві форми і методи його втілення. Всім очевидний дуже спрощений підхід до радянського минулого та його оцінки. Будемо сподіватись, що звільнення від комуністичних назв і символів прискорить відновлення історичної пам'яті та культурних традицій українського народу. Адже основна мета декомунізації – моральне очищення і повернення до духовних витоків нашої історії і культури.

Більшість українців (77,5 %) визначились у своїй потребі знань щодо культури власної нації. Водночас потребу "в знаннях з історії та національних особливостей української культури", які становлять основу культури, мають майже три четверті громадян, а одна четверта – "загальною мірою", бо стала приділяти їй більше часу тільки в останні роки. Одночасно вражає кричуща невідповідність сучасного медіа простору України цим потребам. Більше 90 % каналів супутникового та інтернет телебачення не мають нічого спільного ні з українською, ні з європейською культурами. Не знаходимо ми там загальнолюдської культури. А справжня російська культурна спадщина підміняється низькопробною російськомовною пропагандою.

Інституційні зміни в культурній сфері передбачають господарчу трансформацію культурної галузі, тобто запровадження ринкових засад у багатьох її секторах, поступове зростання приватного, ринкового сектора в культурі, реформування законодавчої бази культурної сфери, обмеженням втручання держави в культурні процеси. Процес інституційного реформування сфери культури далекий від завершення, ще тільки починають будуватися механізми стабільного партнерства держави з недержавним неприбутковим сектором, а також принципово нові, конкурсні механізми фінансування культурної діяльності. Важливим складником інституційної трансформації української культури є вихід на перший план сучасних, переважно приватних культурних індустрій. Сьогодні в культурному виробництві України мають першість приватні телеканали і радіоканали, видавництва, музичні та кінопрокатні організації. Виходить із кризи українська книжка, динамічно розвивається українська популярна музика. Однак на ринку культурних товарів і послуг зберігається домінування іноземного продукту, що породжує низку проблем – від економічних до ідеологічних. Тож, аби українська культурна індустрія посіла нарешті гідне місце в культурній сфері своєї країни, слід забезпечити належні умови, щоб український культурний продукт став достатньо різноманітним, якісним і доступним пересічному громадянину за ціною. Йдеться

про комплекс так званих "підтримуючих дій" на користь української культури. Важливим аспектом культурної трансформації в Україні є формування її національного культурного простору.

Національний культурний простір можна визначити як сукупність сфер суспільно-культурної діяльності, котрі в сукупності здатні забезпечувати культурні, мовні, інформаційні потреби громадян України. Він охоплює сфери мистецької, культурно-просвітницької, дозвіллевої діяльності (професійної та аматорської), ефірний простір електронних мас-медіа, українські ресурси Інтернету, національний ринок друкованих ЗМІ, книговидання та книготоргівля, пропагування інших культурно-мистецьких благ, а також суміжні сфери – освіти, науки, діяльності структур громадянського суспільства. Недостатня інтегрованість окремих регіонів або суспільних груп у загальнонаціональний контекст, їхня орієнтованість на вузько-регіональні чи закордонні культурні індустрії позбавляють цілісності національний культурний простір, роблять його вразливим для зовнішнього втручання. Національний культурний простір можна вважати єдиним і цілісним, якщо, по-перше, існують розвинені спільні символічні системи (мова, система вартостей, національна культурна спадщина), що є комунікаційною базою всього суспільства; по-друге, культурні потреби суспільства задовільняються передусім завдяки національним виробникам культурного продукту та національним каналам культурної комунікації; по-третє, немає значних груп у суспільстві, які б стабільно перебували поза сферою національних комунікаційних каналів (мереж), належачи натомість до іншого національного культурного простору. Втрата Криму і трагічні події на сході України стали наслідком відірваності великої кількості громадян від національних інформаційних потоків. Український народ платить дуже високу ціну за злочинну некомпетентність власної політичної еліти, яка в багатьох випадках не може оцінити загрози і сформувати адекватні стратегічні відповіді на виклики часу.

Попри певні успіхи останнього часу, не забезпечене домінування національного продукту на основних ринках культурно-мистецьких благ (книжка, кіно та відео, преса, музика тощо). У культурному дозвіллі пересічного громадянина України й досі провідне місце посідають російські розважальні телепрограми, іноземні "мильні опери", російська популярна література, врешті, російськомовні "попса" та "шансон". Усе це є наслідком неефективної й непослідовної державної політики. Практично не існує органів влади, які б опікувалися недержавним сектором у культурі. Дотримання поло-

жень законодавства щодо мовного режиму ЗМІ та мінімальної квоти національного продукту в ефірі й кінопрокаті донедавна практично не контролювалося. Відтак мовно-культурний простір України залишається нецілісним, недостатньо наповненим вітчизняним культурним продуктом. А тривале порушення цілісності національного культурного простору обумовлює істотні відмінності у системах цінностей, ідейних орієнтаціях, у джерелах культурної та суспільної інформації, що виникають між населенням окремих регіонів країни, а також між великими суспільними групами за релігійними, мовними та іншими ознаками [4, с. 24–26].

Отож процеси культурних змін у сучасній Україні мають фрагментарний, регіонально диверсифікований, непослідовний перебіг, що є свідченням складності й тривалості суспільно-культурної трансформації. Українській культурній трансформації притаманні риси негативної конвергенції. Характер і масштаби культурних змін в сучасній Україні сьогодні визначаються не стільки "внутрішньою динамікою" її культури чи свідомими, цілеспрямованими зусиллями держави або культурних еліт, скільки потужними чинниками, що носять "зовнішній характер" власне культурної сфери або й щодо українського суспільства взагалі. Провівши соціокультурне опитування серед студентів Східноєвропейського університету імені Лесі Українки, ми отримали результати, які свідчать, що більше 50 % опитаних цікавляться культурним життям України і визнають, що культурно-творчі процеси займають визначальні позиції у розвитку української державності. 68 % написали, що місцева влада лише частково займається питаннями культурного розвитку. Абсолютна більшість відповіла, що всім громадянам потрібно змінити власне ставлення до культури, щоб провести реальну модернізацію культурної сфери. Законодавче поле в галузі культури в Україні ще досі перебуває в стадії усвідомлення, формування й вдосконалення. Наявність великої кількості нормативно-правових актів у законодавчому полі культури України демонструє складні трансформаційні процеси в культурній сфері. Окремі галузі культури залишаються поза межами законодавчого регулювання. Потрібне подальше вдосконалення законодавчої бази культури.

Загальна економічна трансформація принесла нові, ринкові й недержавні форми господарювання в культурний сектор. Надзвичайно вагомою зміною виявилось відкриття українського ринку для закордонного культурного продукту. Здобуття державної незалежності створило нові правові та політичні рамки для культурної і

розважальної діяльності, окреслило нові форми та пріоритети державної підтримки культури. Українській владі не вистачало політичної волі та концептуальної єдності в визначенні засад і завдань програмування культурного розвитку суспільства. Інституційні зміни в культурній сфері передбачають господарчу трансформацію культурної галузі, тобто запровадження ринкових засад у багатьох її секторах, поступове зростання приватного, ринкового сектора в культурі, уможливлене реформування законодавчої бази культурної сфери. На ринку культурних товарів і послуг зберігається домінування іноземного продукту. Слід забезпечити належні умови, щоб український культурний продукт став достатньо різноманітним, якісним і доступним пересічному громадянину. За минулі роки трансформувалися структура й характер культурної діяльності та дозвілля наших громадян. Розвиток нових елементів культурної сфери часто мав стихійний характер. Виникає небезпека, що майнова прірва між багатими і бідними доповнюватиметься прірвою культурною.

Про високу історичну зрілість і міжнародне значення національної культури можна говорити тоді, коли вона здатна ставити і вирішувати актуальні загальнолюдські проблеми, які не обмежуються власне локальними інтересами. Коли її ідеали, цілі й програми збігаються з об'єктивним напрямом історичного поступу і відображають потреби суспільного прогресу, коли вона має художників, учених і діячів культури, що їхня творчість набуває міжнародного значення, коли вона досягає такого рівня розвитку, що її можна розглядати як цілісну систему, елементи якої взаємопов'язані між собою, продуктивно функціонують і підтримують на належному рівні її життєздатність і спроможність самозабезпечення. Якщо вона дієво включена в міжнародний культурний процес, її духовні цінності ефективно діють на міжнародному рівні, а її творчі сили беруть активну участь у культурному житті всього світу.

Лише ефективні зусилля влади і всього громадянського суспільства зможуть сформувати нову культурну дійсність в Україні. Коли реальні позитивні зміни перевершать скромні здобутки радянської доби, ми зможемо говорити, що наше минуле стало основою правильного руху в складних координатах сучасної цивілізації. Не всі елементи здорового глузду нашого історичного минулого ми використовуємо, а негативний спадок століть у нових формах проростає у нашому бутті.

Література

1. Головаха Є. Суспільство, що трансформується / Є. Головаха. – К., 1997.
2. Гриценко О. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі / О. Гриценко. – К. : УЦКД, 2004.
3. Дзюба І. Чи усвідомлюємо українську культуру як цілісність? / І. Дзюба // Наука і культура. – К. : АН УРСР, 1988. – Вип. 22. – С. 309–325.
4. Карабанов М. Українське телебачення: роки, події, звершення / М. Карабанов, В. Петренко. – К. : ДП Дирекція ФВД, 2008.
5. Гетало Т. Культурологія / Т. Гетало, Н. Пальм. – Х. : ХНЕУ, 2008.

== АРХІВНІ ЗНАХІДКИ ТА МАТЕРІАЛИ ==

УДК 811.161.2-112

Дарина Блохин (Мюнхен)

Бад Емс: історія трагічної сторінки в українській культурі

(До 140-ї річниці підписання ганебного закону Олександром II в Бад Емсі про заборону української мови і друку)

У статті на архівному матеріалі розкривається діяльність проф. Ю. Бойка-Блохина у вивченні справи про прийняття Олександром II ганебного Емського указу, пов'язаного з заборону української мови.

Ключові слова: Емський указ, Німеччина, українська мова, Олександр II.

В статье на архивном материале раскрывается деятельность проф. Ю. Бойка-Блохина в деле принятия Александром II позорного Эмского указа, связанного с запрещением украинского языка.

Ключевые слова: Эмский указ, Германия, украинский язык, Александр II.

Drawing on the archives the article sheds light on Prof. Boyko-Blokhyn's research into Tsar Alexander II notorious Ems Ukaz banning the Ukrainian language.

Key words: Ems Ukaz, Germany, Ukrainian language, Alexander II.

Минуло 140 років відтоді, як російський цар Олександр II у Бад Емсі 30.05.1876 року підписав ганебний указ про заборону української мови і друку. Такі рани в історії української культури не можна забувати. Особливо в наш час, коли російська мова поширюється в Україні в установах і вищих навчальних інституціях. Керівники уряду, вчені, молодь не повинні забувати гіркий час для нашого народу і не мають допустити повторення мовного геноциду в Україні. В країні повинна бути одна державна мова – українська. Це не означає, що інші мови заборонені. Ні, ми не за це голосуємо. Ми проти повторення долі державної української мови, друку.

Звернімося до історії заборони української мови і друку, пов'язаної з прийняттям російським царем Олександром II ганебного указу та встановлення у зв'язку з цим пам'ятної дати 30.05.1976 р.

В 70-х роках ХХ століття Ю. Бойко-Блохин був змушений щороку їздити в Бад Емс на лікування хвороби легень, яка знову відновилася після тривалого післявоєнного періоду. Це невеличке місто має багато цікавих історичних пам'яток. Воно утримується прибутками від лікування тисяч курортників.

Був дуже гарний час колись: музичні концерти місцевої капели були на високому рівні, архітектура міста – знаменита. Курорт славився на весь світ. Мешканці Бад Емса – палкі патріоти міста, і їм було чим пишатися. У місті є Архів-музей, який творить сяйво навколо цього старовинного міста. Сюди приїздили королі з різних країн, зустрічалися літератори, музиканти, політики Бісмарк і Вільгельм I. І про це знав кожен старожил міста. Але, крім місцевого патріотизму, бадемці були ще й російськими патріотами. Адже тут жив і лікувався від своїх душевних проблем М. Гоголь, автор "Шинелі" і "Мертвих душ", і є дошка на будинку, де він жив, на якій написано:

"In diesem Hause wohnte der große russische Dichter Nikolai W. Gogol in den Monaten Juni u. Juli 1847. Geschiftet von Erzbischof Georg".

Тут жив і лікувався від своїх психічних проблем автор "Преступления и наказания", дуже шанований німцями російський письменник Федір Достоєвський, на будинку якого теж висить пам'ятна дошка з написом:

"Im diesem Hause wohnte der russische Schriftsteller Fjodor M. Dostojewskij in den Jahren 1874, 1876 und 1879 während seiner Kuraufenthalt in Bad Ems".

Німці, напевно, дуже його любили, що на обох будинках, де він жив, обладнано дві дошки. Місцеві бюргери більше хвалилися цими велетнями російської літератури, аніж читали їх твори.

На одному з будинків у місті є дошка, яка сповіщає, що чотири тижні в Бад Емсі жив великий композитор Ріхард Вагнер:

"In diesem Hause Villa Diana, genannte Haus, wohnte vom 8. Juni bis zum 7. Juli 1877 Richard Wagner".

А ще цікава таблиця про припинення німецько-французької війни 1870–1871рр.: **"Emser Depesche"**:

Dieser Gedenkstein bezeichnet Ort und Zeitpunkt der schweren Unterredung zwischen König Wilhelm I. von Preußen und dem französischen Botschafter Graf Benedetti, in deren Verlauf Wilhelm I. die

französische Forderung, für alle Zeiten für das Haus Hohenzollern auf die spanische Thronfolge zu verzichten, endgültig ablehnte.

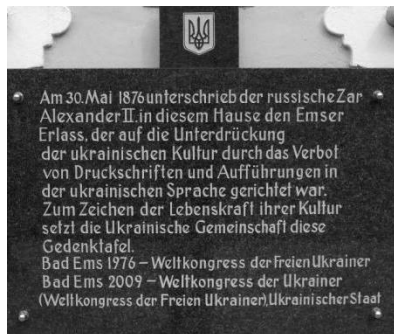
Die telegrafische Unterrichtung seiner Regierung in Berlin und gekürzte Veröffentlichung des Telegrammes durch Reichskanzler von Bismark führte zum Ausbruch des deutsch-französischen Krieges 1870/71".

Але Бад Емс був кубельцем російської імператорської родини. Про царя Олександра II місцеві мешканці знали все докладно, а також про його любовні пригоди в цьому райському куточку. Гордо над річкою Лан височів Російський собор, в якому молився цар. Царські часи минули, але собор лишився святістю для європейських росіян, які збиралися тут не тільки для молитов. Коротко кажучи, Бад Емс був одним із значних російських еміграційних центрів, і слово "росіянин" мало велике значення для бюргерів міста. Тут імператор Олександр II підписав 30 травня 1876 року ганебний указ про заборону української мови і друку.

Професор рік за роком ходив навколо цих "святинь" російської цитаделі, оглядав царську резиденцію, вислуховував пояснення директорки Архіву-музею Dr. Gertrud Bach про те, як охороняли царя від російських терористів, які хотіли його вбити; заходив у храм візантійської архітектури, бачив там російського єпископа, що приїжджав чи то молитись, чи то лікуватись; з цікавістю розглядав будинок, в якому жила коханка царя. І пригадувалися йому слова: "Здесь русский дух, здесь Руссю пахнет" (О. С. Пушкін). І захотілося професорові "сколупнути" цю фальшиву Руссь.

Чим швидше наближався 1976 рік, тим більше у вченого наростало бажання заплямувати царське ім'я дошкою про його брудний вчинок і повісити її на його помешканні.

Спочатку професор Ю. Бойко написав колоритну статтю "До століття Емського указу про Бад Емс і царські пригоди в ньому" та вмістив цей есей у журналі "Український історик", 1976, № 1–4, який пізніше був повторений у III томі "Вибране", 1981. Автор використав архіви Бад Емсу і праці про Олександра II, написані С. Татищевим, М. Корнеловичем, історію переслідувань українського друку Мансвєтова, праці проф. М. Петрова, Лемке, Ф. Савченка, С. Єфремова, показавши картину введення в дію указу, який не став законом, але насильно вводився Міністерством внутрішніх справ у дію. Указ викликав протести в Україні і за кордоном, був перекреслений революцією 1905 р., віродився в роки політичної реакції 1907–1916 рр. і коштував українській культурі величезних втрат.

Підготовка установлення дошки вимагала більше року праці і неймовірної боротьби. Намір професора були дуже серйозні. Потрібно було показати перед чужинським світом на конкретному прикладі варварські методи боротьби царату з українством, засвідчити, що національний рух українців уже в 70-х роках викликав жах у росіян і вимагав з їхнього боку негайних заходів, бо Бадемська заборона проводилася квапливо і була пов'язана з тим, що і в російському війську розвідувальні органи знайшли "бацилу" українського руху. При цьому можна було наголосити на безперервності української боротьби протягом століття, відзначаючи національну революцію 1917–1919 рр., дію українських шістдесятників ХХ ст.

Усе це могло б перекреслити в свідомості західноєвропейської культурної і політичної еліти уявлення про те, що українці "диваки", "фантасти", з якими не слід рахуватися. Для українців-емігрантів встановлення Бадемської дошки мало б також відіграти мобілізуючу роль, відірвати їх від мрій про розкішні автомобілі і спокійні родинні кубелечка. Треба було влити свіже вино в вени еміграційного народу, об'єднати навколо сумного ювілею нашу еміграційну спільноту з різних країнах світу. Все це потребувало широкої інформативної роботи, передусім в українській і чужинській пресі... і грошей, грошей! Бо без них в західному світі нічого не відбувається. Потрібні були і некористолюбні ентузіасти, щоб працювали з фанатичною напругою, а тих, що хотіли б скористатися ситуацією і мати з цього зиск, слід було б не допустити до святого діла. Але це не так просто – вони завжди в перших рядах на всьому готовому.

Дошка на відзначення століття ганебного указу про заборону української мови, підписаного Олександром II в Бад Емсі, була потрібна, бо цей указ завдав українському народові такого нищівного

удару, що забудеться не скоро. А ще для того щоб поліпшити ставлення українського народу до Німеччини.

З архіву проф. Ю. Блохина видно, як він зумів об'єднати всі українські організації і переконати їх у важливій справі відзначення 100-річчя підписання Олександром II ганебного указу. Ця акція була потрібна, щоб показати німцям справжнє обличчя російського царизму і продовження цієї справи в радянські часи, яку СРСР перебрав у спадок, – ненависть до всього українського.

Наведу декілька цитат із листування Ю. Бойка із видатними українськими діячами, які допомагали хоч морально своїм визнанням дій проф. Ю. Бойка-Блохина у цій важливій справі. Про свій намір відзначення 100-річчя підписання Олександром II ганебного указу про заборону української мови і друку професор повідомив керівників світових українських організацій: голову ОУП "Слово" та голову СКВУ.

Залишились цікаві листи Ю. Бойка, присвячені забороні української мови, пов'язаний з одержанням дозволу в німецького уряду на відзначення ганебної дати в українській історії та культурі.

Ю. Бойко з рамени Організації українських письменників "Слово" відкрив німцям правду про нищення російським царизмом історії української культури. Тому фрагментарно подамо листування Ю. Блохина з керівниками українських діаспорних організацій.

Об'єднання українських письменників (ОУП) "Слово" в США, головою якого на той час був О. Тарнавський, та голова СКВУ Микола Плав'юк вважали, що заходи до відзначення 100-річчя заборони української мови Емським указом потрібні і відіграватимуть велику роль в популяризації української справи на чужині.

Підготовка до організації цієї події тривала майже рік, бо німці не знали про історію події гноблення українського народу російським самодержавством і не вважали за потрібне проводити цю акцію. Але Ю. Бойко-Блохин, маючи великий авторитет у науковому і політичному житті Німеччини, робив все для того, щоб переконати німецький уряд у важливості цієї акції. А для цього потрібні були вчені, які б своїми науковими історичними даними переконували німецький уряд. Все це було організовано, про що свідчать листи. Подаємо листування та короткі витяги з листів, які є в Архіві проф. Ю. Блохина.

Лист Голові ОУП "Слово" О. Тарнавському (Філадельфія, 23.12.1975).

" ... 19 грудня мені вдалося побувати в Бад Емсі. Час зібрання був домовлений. Отже, на мене чекали бурґомайстер міста і директорка Бад Емського Архіву. Перш за все познайомилися з моїм німецьким аусвайсом (паспорт внутрішній. – Д. Б.) і документами про німецького професора, і тільки тоді стали чемними. Директорка Архіву мала говорити зі мною перша, а потім бурґомайстер. Вона є доктором філологічних наук (єдиною на весь Бад Емс), але вона знала про Україну, тільки те, що це була "житниця в Європі" і зажадала від мене вияснення, чи українці є нація, чи різновидність росіян. Мені довелося прочитати її 2 год. лекцію, в якій переконав і вияснив я й справу Бад Емського указу та й запевнив, що лихі наслідки його не повинні лишатися травмою в свідомості українців на еміґрації й на Україні. Вона перевірила за архівом і встановила, де жив цар Олександр II. в момент підписання указу про заборону укр. мови і друку. Про цей указ в Бад Емсі ніхто не мав найменшого зрозуміння. Я мусив її усе дуже докладно вияснювати, бо бачив, що вона там в адміністративному і партійному житті (**SPD-Partei**) – головна пружина. Директорка хотіла, щоб встановлення таблиці було приватним способом непомітно, але я це не прийняв, зазначаючи, що це жалобний ювілей, і прибудуть еміґранти-українці на відкриття таблиці з усіх частин світу. Я жадав права на мирну демонстрацію, яку повинна охороняти німецька поліція і загрозив, що як у цьому буде відмовлено, то українці почнуть голодування як протест у Бад Емсі з приводу лівого Бад Емського інциденту зневаги української культури. Це вплинуло на неї, як шок, і вона зажадала додаткової лекції про українську еміґрацію, зокрема еміґраційну молодь, про її жертвність, патріотизм, рішучість, дисципліну, мирність. Я сказав, що голодування приведе до широкого публічного і пресового скандалу на весь світ. Цим способом я її твердо переконав у конечності урочистостей, але не вуличної демонстрації, а жалобні збори в одній з великих заль Бад Емсу із наголошенням на невмиручість української культури. Директорка Архіву зобов'язалась підтримати цю концепцію відзначення, викликала бюрґермайстра, позитивно проінформувала його і отримала згоду на згадані заходи. ... Остаточне формальне рішення може бути винесене на засідання фракцій маґістрату. Щоб воно було успішним, потрібний мій приїзд на це засідання з доповіддю на Бад Емському історичному товаристві. Доповідь повинна бути на тему: "Українці як нація, її минуле й сучасне, та роля Бад Емського указу", тоді винесуть це питання про відзначення на голосування в мерії. Вони пропонували доповідь

на квітень, я настоював, щоб на початку березня. Здається буде поємому. Як я бачу є великі шанси на успіх. А тепер черга за нашою підготовкою. Думаю, що термін відзначення повинен бути 30 травня та День урочистого відкриття таблиці. Гасло для відзначення – Невмирущість української культури й української ідеї (якщо поставимо чіткіше в день ювілею, то наткнемося на Бонн, тобі будуть різні труднощі, і залишиться те, що треба буде почати протест з голодування. Але по 30 травня трактування справи в пресі, щонайменше українській, залишиться у наших руках..."

Проф. Ю. Бойко-Блохин звернувся до керівників українських організацій за Океаном і поділився своєю ідеєю. На це відповів йому листом від 21.12.1975 р. голова Організації українських письменників "Слово" Остап Тарнавський: "... Ми відбули попереднього тижня нараду Президії..., прочитали всі Ваші листи в справі відзначення Емського указу... Президія високо оцінила Ваші заходи в цій справі й пересилає Вам вислови нашої вдячності. Було б для нас великим досягненням, якщо б це все вдалося провести в життя. Тож бажаємо Вам дальших успіхів у Ваших заходах... Я мав нагоду розмовляти з діючим головою СКВУ (Світового Конгресу Вільних Українців. – Д. Б.) паном М. Плав'юком... Він виявив зацікавлення і сказав, що СКВУ зацікавлене у відзначенні цієї дати. Тож справа якоїсь спільної акції не буде трудною, труднощі можуть бути в Німеччині від німецьких властей. Але якусь мирну маніфестацію з промовою напевне дозволять..." Цю акцію підтримали українські діаспорні вчені, що видно із листа О. Тарнавського до Ю. Бойка (31.12.1975 р.): "... 28-го листопада 1975 року проф. Ярослав Рудницький вмістив замітку: "Перед сторіччям Емського лінгвіциду". Промовляючи на святі відзначення річниці Інституту просвіти у Вінніпеґу, дня 15 листопада 1975 року, ... згадав, що в наступному 1976 році українці Вільного Світу відзначатимуть сторіччя лінгвіцидного акту – т. з. Емського указу, яким заборонялося друковане, а то й і говорене слово на терені основного поселення українців в Європі, уярмленій Росією – в "Малоросії" Емський указ був одним із лінгвіцидних актів на сході Європи, що почалися ще від заборон Петра Першого, через "циркуляр" Валуївський; а 1876 р. указом Олександра II. подовжується і далі у советській русифікаційній політиці під теперішню пору. З цього приводу заходом українських наукових і культурних установ плянуються наукові конференції, доповіді, видання. Оце повний текст цієї замітки... У цій справі важливо є те, щоб була громадська дисциплінованість в діаспорі. Хоч питання пріоритету

ініціативи повинно виходити не від приватної особи, а від інституції. Такою інституцією є в даному разі "Слово", а Ви, як голова його, є персональним носієм ініціативи перед українськими інституціями. Ставте справу негайно перед СКВУ, але про відзначення в Бад Емсі... треба тримати в таємниці, бо не виключено, якщо ми перед німецьким урядом поставимо це питання, то Москва може дати наказ Києву і поставити в Бад Емсі таблицю, що тільки завдяки дружній допомозі російського народу в Жовтневій революції ліквідовано наслідки Бад Емського указу. ... Тож ставайте мотором на терені Північної і Південної Америки.

За згодою СКВУ потрібна спеціальна комісія, Ви маєте бути на чолі її. Ви мали б очолити урочистості в Бад Емсі, якщо до них прийде. ... У склад Комітету на Ваше запрошення мали б увійти: проф. О. Оглоблин, як голова УВАН і голова Канадійської УВАН; від "Українського історика" – проф. Л. Винар, від УВУ – проф. Ярослав Розумний, від НТШ проф. В. Кубійович, від СКВУ – М. Плав'юк, хтось від "Сучасности" і "Визвольного шляху"... і потрібний Європейський Діловий Комітет, що працював би під сугестіями Загального Комітету. Творення фінансових заходів треба починати уже тепер. Здається, що тільки за Океаном ще можна щось зібрати. Думаю, що за цілість такого складу треба поборотися..." (Архів).

З листування початку 1976 року видно, що підготовка до цього ювілею розгорнулася на всю широчінь. Проф. Ю. Блохин в листі від 5.01.1976 р. до О. Тарнавського пропонує, щоб головою Комітету став Остап Тарнавський, бо "... наш заокеан мав би взяти участь у підготовці акції, треба уговорити багатьох інтелектуалів, щоб прибули до Бад Емсу. Без моральної і матеріальної підтримки з боку СКВУ можна скомпрометуватися... У справі відзначення я уже переговорив з Президентом АБН (Антибільшовицький Блок народів) Я. Стецьком, з ректором УВУ В. Яневим, з головою ЦПУН маґ. Мельником,.. єдність дій забезпечена. Німецький опір ще непереморений, але мінімум передумов забезпечено, а максимум, щоб німецькі чинники виявили позитивне ставлення до української справи, – важким, але небезнадійним, я над цим працюю. Президент Я. Стецько підтримав розмову з графом Отто фон Габсбург'ом. Думаю, що 24 червня 1976 року слід почати наукову конференцію.... " (Архів Ю. Бойка).

Лист голови "Слова" О. Тарнавського до проф. Ю. Блохина (14.01.1976 р.): "Я справді з подивом для Вашої ініціативи і праці для проведення Вами запланованого відзначення Емського

указу. Після останнього листа і в мене зроджується надія, що таки вдасться це діло довести до успішного кінця. Попереднього Вашого листа я зачитав на нашому засіданні Президії "Слова", і всі з повним признанням висловились про Вашу ініціативну роботу. Тепер справді всю цю акцію треба перенести на ширший форум. 6, 7, і 8 лютого відбудеться в Торонто Пленарна Сесія СКВУ. По всій правдоподібності, я поїду на цю Сесію і там розгорну Ваш плян. Думаю, що вдасться дістати підтримку у СКВУ... Я хочу на цій сесії запропонувати Вас на голову Громадського Комітету для відзначення цієї дати. Ви пропонуєте цей пост мені, але він не для мене. Я думаю, що такий пост повинен очолити український діяч у Німеччині, і Ви на цей пост – вимріяна особа. Між іншим, Ви уже почали працю, це була Ваша ініціатива, тож і за працю належиться і почесь. Я з Вами згідний, що в Комітеті мусять бути наші наукові і культурні установи, як також зорганізована вся наша громада із СКВУ у проводі. Потрібні будуть гроші, бо будь-яка акція вимагає гроші. ... від Вас дістанемо сугестію, кого на терені Німеччини включити до Ділового Комітету, бо, напевно, буде багато різної праці при підготовці святкування... " (Архів Ю. Блохина).

Лист проф. Ю. Бойка до Богдана Стебельського (12.02.1976 р.):

"... Насамперед вітаю Вас, як нововибраного голову Культурної Ради СКВУ. Бажаю Вам успіхів у Ваших складних обов'язках! Серед навали різних завдань, які стоять перед Вами в цьому році, виділяються дві дати: відзначення століття народження Єфремова і століття Емського указу... Відзначення Емського указу, як одного з ганебних етапів у діяч російського імперіалізму супроти України, є політично і історично важливим. Советський уряд на Україні промовчує цю дату, всі історичні вияви російського імперіалізму, бож діють аналогічно царатові. Якщо на Україну дістанеться вістка, що ми натаврували царську політику русифікації та показали її зв'язок із сучасними заходами Кремля, то це підбадьорить наших земляків на Батьківщині. Саме в сьогоднішній ситуації борцям потрібно нашої моральної підпори. Особливо важно було б, щоб чужинці, видатні діячі взяли участь в осудженні Емського указу як вияву сталої російської політики. Це була б ще більша моральна поміч для України і для еміграції і могло б бути повчальним і для західного світу. Я уперто переконую німецькі політичні чинники, що в політиці коекзистенції їм треба знайти власний наступальний плян, а вцілому плані моральну підтримку поневолених народів має стати істотний еле-

мент. Тепер я особисто натискаю: час, мовляв, у зв'язку із століттям Емського указу, остаточно пустити фарбу: тому раз у раз пишу. Їжджу всюди і проводжу розмови. Я добився про обговорення справи для німецьких чинників Бундестагу, також у площині Landestag ця акція стала актуальною, але чи я виборю те, що нам потрібно, ще не ясно. Я вимагаю ясності до 15 березня, бо як справа загаїться, то ми не зможемо її технічно добре підготувати. Якщо відзначення відбудеться в Бад Емсі, то в наших інтересах було б продемонструвати, під гаслом: "Не зважаючи на заборони", наявність високих модерних зв'язків сучасної української культури. Це, звичайно, матиме й політичний ефект, мене підтримують у моїх заходах пан Президент Я. Стецько, проф. В. Янів..." (Архів Ю. Бойка).

Із іншого листа Ю. Бойка до О. Тарнавського видно, що відкриття таблиці планується 30 травня 1976 року. Гаслом цього відзначення буде таке: "Невмирущість української культури й української ідеї", на конференції буде прочитана доповідь Ю. Бойком на тему "Україна: її минуле, сучасне та реакційна роль Бад Емського указу" (Архів).

В листі від 10.02.1976 року до Ю. Бойка О. Тарнавський пише:

"Голова СКВУ М. Плав'юк згідний перебрати цю справу в рамки діяльності цієї установи..." (Архів Ю. Блохина).

Лист Голови Культурної Ради СКВУ, проф. Б. Стебельського від 12 березня 1976 року із Торонто до Ю. Бойка-Блохина говорить про загальну підтримку його акції прогресивним українством і про те, що його план проведення акції в Бад Емсі обговорено на пленарному засіданні Ради для справ культури СКВУ, і далі він пише: "До Вашого пляну, який ми читали уважно на засіданні СКВУ і розглядали форму та засоби нашої участі в акції, виринули думки, поради та пропозиції:

1. Пропонуємо, щоб Ви покликали та очолили Комітет для проведення маніфестації в Емсі, який організував би моральну та матеріальну основу для реалізації Ваших контактів і плянів, які Ви уже почали.

2. СКВУ зобов'язується покрити кошти пропам'ятної таблиці та дати патронат через Раду для справ культури.

3. Радимо звернутись до КОГЦУ за підтримкою Вашому Комітетові та його акції.

4. Аналогічні акції, як у Німеччині, запропонуємо провести, створивши відповідні Комітети в Америці, Канаді, Бразилії, Аргентині та в Австралії. При допомозі наукових інституцій і товариств (НТША,

УВАН, Асоціація американських українських професорів УВУ, представники УКУ, "Слово", та АДЧАК) організувати наукові конференції, матеріал яких дав би основу для публікацій мовами країн, в яких конференції відбуватимуться..." (Архів Ю. Бойка).

З німецького боку, професор знайшов у кількох визначних особах симпатію до започаткованої акції: Франц-Людвіг граф фон Штауфенберг, Його світлість Отто фон Габсбург, а також, звичайно, Міністр-президент Франц-Йозеф Штраус.

Граф Франц-Людвіг був сином визначного офіцера, який керував у 1944 році змовою проти Гітлера. Коли вибух у помешканні Гітлера не завдав йому шкоди, графа Клауса Штауфенберга разом з усіма змовниками було схоплено і розстріляно. Його син Франц-Людвіг у Західній Німеччині став впливовим членом Бундестагу, мав у Баварії гарний маєток, листувався і зустрічався з професором, був людиною широкого розмаху і аматором літератури. Коли доходило до здійснення планів щодо спорудження дошки в Бад Емсі, він сказав своє позитивне слово у верхівці СПД (Християнсько-демократична партія).

Габсбурги – кайзерівська (царська) родина, що відіграла велику роль в історії Австро-Угорської імперії. Отто фон Габсбург (нар. 20.11.1911), син Карла-Людвіга (брата імператора Франца Йозифа) та його дружини Марії Анунціати Бурбон-Силіційської. Доктор Отто фон Габсбург є останнім паростком Габсбургів, що міг би очолити Австрію, але революційна Австрія після Першої світової війни виштовхнула його за межі рідної держави. Він осів у Баварії і був у тісно співпрацював із керівною на той час партією CSU. До його срібного весілля проф. Ю. Бойко вислав йому одну зі своїх книг німецькою мовою і заволодів його серцем. Серед листів до проф. Ю. Бойка в Архіві знаходяться й інші листи Отто фон Габсбурга (а також у I томі Епістолярної спадщини Ю. Бойка-Блохина: див. : 7).

Міністр-Президент Франц-Йозеф Штраус був найбільшою надією професора, бо між ними велося активне приятне листування у різних справах політичного значення. Але перш ніж Ю. Бойко до нього звернувся у справі Бад Емсу, професору уже перебігли дорогу москвофільські чиновники, які нюхом відчували, яка готується для них "печеня". Вони проінформували Штрауса, що ніякого Бадемського указу не існувало. Голова Баварської держави зажадав від професора докладної документації в усіх можливих ракурсах цієї відповідальної політичної справи. Професору потрібно було звернутися до радянських видань, які в 1926 році самі ганьбили

Бадемський указ. Він звернувся і до двох російських енциклопедій, що присвячувались цьому фактові. Ю. Бойко переклав брошуру, в якій група російських учених від імені Російської Імперської Академії в 1904 році зверталась до російського уряду з проханням відзачити жалюгідний указ. Все це потрібно було перекласти на німецьку мову, і що й протягом місяця зробив професор, поставивши на перекладах свою позначку, підтверджену печаткою Інституту славістики Людвіг-Максиміліянс-Університету, що переклади точно відповідають оригіналам. Всі документи пішли до Штрауса на розгляд, усім цим користувався Ю. Бойко в боротьбі проти фальшивок, поширюваних російськими колами, які, при звертанні до них за підтримкою, його не підтримали, приховуючи ворожу українству ганебну політику російського царя. І як підтвердження цього документ був з підписами керівників українських Організацій за Океаном та Австралії про необхідність відзначення російського указу ганебною дошкою в Бад Емсі. Документ був написаний англійською мовою і свідчив, що за спиною професора стоїть світова авторитетна Українська письменницька організація. Та не тільки вона, але і політична Організація Українських Націоналістів під проводом Ярослава Стецька, який також звернувся до Й. Штрауса, просячи допомогти проф. Ю. Бойкові у проведенні цієї політичної акції – встановлення ганебної дошки, яка показала б всьому світові політику російського царизму супроти українства.

Лист Президента АБН (Антибільшовицький блок національного центрального комітету) Ярослава Стецька до Міністр-Президента д-ра Ф.-Й. Штрауса (2006.01.1976 р.):

"Вельмишановний Пане Міністр-Президенте,

В травні цього року припадає 100-ліття підписання ганебного указу про заборону української мови не тільки як державної, але і побутової російським царем Олександром II. в Бад Емсі, підчас його перебування на курорті.

Про цей акт лінгвіциду думають багато українських інституцій, а також ФРН, які цей акт хочуть засвідчити спорудженням ганебної таблиці на знак боротьби проти російського царату, який проводив ганебну політику не тільки проти українців, але і проти інших народів.

В Бад Емсі буде проведена інтернаціональна конференція про лінгвіцид російського царату супроти українців. На конференцію прибудуть німецькі, англійські, канадійські і американські фахові спеціалісти. Запрошуються і жителі цього міста.

Ми будемо Вам дуже вдячні, якщо Ви цю інформацію донесете до Міністр-Президента Райнланд-Пфальц Пана д-ра Г. Коля на розгляд. Потрібно донести до жителів міста Бад Емсу, в також просимо Вас донести до членів партії CSU про цю подію.

З української сторони ця подія виходить від організаторів проф. Ю. Бойко-Блохина (ЛМУ, Мюнхен), проф. Яр. Рудницького (Університет Вінніпег, Канада), компетентними особами Бад Емсу. Обидва професори працюють разом за дорученням всіх українських науковців і літературних інституцій у Вільному світі. Цих вчених буде зобов'язано підготувати ряд міроприємств, які будуть проведені в Бад Емсі.

Ми просимо Вас розглянути наші документи і передати їх у відповідні інстанції. З високою пошаною Ярослав Стецько.

Лист Ю. Бойка-Блохина до Ф.-Й. Штрауса, в якому професор просить підтримки. На жаль, зберігся кінець листа, який і подаємо:

"... щоб CDU і CSU змінили тактику пустого місця у політиці стосовно поневолених народів практикою хоча би й скромного, але щирого морального підпертя борців за свободу. Нагадую, для цього є 100-ліття Бадемського указу. Ближче про плани української сторони свідчать мої листи до німецьких осіб і інстанцій, які я при цьому додаю.

У зв'язку з моїм від'їздом на Науковий Конгрес до Нью Йорку, ці справи веде Голова Центрального Представництва Української Еміграції магістер Антон Мельник. Але я буду Вам щиро вдячний, Пане Міністр-Президенте, якщо Ви мені коротко відповісте, чи можуть українці рахувати на Вашу поміч у належному відзначенні століття Бадемського указу.

З пошаною Ю. Бойко-Блохин".

Роботи для погодження всіх ювілейних заходів було багато, хоч і ще невідомо було, чи дозвіл від державних інстанцій прийде. Ювілейний день тривожно наближався. СГД затримувала свою відповідь, сподіваючись, що справу не доведеться забороняти, бо вона згине через паперову тяганину і дата ювілею мине.

Бад Емс насторожився проти планів професора. Ніхто не хотів встановлення дошки. Впливова членкиня СГД, директорка музею в Бад Емсі, Dr. Gertrud Bach не виявила бажання говорити з Ю. Бойком про ювілей, бо вона нічого не знає про українців, про їхню історію і не знає, чого вони хочуть. Лише після ознайомлення її з проблемою вона зможе так чи інакше впливати на справу ювілею. Професор їй відповів, що з огляду на політичну вагу справи їй треба спішно зорієнтуватися у проблемі українства, а тому він надсилає їй

"Історію України" нім. мовою Б. Крупницького і свій том "Taras Ševčenko. Sein Leben und sein Werk". Минали місяці. 21 січня 1976 року вона відповіла професорові листом, що історію України читає із зацікавленням, поезії Шевченка приносять їй насолоду, але Бадемська справа не розглянута. Професор розпачливо писав до цілого ряду чиновників, але керманічі SPD ухилялися з відповідями.

Саме ця формула, в якій державні чинники ставляться поруч з українськими світово-еміграційними справами, які мають відношення з українськими десидентами, мала б виробляти у німецьких чиновників почуття українсько-німецького партнерства.

Лист Ю. Блохина до голови парламентської фракції CDU Kurt Bökmanн (22.10.1975 р.):

"Вельмишановний Пане Бьокманн!

Як член CSU і як проф. Мюнхенського Університету, я ґрунтовно обдумав і вирішив звернутися до Вас за допомогою. Я виступаю з ініціативою української Організації спілки письменників в екзилі "Слово", яке не тільки відіграє велику роль для 2 мільйонів українських емігрантів, але і також своєю діяльністю помітно в українсько-духовній еліті знайшла підтримку. Оскільки я українського походження, звісно, маю я відкрите серце для України і турбуюся про українців. Але як німецький професор я об'єктивний науковець, знавець проблематики духовно-політичного життя росіян, білорусів і українців. На основі документів мені відомо, що боротьба українців за свободу зараз особливо активна. Необізнаність і безтурботність деяких наших політиків і істориків є причиною, що ми дослідження і важливість українського фактора для сучасності і майбутності Європи ще досі не починали, хоч історичні паралелі змушують уже починати. У всякому разі, ми не повинні забувати, що український народ має свою давню культуру і мову та багату духовну культуру. Хто хоче з наших політиків про реальність східної політики орієнтуватися, слід не упустити, що політика Брежнєва і його кліки реальність життя українського народу фальшують в своїх газетах, і журналах, і книгах і не показують його, а навпаки, проводять широкі заходи з своїм міліцейським апаратом: закриті суди, концентраційні табори, "психушки", психотропні експерименти над людьми. Однак російська сила з її імперіалістичною політикою російського царату залишається під тиском українських рухів.

Гітлерівська окупація завдала українському народові таких нищівних ударів, які нелегко забути... Щоб поліпшити ставлення

українського народу до Німеччини, саме і мало прислужитися відзначення ганебного ювілею.

30 травня 1876 року російський цар Олександр II в Бад Емс підписав указ про заборону української мови, культури, як і всього українського: друку книг, українських шкіл, театрів і ін. Після цього указу мусить український народ нелегальними способами плекати і передавати своїм поколінням свою мову, звичаї, релігію... Біль і душевні рани досі не загоюються в пам'яті народу. І це продовжується радянським урядом... Свідома інтелігенція за кордоном хоче цю трагічну дату винести на суд Західного Світу. Ініціативою цього заходу є "Слово", Організація українських письменників і українських кіл в екзилі в Нью-Йорку, яка зобов'язала мене як голову філіалу "Слова" в Західній Європі, провести організацію цього заходу. Текст цієї дошки ганьби пропонується на обдумування. Можна собі уявити, як цей акт тривожить російський імперіалізм. Це буде для нас нелегкою справою. А тому, вельмишановний пане Голово фракції CSU, я звертаюся до Вас за порадою про реалізацію проведення нашої ініціативи в Бад Емс, до кого слід звернутися в першу чергу, до якої політичної платформи і як можна особисто зустрітися для перемовин. Що стосується наукових кіл, то мені все зрозуміло.

Дякую Вам наперед і залишаюся з Вами на зв'язку.

З дружнім привітом, Ю. Бойко-Блохин".

(Переклад Д. Блохин)¹

Бад Емс територіально належить до Країни Райнлянд-Пфальц (Rheinland-Pfalz). Проф. Ю. Блохин звернувся до керівників цієї Землі за дозволом провести цю акцію.

Лист проф. Ю. Бойка-Блохина до Державного Секретаря Willibald Hilf (4.11.1975 р.):

"Вельмишановний Пане Державний Секретар!

Від Пана Böckmann, голови CDU-фракції Landtag Rheinland-Pfalz, я дізнався, що мій лист від 22.10.1975 року був направлений до Вас. Від імені Організації Українських Письменників в екзилі "Слово" дозволю собі в цій справі нести відповідальність за проведення встановлення пам'ятної дошки, присвяченої 100-літтю т. з.

---

¹ Всі німецькі листи в моєму перекладі. Оригінали німецькою мовою знаходяться в моїй книжці: Dariana Blochyn. Die wissenschaftliche und politische Tätigkeit von Jurij Wojko.Blochyn. Briefwechsel / Dariana Blochyn. – München-Ternopil, 2012. – Band I. – 513 S.

"Емського указу" в Бад Емсі. В зв'язку з цим мені здається, що Вам немає потреби передавати, що стосується цього, копію листа голові "Слова" в Нью-Йорку. Одночасно дозвольте мені ще копії виписки про "Емський указ" з офіційної радянської енциклопедії прикласти і до цього переклади.

В найближчому часі я буду мати приватну поїздку до Майнцу, я готовий до зустрічі й особистої розмови про нашу справу, за умови, що Ви, пане Державний Секретар, це доцільно розглянете. Мій приїзд до Майнцу буде в четвер або в п'ятницю, бо в ці дні я немаю викладів.

З високою повагою, проф. д-р Ю. Бойко-Блохин"

Лист шефа Державної Канцелярії Землі Райнлянд-Пфальц Willibald Hilf (14.11.1975 р.):

"Вельмишановний Пане проф., д-р Бойко-Блохин.

Дякую за Ваш лист від 4.11.1975 року. З великим зацікавленням я отримав знання від Ваших документів про "Емський указ", про встановлення пам'ятної дошки.

Я мушу Вас у цій справі спрямувати до власників будинку, на якому має бути прикріплена дошка. Державна канцелярія не може прикріплення дошки ні рекомендувати, ні дозволити, ні заборонити. Я не хочу обійти для Вас вказівку, що в зв'язку з великим мітингом відносно передбачуваного відзначення можуть постати дипломатичні труднощі. Я не певний, чи пам'ятне відзначення і обсяг можливих наслідків одне одним покрийється. Я сподіваюсь, що ці клопотання будуть вивчені до Вашого приїзду до Майнцу.

З дружнім привітом (підпис)".

Українські Організації за Океаном включилися у підготовку до 100-річчя Бадемського указу, про що свідчать подані нижче листи.

Лист від керівників Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) до Голови "Слово" О. Тарнавського (20.01.1976 р.):

"Високоповажний Пане Тарнавський!

Ваш лист від 14.11.1976 року у справі відзначення 100-ліття Емського указу був предметом нарад Президії Секретаріату СКВУ 17.–2.1976 р. Пленарна Сесія навіть схвалила постанову в цій справі. На жаль, інформації проф. Юрія Бойка не подають жодного бюджету, від наявності якого, правдоподібно, узалежнюється реалізація різних проектів.

З копії листа до ЦПУЕН (Центральне Представництво Українців в Німеччині) побачити, що ми хочемо довідатися про участь європейської спільноти у відзначенні цієї річниці.

Дякуємо за Ваші і проф. Ю. Бойка пропозиції в цій справі, які передаємо д-ру Б. Стебельському, голові Ради в справах Культури при СКВУ до дальшого полагодження. Він напевне буде в контакті з Вами в найближчому часі.

Залишаємося з правдивою пошаною до Вас!

За Президію Секретаріату СКВУ:

Микола Плав'юк голова СКВУ
Юрій Шемко, генер. секретар
(підпис) (підпис)".

Лист Лист Ю. Блохина до д-ра Egon Klerich 16 лютого 1976 року:

"Вельмишановний Пане докторе Клерш!

Я дякую Вам, що Ви на прохання Графа Франц-Людвіг Штаффенберга про можливість спорудження дошки до 100-ліття підписання указу царя Олександра II в Бад Емсі прийняли рішення. Для орієнтації висилаю я Вам листування моє з керівниками Бад Емсу. Це неприємна картина! Коли я минулого року був на цьому курорті, мені не пощастило зустріти кого-небудь із членів CDU, але це виглядає, що без нашого політичного впливу там нічого не можна досягти. Якщо Ви знайдете можливість зі мною переговорити, я був би з задоволенням готовий Кобленц або Бонн відвідати, тим більше, що я напевне мушу до Бад Емсу їхати для дальших переговорів. Це є для мене прохання, відзначення 100-ліття приведе до того, що клімат українсько-німецьких відносин поліпшає. Питання, як цього досягти, могло б бути предметом нашого сумісного обговорення.

З найкращими побажаннями, проф. д-р Ю. Бойко-Блохин".

Раптом, 23 квітня 1976 року, надійшов лист від д-ра Кніттеля, керівника Канцелярії Штрауса, про те, що Ф. Й. Штраус погоджується з планом спорудження дошки і з усіма заходами, пов'язаними з цим.

Лист д-ра Knittel до проф. Ю. Бойка- Блохина 23.04.1976 р.:

"За дорученням Міністр-Президента Пана Ф.-Й. Штрауса, дякую Вам за Ваш лист від 6.04.1976 р. з прикладеними додатками матеріалів".

Пан Штраус прочитав уважно Ваші матеріали і є з Вами одної думки, що 100-ліття підписання "Емського указу" царем Олександром II. в такій формі слід зробити. Пропам'ятна таблиця в місті Бад Емс, була б необхідним способом в роковини як згадка про важкі роки і зараз український народ збудився з роковим рішенням.

Міністр-Президент уже написав лист до уряду Рейнлянд-Пфальц і просив про належну підтримку Ваших заходів. Я надіюся, що Ваше заплановане дійство досягне позитивного рішення.

З дружнім привітом, Д-р Кніттель (підпис).

Проф. Ю. Бойко листом до Міністр-Президента Ф. Й. Штрауса запросив його на відкриття дошки. Запросив також і Графа Отто фон Габсбурґа.

Лист Графа Отто фон Габсбурґа до Ю. Блохина (23.06.1976 р.)

"Вельмишановний професоре Блохин-Бойко. На превеликий жаль, я не зможу взяти участь у відкритті пропам'ятної дошки в Бад Емсі 25 червня 1976 року (він був тоді в Африці. – Д. Б.). Тож хочу я Вам щонайменше сказати у цій справі, що я в думках буду з Вами, я бажаю Вам гарних і гармонійних зустрічей, а також успішного проведення цього заходу. Ця пропам'ятна дошка буде нагадувати, що завжди правда перемагає, якщо такі люди є, які готові до кінця її відстоювати.

З сердечними вітаннями, Отто фон Габсбурґ (підпис)".

Приватно професор довідався, що Штраус мав у цій справі телефонну розмову із Міністр-Президентом Rheinland-Pfalz Г. Кодем. Мов від помаху чарівної палички, все раптом змінилося, дорога до відзначення ювілею відразу відкрилася з усіма потрібними і непотрібними реверансами. Стало ясно, що тепер потрібні значні кошти, щоб захопити німецьке суспільство сенсацією. Підтриманий німецьким урядом професор міг би мобілізувати з допомогою грошей таку пропагандивну кампанію для української справи, яка б залишила тривалі сліди. Але жах полягав у тому, що коштів не було. Були наполегливі зусилля здобути гроші задовго до терміну відзначення. Змагався за це від "Слова" О. Тарнавський. Але керівництво Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) заявило в листі до професора, що допомога може бути тільки символічною. Також не обіцяли вислати численну делегацію на відкриття дошки. Але на дошці мало бути написано, що вона споруджена волею СКВУ (!). Справу треба було робити швидко за мізерні кошти від Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН), за сприянням маґ. А. Мельника і за власні гроші "багатого" професора.

Як відомо, проф. Бойко вже вийшов з УВУ, і турботою ректора проф. В. Янева та його помічника проф. Г. Васьковича було створення на противагу Ю. Бойкові громадської комісії (як завжди, проти Ю. Бойка!). Комісія інтенсивно засідала і сперечалася, яким має бути текст дошки. Там було вирішено, без присутності Ю. Бойка, що відкриття дошки і здійснив ректор УВУ проф. В. Янів, хоча він і нічого не зробив в цьому напрямку. Ю. Бойко, ставлячи вище громадські справи, ніж свої заслуги в здійсненні цього заходу, скромно

не суперечив. Тим часом він переймався, щоб на відкриття дошки з'їхались українці власним коштом з усієї Західної Німеччини, Бельгії, Голландії, Англії, Франції. Національне сумління стягнуло понад сто осіб на день відзначення цієї дати – 27 червня 1976 року (Указ був виданий 30.05.1876 р.).

Проф. В. Янів з патетичною промовою стягнув заслону з дошки, залунали оплески. І раптом, зовсім несподівано, з гнівом виступив один із впливових "бандерівців" і заявив рішуче, що В. Янів не повинен був робити відслонення дошки, що честь за проведення цього заходу належить проф. Ю. Бойкові, все це з моральною підтримкою Я. Стецька підготував Ю. Бойко. В. Янів і Ю. Бойко болісно пережили цю хвилину раптового виступу. Далі вся громада рушила до розкішного залу, де Ю. Бойко виступив із промовою, яка всебічно висвітила і факт заборони української мови, і шкідливу роль того акту в історії української культури. Промова переривалася кілька разів поштарем, який приносив привітальні телеграми від німецьких чиновників на ім'я проф. Ю. Бойка. Це публічно підкреслило, що організатором справи був професор Ю. Бойко, а зміст телеграм свідчив, що вже знаходились поодинокі визначні німецькі діячі, які визнали значення українства в культурно-політичній площині.

Найбільш зворушливим був лист від **Його Величності Отто фон Габсбурга**, висланий до Бад Емсу на ім'я проф. Ю. Бойка. З огляду на те, що Його Величність мав справи в Південній Африці, він не міг прибути на цю імпрезу. Він писав: "... Але духовно я буду присутній. Нехай пропам'ятна дошка нагадуватиме про те, що б там володарі не ухвалювали, врешті-решт переможе правда, якщо тільки є такі, як Ви, люди, які готові до останнього за своє змагатися" (Архів Ю. Бойка).

Споруджена мармурова дошка гордо сповіщала:

"В цьому будинку 30 травня 1876 року цар Олександр II підписав указ про забороні покарання за використання української мови. Доказом життєвої сили своєї культури встановлює українська спільнота цей пам'ятник.

Бад Емс, 1976. Світовий Конгрес Вільних Українців".

(Вигляд таблиці з текстом вміщений вище, а також у німецькій газеті "Lahn-Zeitung, Nr. 169, 31.07–1.08.1976.)

В Архіві проф. Ю. Бойка-Блохіна є лист проф. В. Кубійовича від 5 серпня 1976 року, який писав: "Ви позбулися турбот, пов'язаних з вшануванням "славної" пам'яті ганебного Емського указу. На-

ша громадськість мусить бути Вам вдячна за Вашу ініціативу і труд..." [7].

Хочу зазначити, що наукова і політична діяльність Ю. Бойка-Блохина продовжувалась до кінця його життя. Про це можна більш докладно прочитати в моєму чотиритомнику, який присвячений дослідженню його як наукової, так і політичної діяльності, та у 2-х томах Епістолярної спадщини і в III т. Епістолярної спадщини Ю. Бойка-Блохина, який знаходиться уже у видавництві.

І де б Ю. Блохин не працював, що б він не писав, завжди на першому плані у нього була праця на користь своєї Батьківщини, свого народу, його історії, боротьби за її незалежність. І все це професор доносив до чужинців, а найперше – до німецького світу. Він передбачив розпад колоніального СРСР і дожив до вимріяної незалежності Української держави, хоча розумів, що настануть нелегкі часи її розвитку.

Ми віримо, що правда переможе і наша Україна, за висловом німецького філософа Й. Г. Гердера, "... стане колись новою Грецією: прекрасне небо цього народу, весела вдача, музичний хист, родюча земля та ін., колись прокинуться: так із багатьох диких племен, якими також були колись греки, постане культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти на весь світ". "Щоденник моїх подорожей", 1769 р.

Українцям слід не забувати це, як не забуваємо і віримо ми, українська діаспора.

Література

1. Teterina-Blochyn Dariana. Jurij Bojko-Blochyn. Seine Tätigkeit in Deutschland / Dariana Blochyn. – München, 2009.
2. Бойко Юрій. Вибране / Юрій Бойко. – Мюнхен, 1981. Т. III. – 1981.
3. Життя і творчість Юрія Бойка-Блохина. До 70-річчя діяльності / Дарина Тетеріна. – Мюнхен–Київ : Вид. ім. О. Теліги. – 1998. Т. I. – 272 С.
4. Тетеріна Д. Короткі штрихи історії ОУН та політична діяльність Юрія Бойка-Блохина / Дарина Тетеріна. – Мюнхен-Київ, 1999. Т. II. – 1999. – 352 с.
5. Тетеріна Д. Діяльність Ю. Бойка-Блохина на тлі подій в ОУН (1960–1993) / Дарина Тетеріна – Мюнхен – Київ, 1999. Т. III. – 1999. – 252 с.
6. Архів Ю. Бойка-Блохина. – Мюнхен-та Переяслав-Хмельницький

7. Blochyn D. Die wissenschaftliche und politische Tätigkeit von Jurij Bojko-Blochyn / Dariana Blochyn. – München-Ternopil, 2012.

Band I. – 2012. – 513 S.

8. Блохин Д. Епістолярна спадщина Юрія Бойка-Блохина / Дарина Блохин. – Мюнхен-Тернопіль, 2014.

Т. II. – 2014. – 498 с.

9. Блохин Д. Епістолярна спадщина Юрія Бойка Блохина / Дарина Блохин. – Мюнхен, 2016.

Т. III. – 2016. – 600 с.

Наші автори

Бойко Олександр Дмитрович, доктор політичних наук, професор кафедри історії України, перший проректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Боряк Олена Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Буренков Віктор Миколайович, аспірант Запорізького національного університету.

Бурмага Володимир Петрович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Блохин Дарина, доктор філології, професор, академік АН ВШ України, член-кор. ВУАН у Нью-Йорку, президент Німецько-українського наукового об'єднання (Німеччина, Мюнхен).

Дем'яненко Віра Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Іваненко Валентин Васильович, доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Калиновська Оксана В'ячеславівна, старший викладач кафедри української мови Національного університету "Києво-Могилянської академії".

Кательницька Леся Віталіївна, аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кириленко Сергій Олексійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кіндрачук Надія Мирославівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Коник Олександр Олександрович, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Кузьменко Юлія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Латиш Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лейберов Олексій Олегович, ст. викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Ломоносов Михайло Володимирович, магістр історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Мартиненко Володимир Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Мищанин Василь Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДВНЗ "Ужгородський національний університет".

Мицик Лариса Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Потапенко Максим Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Пронь Тетяна Михайлівна, доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївської філії Київського національного університету культури та мистецтв.

Самойленко Григорій Васильович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російської і зарубіжної літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Самойленко Олександр Григорович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Сидорович Олександр Сергійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України "Ніжинський агротехнічний інститут".

Філатов Богдан Сергійович, аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Шостак Віктор Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та менеджменту соціокультурної діяльності Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Штейнле Олексій Федорович, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Зміст

Історія

Кириленко С. О. "Откуда есть пошла русская земля": поліфонізм дослідницьких інтерпретацій 1970-х – початку 1990-х рр.....	4
Лейберов О. Соціальний портрет офіцерів Ніжинського полку земського ополчення 1812 року (за матеріалами архівних джерел)	17
Самойленко О. Г. Підготовка українських професорів-істориків у Німеччині в XIX – на початку XX ст.	30
Мартиненко В. В. Виникнення державності в Білорусі 1917–1918 рр.: історичний огляд.....	39
Боряк О. О. На шляху до радянської ідентичності: спроби запровадження нової моделі святкування народження дитини (1920-ті рр.).....	48
Коник О. О. Перший сільський кінофестиваль у Херсонській області (грудень 1944 р.)	56
Мицанин В. В. "Визволення", "возз'єднання" і "радянізація" Закарпаття в 1944-1950 рр.	66
Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі в УРСР у післявоєнний період ...	82
Кіндрачук Н. М. Радянські засоби масової інформації як ідеологічне знаряддя руйнації національної ідентичності українців: кінець 50-х – 70-ті рр. XX ст.....	90
Потапенко М. В., Ломоносов М. Дозвілля студентів Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя у 1964–1985 рр.	98
Іваненко В. В., Бурмага В. П. "Афганський синдром" 1979–1989 рр. як чинник кризи радянської системи: історичний досвід і сьогодення	108
Дем'яненко В. М. Мілітаризація суспільної свідомості в СРСР	117
Калиновська О. В. Засоби ідеологізації мовної практики радянського суспільства.....	129
Буренков В. М. "Дніпропетровський партійний клан" в українській та російській історіографії.....	140
Пронь Т. М. Андрій Громико: vis-a-vis з політикою і дипломатією.....	148

Штейнле О. Ф. Роль неформальних практик у трансформації пізньорадянської номенклатури.....	158
Кузьменко Ю. В. Вік і влада: до проблеми динаміки вікових характеристик партійно-радянської номенклатури Української РСР в умовах суспільно-політичних трансформацій 1985–1991 рр.....	168
Філатов Б. С. Виникнення та діяльність Сумської крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.)	177
Кательницька Л. В. "Ковбасна революція" в Чернігові: причини, хід та наслідки	184
Самойленко Г. В. Літературне життя напередодні розвалу Радянського Союзу (1986–1991).....	192
Латиш Ю. В. Чому розпався СРСР? Підходи та концепції в сучасній історіографії.....	206
Мицик Л. М. "Європейський вибір" посткомуністичних країн: чи існує альтернатива?	218
Бойко О. Д. Уроки "перебудови" в СРСР для сучасної України.....	231
Шостак В. М. Провідні тенденції та нові форми культурного розвитку українського суспільства в умовах модернізації	242

Архівні знахідки та матеріали

Блохин Д. Бад Емс: історія трагічної сторінки в українській культурі	252
Наші автори	273

Содержание

История

Кириленко С. А. "Откуда есть пошла русская земля": полифонизм исследовательских интерпретаций 1970-х – начала 1990-х гг.	4
Лейберов А. О. Социальный портрет офицеров Нежинского полка земского ополчения 1812 года (на материалах архивных источников).....	17
Самойленко А. Г. Подготовка украинских профессоров-историков в Германии в XIX – начале XX вв.	30
Мартыненко В. В. Возникновение государственности в Беларуси 1917–1918 гг.: исторический обзор	39
Боряк Е. А. На пути к советской идентичности: попытка введения новой модели празднования рождения ребенка (1920-е гг.).....	48
Коник А. А. Первый сельский кинофестиваль в Херсонской области (декабрь 1944 г.).....	56
Мищанин В. В. "Освобождение", "воссоединение" и "советизация" Закарпатья в 1944–1950 гг.	66
Сидорович А. С. Проблема товарного дефицита в сельской торговой сети в УССР в послевоенный период.	82
Киндрачук Н. М. Советские средства массовой информации как идеологическое орудие разрушения национальной идентичности украинцев: конец 50-х – 70-е гг. XX в.	90
Потапенко М. В., Ломоносов М. В. Досуг студентов Нежинского государственного педагогического института им. Н. Гоголя в 1964–1985 гг.	98
Иваненко В. В., Бурмага В. П. "Афганский синдром" 1979–1989 гг. как фактор кризиса советской системы: исторический опыт и современность	108
Демьяненко В. Н. Милитаризация общественного сознания в СССР	117
Калиновская О. В. Средства идеологизации языковой практики советского общества	129
Буренков В. М. "Днепропетровский партийный клан" в украинской и российской историографии	140
Пронь Т. М. Андрей Громыко: vis-à-vis с политикой и дипломатией	148

Штейнле А. Ф. Роль неформальных практик в трансформации позднесоветской номенклатуры	158
Кузьменко Ю. В. Возраст и власть: к проблеме динамики возрастных характеристик партийно-советской номенклатуры Украинской ССР в условиях общественно-политических трансформаций 1985–1991 гг.	168
Филатов Б. С. Возникновение и деятельность Сумской краевой организации Народного Руха Украины (1989–1991 гг.)...	177
Кательницкая Л. В. "Колбасная революция" в Чернигове: причины, ход и последствия.....	184
Самойленко Г. В. Литературная жизнь накануне распада Советского Союза (1986–1991).....	192
Латыш Ю. В. Почему распался СССР? Подходы и концепции в современной историографии	206
Мыцик Л. М. "Европейский выбор" посткоммунистических стран: существует ли альтернатива?	218
Бойко А. Д. Уроки "перестройки" в СССР для современной Украины.....	231
Шостак В. М. Ведущие тенденции и новые формы культурного развития украинского общества в условиях модернизации.....	242

Архивные находки и материалы

Блохин Д. Бад Ємс: история трагической страницы в украинской культуре	252
Наши авторы	273

Contense

History

Kyrylenko S. O. "Where does Rus Origin from": Polifonizm of the Research Interpretations of the 1970th – early 1990-th.....	4
Leiberov O. O. Social portrait of Officers Nezhin Zemsky militia regiment in 1812 (based on archival sources)	17
Samoylenko O. G. Training history professors from Ukraine in Germany in 19th-early 20th centuries.....	30
Martynenko V. V. The emergence of statehood in Belarus 1917–1918: historical review	39
Boriak O. O. Towards Soviet Identity: Attempts to Introduce a New Model of a Childbirth Celebration (1920 s)	48
Konyk O. O. The first rural film festival in the Kherson region (December, 1944)	56
Mishchanyn V. V. "Liberation," "reunion" and "sovietization" of the Transcarpathia in 1944–1950 years.....	66
Sydorovych O. S. Trade deficit problem in rural retail chain in the Ukrainian SSR in the postwar period.....	82
Kindrachuk N. M. Soviet media as an ideological instrument of destruction of the Ukrainian national identity: the end of the 50's – 70's of the XXth century	90
Potapenko M. V., Lomonosov M. V. Leisure students of Nizhyn State Pedagogical Institute in the era of stagnation (1964–1985).....	98
Ivanenko V. V., Burmaga V. P. "Afgan syndrome" 1979–1989, as a factor of crisis of soviet society.....	108
Demyanenko V. M. The militarization of public consciousness in the USSR	117
Kalynovska O. V. Means of ideologizing the linguistic practice of Soviet period.....	129
Burenkov V. M. "Dnipropetrovsk party clan" in Ukrainian and Russian historiography	140
Pron T. M. Andrey Gromyko: vis-à-vis with policy and diplomacy	148
Shteinle O. F. The role of the informal practices in the transformation the late Soviet nomenclature	158
Kuzmenko Y. V. The age and the power: to the problem of the age specifications dynamics of the Soviet Ukraine party nomenclature in the period of social and political transformations 1985–1991.....	168

Filatov B. S. The emergence and activity of the Sumy regional organization of Ukrainian popular movement (1989–1991).....	177
Katelnyska L. V. "Sausage revolution" in Chernihiv: reasons, course and consequences.....	184
Samoylenko H. V. Literary life before the collapse of the Soviet Union.....	192
Latysh I. V. Why did the Soviet Union collapse? Historiographical Approaches and Concepts.....	206
Mytsyk L. M. "European choice" of post-communist countries: does the alternative exist?.....	218
Bojko A. O. The lessons of "Perestroika" for the modern Ukraine ...	231
Shostak V. M. Leading tendencies and new forms of cultural development of the Ukrainian society in terms of modernization	242

Archival discoveries and materials

Blokhyn D. Bad Ems: History of a tragic page in Ukrainian literature	252
Our authors	273

**ПРАВИЛА
оформлення статей до збірника
"ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"**

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий і домашній телефони, e-mail, поштова адреса.

1. Текст має бути складений у Microsoft Word (розширення *.doc, *.docx). Гарнітура – Times New Roman, кегль – 14 pt. Поля: праве – 25 мм; верхнє, нижнє – 20 мм; ліве – 30 мм. Міжрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см, встановлена заборона висячих рядків.

2. Якщо при наборі статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською, російською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1) Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.

2) **Ініціали та прізвище автора** – напівжирними літерами по правому краю.

3) **Назва статті** друкується великими літерами, вирівнювання по центру.

4) **Анотації та ключові слова** подаються *українською, російською та англійською мовами* (до 6 речень).

5) **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки (І7, с. 64) і підзаголовку Література.

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) ставиться обов'язково:

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- після географічних скорочень (м. Київ);
- між знаками номера (№) та параграфу і числами, які до них відносяться;
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між внутрішньотекстовими пунктами й інформацією, яка йде після них, між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.).

6) Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово "Таблиця" виділяється *напівжирним шрифтом* по правому краю, *назва таблиці* – по центру *напівжирним курсивом*.

7) **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. Список літератури оформляється відповідно до Бюлетня ВАК № 5 за 2009 р.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою:

м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2
(кафедра світової літератури та історії культури)
E-mail: svit.lit@mail.ru

Самоїленко Григорій Васильович

тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА та КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 83

Серія "Історичні науки"

№ 5

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Arial	Обл.-вид. арк. 16,18	Тираж 60 пр.
Замовлення №	Ум. друк. арк. 16,44	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.